वासिष्ठकाव्यकण्ठगणपतिमुनेः ग्रन्थमाला

vāsiṣṭhakāvyakaṇṭhagaṇapatimuneḥ granthamālā

COLLECTED WORKS OF
VASISHTHA KAVYAKANTHA GANAPATI MUNI

VOLUME FOUR

तत्त्वग्रन्थमाला

TATTVAGRANTHAMĀLĀ

THE BOOK ON PRINCIPLES OF EXISTENCE

Editor
K. Natesan

Associate Editor
Dr. Sampadananda Mishra

Published by
V. S. Ramanan
President, Board of Trustees
Sri Ramanasramam
Thiruvannamalai
Tamil Nadu - 606603

Researched and Edited by
Kavyakantha Ganapati Muni Project
Guru Nayana and Maharshi: The Call and the Grace Trust
1, 8th cross, Tagore Nagar
Pondicherry - 605008

Copyright
Sri Ramanasramam
Thiruvannamalai
Tamil Nadu - 606603

First Edition 2005

Price: Rs. 300.00

Printed in India by
All India Press
Kennedy Nagar
Pondicherry - 605001

तत्त्वग्रन्थमाला
THE BOOK ON PRINCIPLES OF EXISTENCE

विषयसूचिका
CONTENTS

Publisher's Note	i
Editorial	ii-vii
Acknowledgments	viii-x
Kavyakantha Ganapati Muni	xi-xxi
Introduction to the Contents of Volume Four	xxii-xxvi
4.1. सदाचारबोधिनी	१-१०
4.2. तत्त्वघण्टाशतकम्	११-२२
4.3. तन्त्रहृदयम्	२३-५३
4.4. अक्षरावलिः	५४-५६
4.5. श्रीरमणगीता	५७-११०
4.6. सद्दर्शनम्	१११-१२०
4.7. विश्वमीमांसा (१)	१२१-१७२
4.8. विश्वमीमांसा (२)	१७३-१९७

4.9. विश्वमीमांसा (३) १९८-२१२

4.10. धर्मानुशासनम् २१३-२१७

श्लोकसूचिका २१९-२६४
Shloka Index

Roman Transliteration
tattvagranthamālā

4.1.	**sadācārabodhinī**	265-272
4.2.	**tattvaghaṇṭāśatakam**	273-282
4.3.	**tantrahṛdayam**	283-307
4.4.	**akṣarāvaliḥ**	308-309
4.5.	**śrīramaṇagītā**	310-355
4.6.	**saddarśanam**	356-362
4.7.	**viśvamīmāṁsā (1)**	363-404
4.8.	**viśvamīmāṁsā (2)**	405-425
4.9.	**viśvamīmāṁsā (3)**	426-437
4.10.	**dharmānuśāsanam**	438-441

Contents of all Volumes

Publisher's Note

The completion of volume three marked the end of all the *stotra* writings of Vasishtha Ganapati Muni. This volume of the Collected Works contains all his writings on tattvas or essential principles of various aspects of the creation, human life, sipiritual practices etc. The Muni was, indeed, one of the greatest scholar-poets of the twentieth century. His contribution to Sanskrit is beyond comparison.

The major works in this volume are *śrīramaṇagītā* and *viśvamīmāṁsā*. *Śrīramaṇagītā* contains the valuable teachings of the Maharshi on different aspects of spiritual practice. Here the text is written in the form of question and answer. *Viśvamīmāṁsā* gives details of various principles of existence. The Roman transliteration of the entire text provided as a part of the volume is a great help for many readers who are not well acquainted with Devanagari script.

I am happy to say that the work of editing the *Collected Works* of the Muni in twelve volumes has been progressing very well. So far, ten volumes are ready for printing and are going to be published one after the other. By another year all the volumes will be available to the eager readers and academicians.

We pray that Shri K. Natesan, who has dedicated himself for the compilation and editing of all the works of the Muni, has Sri Bhagavan's Grace and Blessings and will continue to be the inspiring force towards the publication of all the volumes.

We hope and believe that this volume of *The Collected Works* of Ganapati Muni, like the earlier three volumes, will also be equally useful and inspiring for the spiritual aspirants.

Sri Ramanasramam
Thiruvannamalai
03. 09. 2005

Sri V.S. Ramanan

EDITORIAL

वन्दे श्रीरमणर्षेराचार्यस्य पदाब्जम् ।
यो मेऽदर्शयदीशं भान्तं ध्वान्तमतीत्य ।।*

vande śrīramaṇarṣerācāryasya padābjam
yo me’darśayadīśaṁ bhāntaṁ dhvāntamatītya.

I bow down at the Lotus-Feet of Sage Sri Ramana, the great Teacher, who has shown me the Self-effulgent Supreme Lord beyond nescience.

ओङ्कारवदनं वन्द्यं कवीनामादिमं कविम् ।
वन्दे गणपतिं देवं नरवेषधरं गुरुम् ।।

oṅkāravadanaṁ vandyaṁ kavīnāmādimaṁ kavim
vande gaṇapatiṁ devaṁ naraveṣadharaṁ gurum.

I bow to the adorable God Ganapati, Pranava-faced, the original Poet of poets, the Guru in human disguise.

वेदैर्बोधवते गिरां विलसितैः सम्मोदमुद्रावते
धीरैर्भारतसूरिभिर्बलवते पूर्वैः प्रतिष्ठावते ।
मन्त्रैः मित्रवते महर्षिचरणैः आचार्यलक्ष्मीवते
काव्यैः कण्ठवते धिया धनवते कस्मैचिदस्मै नमः ।।

vedairbodhavate girāṁ vilasitaiḥ sammodamudrāvate
dhīrairbhāratasūribhirbalavate pūrvaiḥ pratiṣṭhāvate
mantraiḥ mitravate maharṣicaranaiḥ ācāryalakshmīvate
kāvyaiḥ kaṇṭhavate dhiyā dhanavate kasmaicidasmai namaḥ.

---

*The first verse here is by Ganapati Muni and the remaining three are by Sri Kapali Sastriar.

His wisdom is founded on the Vedas. With scintillating speech he is poised in Bliss. His strength has its foundation on the steadfast seers of this sacred land of Bharata. He stands firm by the realisations of the ancients. The mantras are his close companions. It is his good fortune to have the Maharshi as his guru. His voice reverberates with poetry. His intellect is his wealth. Salutations to him, the Ineffable.

देहेन दूरोऽपि हृदा न दूरः प्रीणाति यो नः स्मरणेन सिद्धः ।
कथं नु चित्रं तदिदं च यस्मात् विराजसे त्वं हृदयासनस्थः ।।

dehena dūro'pi hṛdā na dūraḥ prīṇāti yo naḥ smaraṇena siddhaḥ
kathaṁ nu citraṁ tadidaṁ ca yasmāt virājase tvaṁ hṛdayāsanasthaḥ.

Though physically not near to us, thou art close to our hearts. Thy presence is intense by the mere remembrance that makes us happy. No wonder for thou reignest shining in our hearts.

Bowing down to all my *gurus*, I am indeed very happy that I have been chosen as an instrument to carry out the most heart-fulfilling work of editing the Sanskrit writings of my beloved *guru*, Vasishtha Kavyakantha Ganapati Muni, most affectionately known as "Nayana" (as called by Bhagavan Sri Ramana Maharshi). I am very certain and also feel strongly that it is only the Divine grace and power of the Maharshi and Nayana that have guided me to undertake this work, whatever the outer circumstances might appear to be. Besides, I am also clear that it is the Divine Grace which has prepared me over many long years for this work. Therefore, with utmost humility, I would like to write these few lines as an editorial for the *Collected Works* of the Muni.

Vasishtha Ganapati Muni was a colossal figure of wisdom and *tapas*, and there is no doubt that he was the most prolific author of spiritual writings in Sanskrit in the 20th century. His

writings reflected the depth and vastness echoing Vedic spirituality, encompassing varied topics, like verses of adoration to different deities (in various metres), verses depicting the principles of existence, aphorisms on a vast array of subjects, prose writings such as commentaries, on *āyurveda,* on astrology and even in the form of novel. However, most of his writings have not yet been published. The Muni, a genuine spiritual seeker who attained to great heights and depths of spiritual realisation and wrote extensively on various topics, was never concerned in the matter of the preservation and publication of his writings. Those close to the Muni knew that he would simply hand over many of his writings to his disciples and would not ask for the same again, and in the process many were slost. Nevertheless, the writings of the Muni were an outpouring of his *tapas*, the soul's seeking for the Eternal. Therefore, these are not only of great spiritual value but also immensely important from a socio-cultural viewpoint, and need to be preserved for ages to come.

I came to the lotus-feet of Sri Ramana Maharshi in the year 1922 through my first Sanskrit teacher, Sri Vasudeva Sastry. I met Ganapati Muni for the first time in 1926. Muni's son, Sri Mahadeva Sastry, was my Sanskrit teacher in the Municipal High School where I studied. The Muni used to come to the school and speak to us at length on various topics (under the auspices of the Sanskrit Association). It was at this time that the Muni initiated me into certain *mantras*. Out of my simplicity, once I asked him as to how to master the Sanskrit language. His reply was immediate, direct and simple. He advised me to read and write all his works again and again, leaving the rest to the Grace. His advice became a mantra, which has primarily governed the rest of my life till date. I started collecting all his works and have been reading and writing them again and again. Although these efforts eventually took me over completely, I feel it was really the grace

of Bhagavan Ramana which worked within me. Soon I began this noble work. Bhagavan noticed it with a watchful eye. He would sometimes ask me if I had a specific writing. He would often ask for my notes, see them and even make copies in different languages. I consider myself blessed, as there were occasions when Bhagavan Ramana himself would write some of the verses of the Muni (which I did not have in my collections) in my note-book in his own hand-writing. (The facsimile of a few of these are published at the end of the editorial for the delight of the readers.)

Most of my collections of the Muni's writings have come from the late Sri D.S. Viswamitra of Sirsi in North Karnataka, who had collected these from Sri Mahadeva Sastry, son of the Muni. I had made several trips to Sirsi, enjoyed the most gratifying hospitality of this family for months, when I used to sit and copy the works. I was also happy that I could provide some of the originals and other works of the Muni which Sri Viswamitra did not possess. I have also collected many other writings of the Muni from some of his disciples like T.K. Sundaresa Iyer, Viswanatha Swamy, Raju Sastry, Vasudeva Sastry, Appu Sastry and Pasupathy Sastry. As mentioned earlier, some of the writings I received from the gracious hands of my beloved *guru* Sri Ramana Maharshi himself.

In my effort towards editing these writings of the Muni, I have taken a simple approach. I have classified these into different volumes such as adoration, aphorisms, commentaries, etc. The arrangement of these writings in a particular order, appearing in a specific volume, follows either the nature of the work or its academic importance. The arrangement does not reflect chronology as the dates of many writings are not available.

One could write volumes on the Muni's style and diction. My aim here is not to attempt anything on this point. The Muni, being an *aṣṭāvadhānī*, could write simultaneously on many topics

during a given period of time. Depending upon his inspiration, before completing one work, he would start another. He would sometimes revise and rewrite the same topic several times. For the sake of the totality of presentation, I have included several of these incomplete and revised versions, since I did not want to choose one from the other. But in the case of the Muni's *magnum opus*, *umāsahasram*, which was revised seven times, only the final version has been given in the first volume of this *Collected Works*.

I understand the need for an English transliteration and translation, which most readers look forward to. But for the time being, I have decided to compile the *Collected Works* of the Muni concentrating on the original Sanskrit texts with only the Roman transliteration. However, I feel that the translation of the work will take its own time, as it is well understood that the translation of any spiritual writing is not an easy task.

Dr. Sampadananda Mishra of the Sri Aurobindo Society, Pondicherry, a promising Sanskrit scholar in his own right, has helped me in editing and organising these *Collected Works*. It is my great pleasure to say that Dr. Mishra has been devoting a considrable amount of time with great responsibility of editing the *Collected Works* of the Muni. He has not only prepared the Shloka Indices for first, second, third and fourth volumes but also has taken the responsibility of checking the correctness of the Sanskrit texts for all the volumes and preparing the Roman transliteration. I have immense pleasure in having Dr. Sampadananda Mishra as the Associate Editor of the *Collected Works* of the Muni.

The first three volumes of the *Collected Works* cover all the *stotra* writings of the Muni. This volume has all the writings of the Muni on various *tattvas* related to human life, spiritual *sādhanā*, tantric practices and theories of creation, written in the form of *ślokas*. The most important text in this volume is the

ramaṇagītā which contains the teachings of the Maharshi on various aspects of spiritual *sādhanā*. *The Introduction to the Contents of Volume Four* has short notes on each title appearing in this volume.

I sincerely pray for the grace of Bhagavan Sri Ramana Maharshi and Ganapati Muni, so that the work is completed with perfection and in time. It is with a great sense of humility and love that I dedicate this editorial work to Sri Ramana Maharshi and Ganapati Muni, my *guru*s, and to Sri M. P. Pandit of Sri Aurobindo Ashram, Pondicherry, who always appreciated my efforts in preserving the *guru's* writings.

Sri Ramanasramam K. Natesan
Thiruvannamalai
22.9.2005

ACKNOWLEDGMENTS

The sacred work of editing and publishing the *Collected Works* of Kavyakantha Ganapati Muni would not have been possible without the Grace of Bhagavan Sri Ramana Maharshi and Nayana. I have also felt the Grace and blessings of Sri Aurobindo and The Mother in taking up this work. Inwardly, I have been constantly guided by the Grace of these great spiritual personalities. I have also received concrete help from Sri Kapali Sastriar and Sri M.P. Pandit. My heart melts with gratitude to these great souls, who have been my constant guiding spirit.

Divine help works through human instruments. Many noble people, friends and others have been a source of constant encouragement and I have drunk the spirit of courage and enthusiasm offered by them. Among these include Sri V. S. Ramanan, President, Board of Trustees, Sri Ramanasramam, Thiruvannamalai; Sri Vamadeva Shastri (David Frawley), Director, American Institute of Vedic Studies, U.S.A.; Dennis Hartel, Sri Arunachala Ashram, U.S.A.; Sri S. Shankara Narayanan, a well-known disciple of Sri Kapali Sastriar; Sri Alan Jacobs and his wife, Jane Adams of Sri Ramana Foundation, London; Sri J.G.K. Murthy, Chennai; Sri A. R. Natarajan, Sri Ramana Maharshi Center for Learning, Bangalore; Sri J. Jayaraman, Sri Ramanasramam and the late Sri G.L. Kantham, Guntur.

This work would not have been possible but for the caring and loving touch of Sri D.S. Viswamitra and his wife, Srimati Kamakshi, daughter, Srimati Indrani, and sons, Sri Divaspati and Sri Brahmanaspati of Sirsi (North Karnataka). I can only say that it has been possible to bring out the *Collected Works* of the Muni only because of this family, who, as trustees have preserved these for posterity. I am grateful to the entire family for their loving support.

All the photographs of Bhagavan Sri Ramana Maharshi

and Ganapati Muni are, copyright of Sri Ramanasramam, Thiruvannamalai. I am grateful to Sri V. S. Ramanan, President, Board of Trustees, for allowing me to print the photographs in this *Collected Works*. Sri A. R. Natarajan, Bangalore, and Dennis Hartel, U.S.A. have also helped me in getting some photographs. I thank them for their support. Madam Jane Adams is the artist who has drawn the beautiful pencil sketches of the Muni. I am thankful to her and Alan Jacobs of Sri Ramana Foundation, London, for permitting me to publish these in the *Collected Works*.

The publication of the book from handwritten manuscripts through the use of computer was a new experience for me. Typing, proof readings, page formatting, planning the entire layout were possible due to the sincere efforts of Dr. Sampadananda Mishra and his wife, Prashanti. I cannot imagine publishing the *Collected Works* without their help. I sincerely feel that they were specially chosen and brought into contact with me by the unseen hands of Grace for the completion of this work. Dr. Sampadananda Mishra is a budding Sanskrit scholar in his own right and he has helped me immensely in organising and editing the *Collected Works*. I am, indeed, very happy to have him as the Associate Editor of the *Collected Works* of the Muni. I am very grateful to him and his wife for all their help and support. I bless and wish them all the very best.

I am grateful to Mr. Rand Hicks of Integral Knowledge Study Centre, Pensacola, and Mr. Dennis Hartel of Arunachala Ashrama, New York, USA, for their helpful suggestions.

A few copies of the third Volume of the Collected Works of the Muni were sanctified by offering at the lotus feet of Bhagavan Sri Ramana Maharshi at Sri Ramanasramam, Tiruvannamalai, on 26th August 2005. A formal release of the Volume was also made in a simple ceremony on the same day at Ramanasramam. I am grateful to all those who were present on this occasion. I am thankful to Sri V.S. Ramanan, President, Sri Ramanasramam, for organising the function. The first copy of the book was recieved by me from

the hands of Swami Ramananda Saraswati.

I thank to Mr. Pratap Reddy, Bangalore (a disciple of B.K. Subiah of Madikeri in Karnataka), for his generous contribution. I am greatful to all the well-wishers who have contributed immensly to the *Kavya-kantha Ganapati Muni Project*, Pondicherry. I am indebted to all of them for their support and encouragement. Sri Vamadeva Sastri (Dr. David Frawly), Director, American Institute of Vedic Studies, U.S.A. has not only been the source of continuous inspiration but also has contributed generouly, which has made the publication of the *Collected Works* possible. I have no words to thank other than expressing my sincere feeling of gratitude.

I must express my deep gratitude to the Trustees of Sri Gitagovinda Pratisthanam, Pondicherry, for their constant support to us in the undertaking of this project.

Sri Saphal of the All India Press, Pondicherry, has taken special interest in printing this Volume. I feel indebted to him for bringing out the book in a beautiful way in a short time.

Finally nothing would have been possible without the help of my family members. My wife, Smt. Gnanambal, who is not with me physically at this stage, has done a lot of personal sacrifice. She helped me to carry on with the Muni's work by taking the family load on herself. She was an ardent devotee of Bhagavan and Nayana. I can feel her happiness and satisfaction and continual encouragement from a different plane even now. My children and their families have supported me constantly during this work.

I bow down again to the Grace which made me its instrument in carrying out this work.

Sri Ramanasramam — K. Natesan
Thiruvannamalai
22. 09. 2005

Kavyakantha Ganapati Muni

An Introduction To His Life And Works

Vasishtha Kavyakantha Ganapati Muni (1878-1936) belongs to the rare race of intellectual and spiritual giants who crowded into the narrow corridors of the last quarter of 19th and first four decades of the 20th century to endow life, letters and all endevours with meaning, purpose and altitude. He was a valiant soldier in the cause of Truth and Divinity. For communing with the Divine, certainly he was well-endowed, gifted as he was with marvellous powers of mind, intellect and soul. Even highly learned people of our time wonder at his indubitable versatile genius, keenness of perception and understanding of our modern problems, though he had never been to school all his life. His powers of intellect and intuition had solved and untied many mystic knots. His wide scholarship and studies in religious lore harmonized in him all religions and schools of philosophy. He was a master of metaphysics and his gift transported him into regions whence he could see the entire manifestation. In fact, he belonged to the order of the Rig Vedic seers who were gods among men.

The Muni's life story is sweet and all-absorbing and has been beautifully rendered in the famous biography *Vāsiṣṭha Vaibhavam* by his foremost disciple, Sri Kapali Sastriar. Ganapati Muni was born in Kalavarayi near Bobbili in Andhra Pradesh on 17th November1878. He belonged to a family of Sri Vidya initiates (in *vāsiṣṭha gotram*), which had actually migrated from a village near Kumbakonam in Tamil Nadu in the late 16th or early 17th century (later the family was well-known as the "Ayyalasomayajulu" family). His parents, Narasimha Sastry and Narasamamba, had three sons, Ganapati being the middle one.

Nearly a year before his birth, on the holy day of *rathasaptamī*, his mother had been to the famous *sūrya* (Sun) temple at Arasavalli (near Srikakulam in Andhra Pradesh) to offer her prayers and worship. She stayed overnight in the temple after the traditional worship to the Lord. In the next early morning she had a dream in which a beautiful woman with golden divine radiance emerged from the corridors of the temple, approached her with a shining pot of fire and giving it in her hands vanished. To her utter astonishment, the moment the fire pitcher came into contact with her, it entered her womb and assumed the form of a child. Soon after her return to home from Arasavalli, she showed signs of pregnancy. She believed that her child was a divine gift of God *agni* (fire). While she was waiting to deliver the child, her husband, Narasimha Sastry, had gone to the holy city of Kashi (Benares in Uttar Pradesh) in November 1878, where he also had a unique experience. When he was performing *tapas* in the *ḍhuṇḍi-gaṇapati* temple (near Visweswara Ghat) he had the vision of a little child emanating from the Deity and coming near him. After these wonderful experiences by both parents, Ganapati was born in the parental home of his mother on 17th November 1878. The father appropriately named his second son Ganapati, rooted in his conviction that the child was an emanation of God Ganapati himself. It may be noted that the Vedic deity *agni* (Fire) is none other than *gaṇapati* described in the *purāṇas* and worshipped in the *tantras*. Ganapati himself was conscious of his divinity. He has expressed this in his most famous poem *Umāsahasram* and has said that he was born as an *amsa* (portion) of God Ganapati. He has also expressed his conviction about the identity between him and God Ganapati, the guiding spirit of his corporeal existence, in his work *Herambopasthānam* (Glory of Ganapati).

Ganapati was educated entirely at home. His father, Narasimha Sastry, like his ancestors, was an expert and well-

versed in *mantra śāstra*, astrology and *āyurveda*. With this traditional family background, proficiency in these subjects came naturally to Ganapati. When he was only 10 years old, he was able to prepare the *pañcāṅgam* (almanac). He finished studying the classical Sanskrit poems and then devoted himself to the study of grammar and poetics. At the same time he delved deep into the writings of Vyasa and Valmiki. Again and again he read the Mahabharata. His horizon widened and his intellect mellowed with an ever-deepening perception. Like the ancient Rishis, Ganapati wanted to experience immense strength and power by the practice of *tapasyā* through *mantra japa* and meditation. Although married at an early age to Srimati Vishalakshi, he started visiting one sacred place after another for his *tapas* when he was 18 years old. He used to stay in one place for a few days or even months. In one such visit to Bhubaneswar (in Orissa, where the famous "Lingaraj" temple of Lord Siva is located), during his *tapas*, Ganapati had a vision, in which Goddess *lalitāmbikā* (*bhubaneśvarī*) appeared before him, offering divine nectar. As Ganapati tasted this heavenly nectar, the Goddess watched him with a sweet smile, full of grace. From then onwards, the sweetness of the nectar became an integral part of him. After this incident, Ganapati's intellect developed a rare sharpness and he attained complete mastery over poetry. Indeed, the literary work composed after this incident is endowed with a distinct sweetness and grace.

When Ganapati was staying in Kashi, he came to know that an assembly of scholars (*harisabhā*) would be held in the famous city of Nabadwipa in Bengal. On the advice of his friends he got a letter of introduction and went to Nabadwipa. There he excelled in all the difficult tests that he was put to with an effortless ease that stunned his examiners, who unanimously conferred the title *kāvyakaṇṭha* (one who has poetry in his throat – voice of

poetry) on him forthwith. He was only 22 years old then (details are in Volume 11).

Ganapati repaired to the south of the country in his 25th year. From Kanchipuram he came to Arunachala (Thiruvannamalai) in 1903 to perform *tapas*. He visited twice Sri Brahmana Swamy (who was later named as Bhagavan Sri Ramana Maharshi by Kavyakantha himself) before he accepted a teacher's job at Vellore in 1904. Later in 1907, he resigned his job at Vellore and returned to Arunachala. It was at this stage that he sought and gained the grace of Sri Brahmana Swamy (Bhagavan Sri Ramana Maharshi). An intellectual and spiritual giant who had high achievements to his credit and a host of followers as well, Kavyakantha still felt that his life's purpose was not fulfilled. He remembered Brahmana Swamy whom he had met earlier and approached him for his grace and gain inner realization, peace and true import of *tapas* that he still lacked. On 18.11.1907 Kavyakantha approached Brahmana Swamy, who was staying in the Virupaksha cave, and prostrating himself at his feet said in a trembling voice: ***"All that has to be read I have read, even Vedanta Sastra I have fully understood. I have performed japa and puja to my heart's content. Yet I have not up to this time understood what tapas is. Hence have I sought refuge at thy feet, pray enlighten me about the nature of tapas."*** For quite sometime Brahmana Swamy gazed silently at Kavyakantha. He broke his 11 years of long silence and spoke gently, ***"If one watches where his notion of "I" springs, the mind will be absorbed into that. That is tapas. If a mantra is repeated and attention is directed to the source where the mantra sound is produced, the mind will be absorbed in that. That is tapas."*** The scholar-poet was filled with joy to have found his *guru*, and announced that the *upadeśa (teaching)* was original, and that Brahmana Swamy was indeed a *maharshi* and should be called so thereaf-

ter. He gave the full name Bhagavan Sri Ramana Maharshi to Brahmana Swamy, whose original name was Venkataraman. Thus, the meeting was of profound significance not only for Kavyakantha but also for the world at large, which could learn from such a high authority about the real stature of Bhagavan Sri Ramana Maharshi, the Silent Sage of Arunachala. Following this momentous meeting, Ganapati composed his great devotional poem, *Umāsahasram*, a thousand verses in praise of Umā, the Divine Mother, as a part of his *tapas* in gratitude to the great Goddess for having given him the Maharshi as his Guru (Master). This work is the magnum opus of Sri Vasishtha Ganapati Muni.

The Muni had the unique experience of *kapālabheda*. In the summer of 1922 at the Mango cave of the Arunachala hills, the Muni had several yogic experiences, arising from deeper parts of his being and invading his physical consciousness (resulting in great physical pain). During this, he visited his Master and told him of his inner and physical experience. His most compassionate Master, Sri Maharshi, comforted him by placing his lotus hands on his head. On the very night, he had the experience of the culmination of *kuṇḍalinī sādhanā*, resulting in the most unique experience of *kapālabheda*. His cranium was broken into two parts; a distinct sound caused by the breaking arose from the passage, which joins the two holes of the ears. A line of smoke going out of the head was perceived there. The Muni later spoke to his disciples about this yogic experience and that this has been mentioned in the sixth chapter of the *taittīriyopaniṣad*, quoting *vyapohya śirṣakapāle bhūrityagnau prati tiṣṭhati* ("having separated the two parts of the cranium, he stands established in Fire as *Bhūḥ*, the earth element") and mentioned several great effects of the power of yoga experienced at this time with their secrets. It is usually believed that the physical effects of this great experience are such that the body cannot sustain long following this event.

However, in his case, with the strength of his own *tapasyā* and the Grace of his most compassionate Master, he lived for fourteen long years (although he had to observe certain physical restrictions, such as that he could not shave his head nor could put his bare feet on the ground) after this experience. This event speaks volumes on the extraordinary nature of his *tapasyā* and the fact that he was perhaps the greatest Master of *tantra* born on this earth. In fact, the final revision of his *magnum opus Umāsahasram* after this experience, remains, testimony not only to his supreme mastery over the *tantras* but also his ability to find the reconciliation and concordance between the Vedic, Upanishadic and the Tantric schools of thoughts. The *kapālabheda* experience also reconfirms the conviction that he was the direct *aṁśa* (portion) of the Vedic deity *agni* (who resides as the power of *kuṇḍalinī* in the *mūlādhāra* of human beings).

The poet seer Kavyakantha Ganapati Muni met Sri Aurobindo on 15th August 1928. He stayed at the Sri Aurobindo Ashram for about a fortnight. During this stay at the Ashram, the Muni meditated with The Mother a few times. After one such meditation, The Mother expressed that the Muni was a real yogi who could plunge into great depths the moment he started meditation and that she had not so far found any person abiding in Her spiritual consciousness as Ganapati Muni did. Further, at the instance of Sri Kapali and Sri S. Doriswamy Iyer, the Muni translated some portions of Sri Aurobindo's *The Mother* (*mātṛtattvaprakāśikā*) in chaste Sanskrit verses with some notes. On reading the Muni's translation, Sri Aurobindo seems to have very generously observed, "*It far excels the original*." It is also worth mentioning that the Muni presented to Sri Aurobindo the last and final version of his *Umāsaharam* (written in his own handwriting after his experience of *kapālabeheda*) with specific notes on each chapter before his meeting in 1928.

It is more than six decades since the great Kavyakantha Ganapati Muni passed away in 1936. He was a great *tapasvī*, whose one aim in life was the restoration of Bhārata Mātā (Mother India) to her ancient greatness. Unlike others who aim at liberation for themselves, this great soul believed that he must obtain the grace of God not for himself but for the nation and through it for the betterment of the world. Towards that consummation he had done penance since his early years and this, too, very rigorously during the last years of his life.

The Vedic seers were by no means recluses from the affairs of the world. In fact, these Vedic seers made themselves the superior vehicle through which the divine forces of heaven played for the welfare of humanity. To become one such perfect instrument in the hands of the Maha Shakti was the goal towards which Ganapati worked and dedicated his entire life. Although the Muni was a giant personality, he was very humble in his day-to-day life. This can be proved by two incidents in his divine life. The Muni and his beloved disciple, Daivarata, did *tapas* in Padaivedu near Vellore in the year 1917. As a result of the *tapas*, certain Mantras were revealed to his disciple Daivarata. Ganapati Muni, the *guru*, recorded the Mantras as they came down from the lips of Daivarata, his disciple. He even wrote a commentary on the Mantras, as Sankara did for his disciple, Hastamalaka. There is yet another incident to which I would like to draw the attention of the readers. The Muni was verily a fountain of love and affection for his pupils and followers far and near. This did not deter the *guru* and *śiṣya* from having a difference of opinion at times. The Muni blessed Sri Kapali Sastriar and permitted him to follow Sri Aurobindo.

A scholar poet, Sri Vasishta Ganapati Muni has many spiritual and other writings in Sanskrit to his credit. *Umāsahasram*, *gītamālā*, *ramaṇagītā*, *ramaṇacatvāriṁśat* and *saddarśanam* are a few titles well-known among his disciples and others. But

very little is known about his other numerous Sanskrit writings, covering a wide variety of topics: praises and prayers to various deities (*stotras*), poetic compositions (*kāvyas*), philosophy (*darśana*), logic (*nyāyaśāstra*), medical science (*āyurveda*), astrology and astronomy (*jyotiṣaśāstra*), commentaries (*bhāṣya*), novel (*ākhyāyikā*), letters (*patrāṇi*) and other research works. His versatility can also be judged from his writings *sāmrajya-nibandhanam* (a proposed constitution for India) and *lālibhāṣopadeśa* (a new language for the Indian people). He was spontaneous in composing all these either in verse form (*ślokas*) or in the form of aphorisms (*sūtras*) or prose form (*gadya*). Nevertheless, all these were the result of his *tapas*, an outpouring of his soul in seeking or gratitude to the Divine.

Of his *stotrakāvyas, umāsahasram, indrāṇisaptaśati, pracṇḍacaṇḍitriśatī* and *gītamālā* are meant for those longing for a great spiritual realisation. The *indrasahashranāma* is a composition of thousand names of *indra* culled from the *Rigveda*, which are strung into a garland of one hundred and eight verses. The *ramaṇacatvāriṁśa*t (40 verses in praise of Bhagavan Sri Ramana Maharshi) is chanted daily both at the Sri Ramana Ashramam and in innumerable homes of the devotees of Sri Ramana Maharshi. The Muni had an unique ability of rendering philosophical thoughts in the form of poetry (*ślokas*), and his writings *viśvamīmāṁsā, ramaṇagītā, saddarśanam* and *tattvaghaṇṭāśatakam* remain in testimony to this. *Ramaṇagītā* is in the form of recordings of questions put forth by disciples and the answers given by the Maharshi and is one of the most cherished writings of the Muni. His *saddarśanam* is the Sanskrit rendering of Sri Maharshi's Tamil writing, *ulladu narpadu* (Forty Verses on Reality) on which his beloved and learned disciple, Sri T.V. Kapali Sastriar, has written a faithful commentary in Sanskrit. This reflects the spirit of Sri Maharshi's original teachings.

Of his vast and variety of *sūtra* writings, it would be difficult to single out any one as more meritorious than the others. *Daśamahāvidyāsūtram* (the ten cosmic powers of the Divine Mother as described in the *tantras*) is an outstanding composition, in which the Muni has described the ten cosmic aspects of the Divine Mother and their significance. Here he has also brought out the association of these ten cosmic aspects of the Mother described in the Tantra with the corresponding Vedic deities. Thereby, not only he has been able to bring forth a link between the Vedas, Upanishads and Tantras, but also has been successful in dispelling several wrong conceptions on the significance of these deities. These compositions reflect Muni's great powers of Yogic perception. The way in which he has expounded the different deities such as *kālī, tārā, sundarī, bhuvaneśvarī, pracaṇḍacaṇḍī*, etc., and correlates them to the Vedantic concepts has once for all removed all antagonisms and has bridged the so-called gulf between the Vedantic and Tantric schools of philosophy. *Rājayogasārasūtra* is a short and concise exposition of the Upanishadic methods of the inner quest. *Caturvyūhasūtra* is a revelation of the cosmic divinities wherein he has expounded the four important emanations of the Vedic deity Indra (*ākāśa, kāla, vidyut* and *sūrya*). *Jaiminīyatarkavārtikam* is his own interpretation of the *sūtras* of Jaimini, where he has advocated that the Vedas are indeed *pauruṣeyam* (of human origin). Further, in this he has given his own interpretation of the *mīmāṁsā* philosophy, placing it on a higher pedestal in relation to Vedanta. His *śabdapramāṇacarcā* also discusses the origin of Vedas. *Pañcajanacarcā* and *vivāhadharmasūtram* are related to social aspects. In the former one the practice of "untouchability" is condemned with the authority of *śāstras.* In the latter he deals with marriage as a sacrament. His other *sutra* writings also include *cikitsānuśāsanam (āyurveda)* and *gaṇaka-kaṇṭhābharaṇam* (astronomy) as well

as *sāmrājya-nibhandhanam* (a proposed constitution for India).

The prose writings of Vasishtha Ganapati Muni too are extensive and these include: commentaries on several texts including Vedas and Upanishads; study on the different characters of the great epic poem *Mahābhārata*; letters to Sri Ramana Maharshi, The Mother of the Sri Aurobindo Ashram, and others.

His commentaries on Rigvedic mantras and the *īśopaniṣad*, though brief, are revealing and illumining. The Muni has given his own original spiritual interpretation of the mantras, and he was highly critical of the ritualistic interpretation of Rigvedic mantras by Sayana. His commentary on the *īśopaniṣad* is original and is in the light of the teachings of Sri Ramana Maharshi. His *bhārata-caritramīmāṁsā* is unique as it establishes a link between some of the important characters of the *mahābhārata* and those mentioned in the Vedic texts. *ramaṇagītā*, *saddarśana* and the commentary on the *upadeśasāram* (thirty verses written by Sri Ramana Maharshi in Sanskrit), are most popular writings of the Muni which reveal the greatness of the teachings of Sri Ramana Maharshi.

His novel, *pūrṇā*, in Sanskrit, though unfinished, is unique in many ways. The style and diction that the Muni used here make it an unparalleled novel of his time. It not only depicts the ability of the Muni to write beautifully and spontaneously in Sanskrit prose, but it also records his power of expressing the feelings of the heart and not just the logic of the mind.

In the letters of the Muni to Sri Maharshi and The Mother of the Sri Aurobindo Ashram, one can find the art of letter-writing in Sanskrit. Through these letters he was able to express lucidly his deepest aspirations, concepts and thoughts.

However, it is difficult to summarise the thoughts, perceptions and literary ability of the Muni. The Muni, indeed, was a versatile genius and can be compared with Kalidasa and Shankara

in poetic renderings, with Vyasa in *sūtra* writings and with Patanjali, Shabara and Shankara in writing commentaries. The writings of the Muni are not just some products of literary activities but are the records of his unique Yogic experiences and subtle visions and will be a guiding spirit and lamp for the centuries to come.

Sri Ramanasramam K. Natesan
Thiruvannamalai

Introduction to the Contents of Volume Four

All the *stotra* writings of the Muni have been compiled in the first three volumes of the *Collected Works*. This is the fourth volume containing Muni's writings on the principles of existence. Therefore this volume is titled as *tattvagranthamālā*. The Muni's writings on the *tattvas* are available in two forms - one in the form of *ślokas* and the other in the form of *sūtras* or aphorisms. This volume contains all his writings on different aspects of human life, spiritual *sādhanā*, tantric practices, principles of creation etc. that are written in the form of *ślokas*. His *sūtra* writings on a wide range of topics including the principles of existence will appear in the fifth and sixth volumes of the *Collected Works* of the Muni. These writings of the Muni resonate the depth and the breadth of his realisations and conscequent vibrant outpour of his consciousness.

In three chapters, *sadācārabodhinī* enumerates the codes of conduct for the man. The first chapter deals with what is sin and what is virtue, and prescribes the ways by which man can reach the state of purest being. The second chapter prescribes the rules to be followed in daily life. The third deals more with the common attitude that men must have in order to lead a peaceful and happy life.

On his way to Gokarna, the Muni halted at many places and spent some time there with his disciples. It was in Vadabhandeswara near Udupi that he stopped for a few days. Some of the local pundits were much eager to see the poetic talent of the Muni in composing extempore poetry. For their delight the Muni composed one hundred verses in one hour and recited

before them. Therefore this is titled as *tattvaghaṇṭāśatakam*. This piece of Muni's metaphysical writing describes the principles of *jīvātmā*, *paramātmā* and their relationship. In fact the essence of the teachings of the Vedic seers is put here in the form of *ślokas*.

Tantrahṛdayam is an incomplete work of the Muni on Tantra. This is one of his early writings on the different personalities of the Supreme Mother. This was written much before the Muni had the experience of *kapālabheda*. Therefore it lacks the stamp of the original ideas of the Muni which are reflected in his later writing (*daśamahāvidyā sūtram*) on this subject. This incomplete work entitled as *tantrahṛdayam*, in six sections, describes in detail various aspects of the Tantra philosophy, especially the *varṇamātṛkās* and the *daśamahāvidyās*. Along with the main features of the *mahāvidyās,* the muni also has dealt with the *anuvidyās*. But, unfortunately only five of the ten *mahāvidyās* have found expression by the Muni in this work. Here, the first section titled as *abhidhāna-paṭal,* describes all the seed sounds and the deities associated with them. The second section entitled *kālīpaṭala* deals with *kālīmahāvidyā*, one of the ten great personalities of the Supreme Mother or *daśamahāvidyās*. *Kālī* is the aspect of the Supreme Mother representing might. She is the Supreme Time-force. As the *pācaka-śakti* of Rudra she cooks. She cooks everything in the cauldron of the cosmos. The third section titled *tārāpaṭala*, deals with the goddess Tara who is further described as *nīlasarasvatī*. She represents the sound-force, the primordial nada. A very important declaration is made here by the Muni that if this *vidyā* is received from a woman as guru then one can attain instant *siddhi*. This reveals the tradition of woman guru in the Tantra. The fourth section entitled *sundarīpaṭala*, deals with *tripurasundarī mahāvidyā*. She represents beauty, and is further described as *lalitā*, *kumārī*, *ṣoḍaśī* and *bālā*. At the end

of this section the Muni says that these three *mahāvidyās* are *parāvidyā* or the supreme knowledge. According to him *kālī* and *tārā* are the two different forms of *kriyāśakti* or the power of the dynamic Energy, and *sundarī* is the *jñānaśakti* or the power of knowledge. *Kālī* is further said to be the form of *prāṇa* or the life-force, and *sundarī* is said to be the form of *citi* or consciousness. The *bhuvaneśvarī* form of the Supreme Mother is described in the fifth section and is titled as *bhuvaneśvarīpaṭala*. She represents the vast vision. She is the perceptive power of the Supreme from which the creation proceeds. Another form of this goddess is *annapurna* who removes the poverty of the adorer. Next section deals with *tripurabhairavī mahāvidyā*. She represents the effulgent charm. Earth, heaven and the intermediate space between earth and heaven, these three are said to be the abode of this goddess. Thus, she is immanent in all the three worlds. On the earth she is in the form of fire, in the mid-air she is in the form of lightening, and in the heaven she is the reflection of Sun. She is called *bhairabī* because she is dreadful to all those who cling to separative consciousness, love discord and division. With this ends the *tantrahṛdayam* of the Muni. A complete and elaborate description of all these *mahāvidyās* is given in his *daśamahāvidyāsūtram* which was written after his *kapālabheda* experience. This will appear in the fifth volume of the *Collected Works* of the Muni.

Akṣarāvali enumerates the deities, qualities and powers of the letters of Sanskrit alphabet. In the Tantrik tradition these letters are considered as the seed-sounds. This section by the Muni deals with all the letters of the Sanskrit Alphabet.

Ramaṇagītā of the Muni is an invaluable and most authentic writing on the instructions of the Maharshi on many themes of spiritual importance and various aspects of *sādhanā*. The entire text is in the form of questions and answers. These questions

were asked to the Maharshi by some of his sincere disciples. The Muni was present in all these sessions of question and answer and he himself also had raised certain questions. There are three hundred verses in the text divided into eighteen chapters. All the verses are composed in *anuṣṭup* metre except a few in the eighteenth chapter in which metres like *drutavilambitam*, *vasantatilakā*, *rathoddhatā* and *svāgatā* are employed. From the contents point of view *ramaṇagītā* throws much light on many obscure and unexplained shastric points. Self-enquiry is the primary purpose of this teaching. Brahmashri Kapali Sastri's commentary on this is a great help in the understanding of the verses of this text. There are altogether thirty-seven questions asked by several disciples of the Maharshi such as the Muni, Daivarata, Vishalakshi, Yati Yoaganatha, Bharadwaja, Kapali Sastri and others. Each chapter deals with a theme, informs about the occasion, the exact date on which the question was asked, and the answer to the question given by the Maharshi. The subject matters of all the eighteen chapters of*ramaṇa-gītā* are related to spiritual practice and *sādhanā*. The first chapter deals with the importance of the spiritual practice. The second chapter speaks of the essence of Maharshi's teaching. The role of *japa* and mantra is described in the third chapter. While the fourth chapter discloses the secret of knowledge, the fifth chapter reveals the secret of the *hṛdayavidyā.* Various methods of controlling the mind are enumerated in the sixth chapter. The seventh and eighth chapters give details of the nature of self-enquiry, the purpose of religious rituals and four ashrams. The ninth chapter explains how all knots of heart and mind are disentangled by self-enquiry. The tenth chapter advocates universal brotherhood for the welfare of mankind. Secret harmony between knowledge and *siddhi* is the subject matter of the eleventh chapter. The twelfth chapter speaks about the relationship between *śakti* and *śākta*. Woman and *sannyaāsa* is the

subject of discussion in the thirteenth chapter. The fourteenth chapter takes 'exposition of *jīvanmukti*' for discussion. True nature of *śravaṇa*, *manana* and *nididhyāsana* - the three instruments of devotion is discussed in the fifteenth chapter. A full discussion on *bhakti* or devotion is done in the sixteenth chapter. The seventeenth chapter gives a detailed exposition on the attainment of self-knowledge. The concluding chapter is entirely devoted to verses in praise of the Maharshi.

Saddarśanam is the Sanskrit rendering of Bhagavan Ramana Maharshi's original Tamil writing '*Ulladu Napardu*'. This rendering is done by the Muni. Brahmashri Kapali Sastri has written a commentary on this. This commentary is as important as the original verses. Realisation of Truth is the subject matter of this text.

There are three different parts of *viśvamīmāṁsā* given in this volume. Out of these three only the first part is complete and second and third are incomplete. In all these verse the Muni discusses about the principles of *īśvara*, *śakti*, all gods and goddesses, the individual soul, the descent of the Divine, the means of worship as propounded in the Upanishads. The text also deals with the concepts of heaven, hell, various link-worlds, and the final liberation. The self-evident nature of the Veda and various other principles related to the existence are discussed in these verses of *viśvamīmāṁsā*.

Dharmānuśāsanam has only two chapters in this text. In the first chapter, the Munni discusses about good and bad deeds, virtues and vices, that which lead towards *dharma* and that which lead towards *adharma*. The second chapter deals with the creation of the four *varṇas* - *brāhmaṇa*, *kṣatriya*, *vaiśya* and *śūdra*.

सदाचारबोधिनी

प्रथमोऽध्यायः

देवं वृषं नमस्कृत्य जगदीशस्य वाहनम् ।
सारं सङ्गृह्य शास्त्रेभ्यः सदाचारं प्रचक्ष्महे ।। १।।

गीतो बहुविभूतिर्यो मन्त्रकृद्भिर्महर्षिभिः ।
ईश्वरः सर्वभूतानां भक्तिस्तत्र वृषः परः ।। २।।

तद्रूपशक्तिकल्याणगुणलीलाकथास्मृतिः ।
अच्छिन्ना तैलधारावत् प्रीत्यात्मा भक्तिरुच्यते ।। ३।।

दीनाः शरणमिच्छन्तो ये वर्तन्ते शरीरिणः ।
विदधीत दयां तेषु तत्पुण्यं परमं विदुः ।। ४।।

योषायां विधिनोढायां भजन्त्यां भिक्षुकेतरः ।
अनुरक्तो भवेत्प्राज्ञस्तत्पुण्यं परमां विदुः ।। ५।।

सर्वेष्वन्येषु भूतेषु स्त्रीषु वा पुरुषेषु वा ।
स्निग्धचित्तो भवेन्मर्त्यस्तं धर्मं परमं विदुः ।। ६।।

असङ्गश्च ससङ्गश्च स्नेहस्तु द्विविधो मतः ।
असङ्गस्य जनाः पात्रमसन्तोऽन्यस्य सज्जनाः ।। ७।।

नाभिध्यायेत् क्वचिद् द्रोहं परेषां पण्डितो जनः ।
अभिध्यां सम्प्रभाषन्ते पण्डिताः पातकं महत् ।।८।।

परेषां द्रविणेष्विच्छां नैव कुर्यादधर्मतः ।
परद्रव्याण्यधर्मेण वाञ्छन्नशुभमाप्नुयात् ।।९।।

परेषां तेजसा लक्ष्म्या विद्ययोत प्रभावतः ।
असूयाकुलितो न स्यात्सा हि देहविशोषिणी ।।१०।।

वृथा गुरून्न शङ्केत मित्राणि तनयान् वधूम् ।
प्रेष्यान्वा बुद्धिमान् मर्त्यो विना किञ्चिन्निदर्शनम् ।।११।।

परेषां कुलनारीषु नाभिलाषः प्रशस्यते ।
कुलद्वयस्य कल्याणं प्रतिषेद्धुं हि सक्षमः ।।१२।।

न किञ्चिदवमन्येत मनसा देहधारिणम् ।
देहे सर्वस्य जीवाख्यो लोकनाथो ह्यवस्थितः ।।१३।।

यः क्रोधस्य स्थितिं दद्यान्मनसि क्षणमप्यधीः ।
स दग्धसर्वसुगुणः पुरुषो भवति ध्रुवम् ।।१४।।

धरण्याः सागरान्ताया भर्ता सन्नपि मानवः ।
न गर्वं मनसा गच्छेत् गर्वितो हि प्रणश्यति ।।१५।।

परेषां जातु चिद्दोषांश्चिन्तयेन्न विचक्षणः ।
आत्मानं योजयेद्दोषैः परदोषानुचिन्तनम् ।।१६।।

मोहान्नापरमज्ञानं स हेतुः संसृतेः परः ।
अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या तां मोहं कवयो विदुः ।।१७।।

न मुधा विषयान् ध्यायेत् तत्सङ्गस्य हि कारणम् ।
चित्ते सङ्गेन संस्पृष्टे किं पापं नाचरेज्जनः ।।१८।।

वेदनाम्नि ब्रह्मकोशे नाविश्वासो न गर्हितः ।
प्रत्यक्षादनुमानाच्च प्रामाण्यं तत्र वर्तते ।।१९।।

द्वादशेमान् महादोषान् महात्मा यो विवर्जयेत् ।
पातकानां दुराधर्षः स विशुद्धतमो भवेत् ।।२०।।

द्वितीयोऽध्यायः

नित्यं स्नानं नरः कुर्यान्निशापाये प्रयत्नतः ।
तद्धि कान्तिप्रदं वृष्यं कण्डूदाहनिवारणम् ।।२१।।

स्त्रियं परस्य नालिङ्गेत् कामतः सा हि दारुणा ।
आश्लेषाद्भस्मसात्कुर्याद्यशः पुण्यं च देहिनाम् ।।२२।।

सर्वं स्वभावतः पश्येदृजुना चक्षुषा जनः ।
सर्वः करोति विश्वासमृजुदर्शिनि मानवे ।।२३।।

न लोकेतान्यमन्यां वा सविकारमुदारधीः ।
अर्हपात्रगतप्रीतेः शुद्धाया उदयादृते ।।२४।।

पुण्यश्लोकचरित्राणि स्तोत्राणि च सुपर्वणाम् ।
तत्त्वानि च पदार्थानां सक्त आकर्णयेत्सुधीः ।। २५।।

नाकर्णयेत्सतां निन्दां गुरूणामीश्वरस्य वा ।
वेदानां तापसानां वा विद्वानपसरेत्ततः ।। २६।।

हृद्यं च मेध्यमायुष्यं देवताभ्यो निवेदितम् ।
संविभक्तं तदर्हेभ्यो मितमद्याच्छरीरभृत् ।। २७।।

वस्तूनि लशुनादीनि वर्ज्यान्याहुर्मनीषिणः ।
प्रतिहन्तुमलं तानि प्रतिभानं शरीरिणाम् ।। २८।।

नाद्यादुच्छिष्टमन्यस्य मातरं पितरं विना ।
विना गुरुं विना सिद्धान् विना प्राणप्रियं जनम् ।। २९।।

नाद्यान्नरः पर्युषितं विनिष्क्रान्तो रसो यतः ।
नीरसानां पदार्थानामशनं कृन्तनं धियः ।। ३०।।

वर्जनीया सुरा सद्भिः तां दोषाणां विदुर्निधिम् ।
यच्चाप्यन्यन्मदकरं तच्च सर्वं विवर्जयेत् ।। ३१।।

दोषा बह्वशने प्रोक्ता बहवो धर्मवेदिभिः ।
तस्माद् बह्वशनं वर्ज्यं सता श्रेयोभिलाषिणा ।। ३२।।

मांसं योऽन्यस्य मांसेन क्रूरः स्वं परिरक्षति ।
तस्य धर्मश्च बुद्धिश्च दूरतो द्वितयं भवेत् ।। ३३।।

सुगन्धीनि निषेवेत वस्तूनि सततं कृती ।
सुगन्धिषु पदार्थेषु कमला हि प्रतिष्ठिता ।। ३४।।

दुर्गन्धीनि न सेवेत कृतवस्तूनि जातुचित् ।
प्रतिहन्तुमलं तानि प्रतिभानं शरीरिणाम् ।। ३५।।

तृतीयोऽध्यायः

सत्यं स्वर्गस्य सोपानं सत्यं पुण्यं परं मतम् ।
सत्ये रमन्ते धीमन्तः तस्मात् सत्यं वचो वदेत् ।। ३६।।

प्रियं हृद्यं समस्तस्य प्रियं श्रवणयोः सुखम् ।
प्रिये रमन्ते सर्वेऽपि तस्माद्वाक्यं प्रियं वदेत् ।। ३७।।

हितं निवर्तयेन्मर्त्यं दत्तकर्णममार्गतः ।
अग्रतो दत्तकर्णस्य तस्माद्वाक्यं हितं वदेत् ।। ३८।।

येनासत्येन सत्यस्य भवति त्राणमङ्गिनः ।
तदसत्यं वचो दुष्टं नेति दूरदृशो विदुः ।। ३९।।

येन सत्येन सत्यस्य भविता हानिरङ्गिनः ।
न वदेत् पण्डितो मर्त्यस्तत्सत्यमनृतं यथा ।। ४०।।

स्तोत्राणि यानि प्रोक्तानि मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
यथावकाशं गेयानि तानि श्रेयोभिलाषिणा ।। ४१।।

पुण्यश्लोकचरित्राणि गीतानि कविसत्तमैः ।
यथावकाशं गेयानि तेषूत्साहः प्रतिष्ठितः ।। ४२।।

सत्यो नार्यः सुराः सर्वे महात्मानश्च तापसाः ।
रक्षितारश्च राजानः पुण्यश्लोका उदाहृताः ।। ४३।।

गायेन्नामानि देवस्य सर्वभूतमहेशितुः ।
गीतो बहुविभूतिर्यो मन्त्रकृद्भिर्महर्षिभिः ।। ४४।।

असत्यं सर्वपुण्यघ्नं असत्यं पातकं परम् ।
तस्मादसत्यं नो वाच्यं नरैः कल्याणकाङ्क्षिभिः ।। ४५।।

अप्रियं सर्वमैत्रीघ्नं अप्रियं दारुणं परम् ।
न वाच्यमप्रियं तस्मान्नरैः स्नेहाभिलाषिभिः ।। ४६।।

अहितं सर्वदुःखानि विधातुं शृण्वतामलम् ।
न वाच्यमहितं तस्मात् परश्रेयोऽभिलाषिभिः ।। ४७।।

असम्बद्धानि वाक्यानि न वदेत् पण्डितो जनः ।
असम्बद्धेषु वाक्येषु सर्वे दोषाः प्रतिष्ठिताः ।। ४८।।

नाश्लीलं कीर्तयेद् विद्वान् परेषामग्रतः क्वचित् ।
महतीमपि मर्यादामश्लीलं हन्ति भाषितुः ।। ४९।।

न विदध्यात् सतां निन्दां गुरुणामीश्वरस्य वा ।
वेदानां तापसानां वा श्रेयस्कामः शरीरभृत् ।। ५०।।

आदिशेन्नैव कृत्येषु मातरं पितरं गुरुम् ।
यतिनं तापसं वृद्धं ज्येष्ठं वा भ्रातरं नरः ।। ५१।।

नासाधूनां चरित्राणि पठेत् सङ्गेन पण्डितः ।
साधूनामिव गीतानि कविभिर्लोभदूषितैः ।। ५२।।

गायेन्नासन्ति गीतानि कामदूषितचेतसाम् ।
वेश्यानामसतीनां वा रागो यत्राभिवर्ण्यते ।। ५३।।

काले काले नरः कुर्यादादित्यस्य नमस्कृतिम् ।
तदन्तरे हि विश्वस्य प्रभुः परमपूरुषः ।। ५४।।

हुताशनं नमस्कुर्याद्वेदिमध्यगतं जनः ।
परस्य ज्योतिषस्तस्य प्रतीकं हि वदन्ति तम् ।। ५५।।

नमस्कुर्यादुभे सन्ध्ये शक्तिभूते प्रजापतेः ।
अज्ञानेन कृतं पापं तद्धन्तीत्यागमा जगुः ।। ५६।।

पिता द्यौर्जननी भूमिराचार्यस्तु बृहस्पतिः ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन वन्दनीयाश्च ते त्रयः ।। ५७।।

होतव्यमग्नौ सन्ध्यासु समुद्दिश्येष्टदेवताम् ।
सा पूजा परमा प्रोक्ता स यज्ञस्तन्महद्व्रतम् ।। ५८।।

दद्यादेव यथाशक्ति याचमानाय मानवः ।
आख्याता धीमतां श्रेष्ठैर्दाने हि बहवो गुणाः ।। ५९।।

न हन्यात् प्राणिनं कञ्चित् गोमनुष्यौ विशेषतः ।
मनुष्येष्वप्यहिंस्रस्य हत्या घोरा प्रकीर्तिता ॥ ६० ॥

परस्त्रियं न गृह्णीयात् साग्निज्वाला हि दारुणा ।
ग्रहणात् भस्मसात् कुर्याद्यशः पुण्यं च देहिनाम् ॥ ६१ ॥

परस्य न हरेद्वित्तं दरिद्रस्य विशेषतः ।
दरिद्रस्य हृतं वित्तं सर्वनाशाय कल्पते ॥ ६२ ॥

गच्छेत् तीर्थानि पुण्यानि पुण्यान्यायतनानि च ।
पदा न ताडयेदन्यं तत्परं ह्यवमाननम् ॥ ६३ ॥

विसर्गं शकृतः कुर्यात् यो मार्गेष्वलसो जनः ।
स सर्वैर्घृणया युक्तैर्महांश्च परिभूयते ॥ ६४ ॥

विसर्गं शकृतः कुर्यान्मनुष्योऽनावृते स्थले ।
प्रायो यत्र न सञ्चारो जनानामुपलभ्यते ॥ ६५ ॥

आत्मनः सहधर्मिण्यां रतिं कुर्यादृतावृतौ ।
तत्र धर्मश्च कामश्च सन्ततिश्च प्रतिष्ठिता ॥ ६६ ॥

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां अष्टम्यां च कुहूदिने ।
सङ्क्रान्त्यां पौर्णमास्यां च शस्तं रतिविवर्जनम् ॥ ६७ ॥

व्रती दिनानि मनुजो यावन्ति व्रतमाचरेत् ।
तावन्ति नैव भार्यायां सम्प्रसज्येत कर्हिचित् ॥ ६८ ॥

विवर्जयेद्वधूयोगं नरः श्राद्धदिनेष्वपि ।
पितरः प्रशपन्त्येतं यं शुक्रं येषु मुञ्चति ।। ६९।।

प्राज्ञो रजस्वलां भार्यां नैव गच्छेद्दिनत्रये ।
अमङ्गल्यां तदा प्राहुर्नारीं शास्त्रविदो जनाः ।। ७०।।

गृहिणीं न बलाद्गच्छेदनिच्छां रोगकर्षिताम् ।
गर्भभारावभुग्नां वा जरतीं वा गतार्तवाम् ।। ७१।।

न परस्य स्त्रियं गच्छेत्साग्निज्वाला हि दारुणा ।
गमनाद्भस्मसात्कुर्याद्यशः पुण्यं च देहिनाम् ।। ७२।।

मातरं गुरुभार्यां वा गच्छन् पतति मानवः ।
भेदो न विद्यते कश्चिच्चतुरङ्घ्रेश्च तस्य च ।। ७३।।

राजभार्या मित्रभार्या भार्या सच्छ्रोत्रियस्य च ।
पुत्री च भगिनी श्वश्रूः अगम्या गुरुदारवत् ।। ७४।।

कन्यां न दूषयेद्योषां श्रेयस्कामो जनः क्वचित् ।
कुप्यन्ति देवतास्तस्मै कन्या येन प्रदूषिता ।। ७५।।

न गच्छेद्विधवां नारीं रक्षन्मङ्गलमात्मनः ।
तस्यां प्रजा हि सञ्जाता विनिहन्ति कुलद्वयम् ।। ७६।।

भार्या पुनर्भूः दिधिषोः स्वीयैव न पराङ्गना ।
यद्यग्रे दिधिषुस्तस्याः तस्य सा तु पराङ्गना ।। ७७।।

क्रीतां धनेन यो वेश्यां गच्छेदल्पमतिर्जनः ।
न स केवलमर्थेन वर्चसा च वियुज्यते ॥ ७८॥

न निषिद्धं न विहितं यत् कर्म तु तदाचरन् ।
नैव पापी भवेन्मर्त्यो न भवेदपि पुण्यवान् ॥ ७९॥

अनिर्देशे विशेषस्य पुरुषस्तूपलक्षकः ।
स्त्रीयोगात्पुंसि यत्पापं तत्पुंयोगान्न वा स्त्रियाः ॥ ८०॥

एतदाचारसामान्यं तप आचरतोदितम् ।
नरसिंहस्य पुत्रेण नरश्रेयोऽभिलाषिणा ॥ ८१॥

॥ इति श्रीभगवन्महर्षिरमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहसूनोः
गणपतेः कृतिः सदाचारबोधिनी समाप्ता ॥

तत्त्वघण्टाशतकम्

यं विदुर्धवलं केशं हरेरतुलतेजसः ।
यः प्रलम्बासुरं हत्वा चक्रे लोकस्य मङ्गलम् ।। १।।

बलेन विस्मिता यस्य पृथिवी सचराचरा ।
कृष्णस्यापि च पूज्यो यो बभूवाग्रजतां गतः ।। २।।

सङ्कर्षणस्यांशमनन्तशक्तिम्
अनन्तनामानममुं नमामि ।
रामं तृतीयं रमणीयगात्रं
रमानिवासाननपुण्डरीकम् ।। ३।।

अथ तत्त्वं प्रवक्ष्यामो यस्य ज्ञानाद्विमुच्यते ।
इह मन्दमतिर्मर्त्यस्तितीर्षुर्भवसागरम् ।। ४।।

करपादादिसंयुक्तो योऽयं देहः प्रदृश्यते ।
किं सोऽहमथवा प्राणः किं चेतः किमुतेतरत् ।। ५।।

अहं कुतस्समायातो गमिष्यामि च कुत्र वा ।
स्वतन्त्रः परतन्त्रो वा दासो वांशः स एव वा ।। ६।।

विभूतयः कतीशस्य याभिर्व्याप्तमिदं जगत् ।
कृता इत्यादयः प्रश्ना जिज्ञासुभिरनेकशः ।। ७।।

उत्तराणि तु दत्तानि तैस्तैः प्राज्ञैः पृथक्पृथक् ।
तेन सङ्कीर्णमतयो भवन्त्यपि मनीषिणः ।।८।।

एवं तत्त्वे विप्रकीर्णे तैस्तैराचार्यभाषितैः ।
वदाम एकं निर्धार्य यच्छ्रेयो यच्छ्रुतं परम् ।।९।।

प्रकाशमाना भूतेषु सर्वावस्थासु सर्वदा ।
सर्वोत्तमा विजयते चिदेका सर्वमङ्गला ।।१०।।

यत्रश्च भास्करविम्बस्थः परमात्मा समीरितः ।
हृदये योऽस्मदादेश्च भेदाभावस्तयोः श्रुतः ।।११।।

परमस्य च जीवस्य भेदश्चेत्खभुवोरिव ।
आत्मत्वमुभयोस्सिध्येत्सन्ततैकान्वितं कथम् ।।१२।।

प्रज्ञानत्वं श्रुतं लक्ष्म ब्रह्मणः परमात्मनः ।
जीवेऽपि दृश्यते ह्येतदस्मिंश्चैतन्यरूपिणि ।।१३।।

यदि सिद्धान्ततो भेदो जीवात्मपरमात्मनोः ।
"तत्त्वमस्या" दिवाक्यानामर्थश्चाप्यनृजुर्भवेत् ।।१४।।

ईश्वरं जगुरात्मानमृषयो मन्त्रदर्शिनः ।
वामदेवाम्भृणीगाधिपुत्रप्रभृतयोऽनघाः ।।१५।।

यावद्देहे स्वविभ्रान्तिस्तावद्भिन्नोऽहमीशतः ।
यदाऽऽत्मानं विजानामि तदा सोऽहं न संशयः ।।१६।।

अन्तर्यामिणमीशानं वदन्त्यन्येऽपि तद्विदः ।
तन्मते हृदयस्यैव जीवत्वं परिकल्पितम् ।। १७ ।।

अन्तर्यामी स्वयं जीवः शङ्करेणाभिभाषितः ।
एवं तत्त्वे सुविज्ञाते कलहः को नु विद्यते ।। १८ ।।

तस्मात्कश्चिन्नावमान्यो यस्येशो हृदि राजते ।
आत्मनः परमं स्थानं हृदयं गीयते बुधैः ।। १९ ।।

हृदयं यन्त्रसङ्काशमात्मा विद्युत्समो मतः ।
आत्मनो हृदये चेष्टा यन्त्रे चेष्टा च विद्युतः ।। २० ।।

अस्माकं हृदयं प्रोक्तं जीवस्यायतनं महत् ।
सूर्यस्य मण्डलं प्रोक्तमीशस्यायतनं महत् ।। २१ ।।

तिस्रस्तु देवताश्रेष्ठास्सर्ववेदप्रभाषिताः ।
तत्राग्निं प्रथमं वित्त यो भूलोकपतिः स्मृतः ।। २२ ।।

इन्द्रं द्वितीयं जानीत भुवर्लोकपतिस्तु यः ।
वायोश्चेन्द्रस्य तुल्यत्वाद्वायुर्वात्र द्वितीयकः ।। २३ ।।

तृतीयस्सविता प्रोक्तः स्वर्लोकस्याधिनायकः ।
उताहो इन्द्र एवैको देवस्त्रिजगतः पतिः ।। २४ ।।

तेजस्तु दिवि तस्यैव भजते सूर्यरूपताम् ।
पृथिव्यामग्निरूपत्वं हृदये चात्मरूपताम् ।। २५ ।।

तेजो बहिर्गतं प्राहुरग्नीन्द्ररविरूपकम् ।
तदेवान्तस्समाविष्टमात्मेति परिगीयते ।। २६।।

आदित्यानां द्वादशानां ज्ञेया दैवतरूपता ।
एकादशानां रुद्राणां विज्ञेया प्राणरूपता ।। २७।।

वसूना गीतमष्टानां लोकात्मत्वं मनीषिभिः ।
एते त्रयो देवगणाः सकलागमसम्मताः ।। २८।।

वसवस्त्वधिलोकं स्युरादित्यस्त्वधिदैवतम् ।
अध्यात्मं कीर्तिता रुद्रास्तत्त्वविद्भिर्विचक्षणैः ।। २९।।

आदित्यानामहं विष्णुरिति कृष्णस्मृतिः स्वयम् ।
तस्मादादित्य एवायं योऽसौ विष्णुः प्रगीयते ।। ३०।।

पाणीन्द्रियं यदीशस्य लोकशिल्पविचक्षणम् ।
त्वष्टारं दैवतं तस्य मुनयस्सम्प्रचक्षते ।। ३१।।

वेदस्य माता शब्दात्मा पावनेभ्यश्च पावनी ।
या वाक्समस्तनाथस्य तद्देवो ब्रह्मणस्पतिः ।। ३२।।

स एव सविता नाम प्रोक्तः कैश्चन पण्डितैः ।
भिद्यते सवितुस्सोऽयं सूर्यमण्डलवाचकात् ।। ३३।।

येन सर्वं विसृजति त्रैलोक्यक्षेमहेतवे ।
तत्प्राहुरिन्द्रियं मित्रस्तद्दैवतमुदीर्यते ।। ३४।।

अन्तर्यामीति यस्सर्वभूतानां हृदयस्थितः ।
जीवो वैश्वानरं नाम तस्यांशं दैवतं विदुः ।। ३५।।

पादस्सर्वाणि भूतानि यदस्य परमात्मनः ।
अंशः पादेन्द्रियाधीशस्तस्मात्संसारचालकः ।। ३६।।

मण्डले त्वयमेवांशो विष्णुरित्यभिधीयते ।
हृदये त्वयमेवांशः प्रोक्तो वैश्वानरो बुधैः ।। ३७।।

निषिञ्चत्यत्र यद्रेतः सर्वसर्गप्रवर्तकम् ।
तल्लिङ्गं परमेशस्य धाता तस्य तु दैवतम् ।। ३८।।

येनाददाति सकलं रसादि जगतां प्रभुः ।
इन्द्रियं रसनाख्यं तत्तद्देवो वरुणो मतः ।। ३९।।

येन जिघ्रति भूतेशः सर्वेषां कर्मवासनाः ।
तद्घ्राणमर्यमा तस्य देवो नान्यस्ततो यमः ।। ४०।।

इन्द्रियं श्रवणं नाम यदीशस्य प्रकीर्तितम् ।
विवस्वदाख्यमादित्यमामनन्त्यस्य दैवतम् ।। ४१।।

दिग्देवताख्या तस्यैव भवतीत्यनुशुश्रुम ।
स पुमान्वनिता सा वा भवेद्दिव्ये तु विग्रहे ।। ४२।।

विद्युद्रूपं परं ज्योतिर्नयनं परमेशितुः ।
अथवा सकलं ज्योतिर्नयनं सम्प्रकीर्त्यते ।। ४३।।

देवानामस्मदादीनां भूतानां च समन्ततः ।
यद्दृष्टिसाधनं ज्योतिः सहस्राक्षस्य दैवतम् ।। ४४।।

इन्द्रियाणां वरं चक्षुर्देवानां वासवो वरः ।
यश्चक्षुर्वासवं वेद स वेद सकलं जगत् ।। ४५।।

वृत्राख्या तमसो ज्ञेया शक्राख्या ज्योतिषस्तथा ।
तस्माद्वृत्रस्य हन्तारं शक्रमाचक्षते बुधाः ।। ४६।।

अक्ष्णोरन्तस्समाविष्टमादित्यं वासवात्मकम् ।
ध्यायन्ग्रन्थित्रयं भित्त्वा प्रयाति परमां गतिम् ।। ४७।।

पूषा नाम य आदित्यः स त्वगिन्द्रियदैवतम् ।
शरीरमेष पुष्णाति सर्वेषां च शरीरिणाम् ।। ४८।।

भूदेवताख्या तस्यैव भवतीत्यनुशुश्रुम ।
स पुमान्वनिता वा सा भवेद्दिव्ये तु विग्रहे ।। ४९।।

भगः कीर्तिर्भगो लक्ष्मीर्भगो माहात्म्यमुच्यते ।
भगः कामस्समाख्यातो भगो रत्नं समीर्यते ।। ५०।।

भग एव स्मृतं वीर्यं यत्नश्चापि भगः स्मृतः ।
एवं विभूतिस्तु भगो मनसः खलु दैवतम् ।। ५१।।

चन्द्राभिधानं तस्यैव भवतीत्यनुशुश्रुम ।
स पुमान्वनिता वा सा भवेद्दिव्ये तु विग्रहे ।। ५२।।

तद्वन्तं परमेशानं भगवन्तं प्रचक्षते ।
प्रत्यग्दृशां मुनीनां च भगवच्छब्द इष्यते ॥ ५३॥

लक्ष्मीः कामश्च वीर्यं च माहात्म्यं च पृथग्विधम् ।
सिद्धानां ज्ञानयुक्तानां प्रतितिष्ठन्ति चेतसि ॥ ५४॥

एवं द्वादश चादित्या व्याख्यातास्तत्त्वदर्शिना ।
प्रवरेण वसिष्ठानां नरसिंहस्य सूनुना ॥ ५५॥

एतेषां हेतुभूता ये प्राणा एकादश स्मृताः ॥
भूतात्मकास्ता भूतेशविभूतीः प्राहुरुत्तमाः ॥ ५६॥

रुद्राणां प्राणरूपाणां सूर्याणां देवतात्मनाम् ।
एकत्वं यो विजानाति तत्त्ववेत्ता स उत्तमः ॥ ५७॥

वैश्वानरस्य स्थानं तु पृथिवी सम्प्रकीर्तिता ।
स प्रोक्तः प्रथमो देवो देवतातत्त्ववेदिभिः ॥ ५८॥

अस्माकं पदवन्नैव विभोः कर्मास्पदं पदम् ।
ज्ञानस्यैव पदाभिख्या धर्मभूतस्य गीयते ॥ ५९॥

ऐश्वरं हृदये ज्ञानं सर्वभूतेषु भासते ।
तमंशं पार्थिवं प्राहुस्तथा वैश्वानरविदः ॥ ६०॥

बिम्बे यदैश्वरं ज्ञानं दिननाथस्य भासते ।
दिव्यं तमंशं भाषन्ते तथा विष्णुं मनीषिणः ॥ ६१॥

उपाधिवशतो गायन्त्युभौ च पुरुषाकृती ।
पूर्वस्य प्रतिबिम्बोऽन्यः पूर्वः स्यान्मध्यमस्य तु ।। ६२।।

सर्वेषामपि भूतानामन्तरे भाति यद्यपि ।
वैश्वनरोऽयं प्रथमः पृथग्विग्रहवर्जितः ।। ६३।।

तथापि भुवि सञ्जातो यो मूलपुरुषो महान् ।
तत्रैव देवताख्यातिरभिमानविशेषतः ।। ६४।।

त्वचस्तु देवता देवी या भूर्नारीस्वरूपिणी ।
तस्याश्च पृथिवी स्थानं विजानीत विचक्षणाः ।। ६५।।

तुषारदीधितेर्बिम्बं यमस्य स्थानमुच्यते ।
पितॄणामपि सर्वेषां नायकस्स प्रकीर्तितः ।। ६६।।

विष्णोर्लक्ष्मीसमेतस्य स्थानं स्यात्सूर्यमण्डलम् ।
वैकुण्ठमिति तस्यैव नाम गीतं परैर्बुधैः ।। ६७।।

धाता साक्षात्परः प्रोक्तो भक्त्योक्तिस्तु विभूतिषु ।
समष्टेरिन्द्रियं बीजशालि वस्त्वेव तत्त्वतः ।। ६८।।

अन्येषां देवतानां तु स्थानं मध्यममुच्यते ।
एवं स्थानानि यो वेद देवानां स कृती नरः ।। ६९।।

आदित्यानां पतिर्विष्णुर्वासवो मरुतां पतिः ।
पितॄणां यम ईशानः पतिर्वैश्वानरो विशाम् ।। ७०।।

आदित्येभ्यो द्वादशेभ्यो भिद्यन्ते विष्णुसेवकाः ।
आदित्या उभयेभ्यश्च भिद्यते सूर्यमण्डलम् ।। ७१।।

शिवस्त्वेकादशः प्राणस्तत्त्वदृष्ट्यां निगद्यते ।
एष दैवतदृष्ट्यां तु वासवान्नातिरिच्यते ।। ७२।।

वस्तुतो देवतैकैका प्रतिस्थानं प्रकीर्तिता ।
तद्विभूतय एवान्यास्तत्तत्स्थानेषु कीर्तिताः ।। ७३।।

पृथिव्यात्मा वसुरियं शुक्रस्तु वसुरम्मयः ।
अग्निरूपो वसुर्भौमो वायुरूपो वसुर्बुधः ।। ७४।।

स्थिरो वसुर्वियद्रूपो वसुस्सोमात्मकश्शशी ।
द्युरूपस्तु वसुर्जीवस्सूर्यरूपो वसुस्त्वसौ ।। ७५।।

केचिद्देवगणान्भौमान्वसूनाचक्षते विदः ।
मध्यमस्थान्देवगणान् रुद्रांस्तु परिचक्षते ।। ७६।।

आदित्यानुत्तमस्थानगतान् देवगणान् विदुः ।
स्थूलशक्तिमहाभागभूयस्त्वात्सोक्तिचातुरी ।। ७७।।

सर्वेषामप्यधिष्ठानं परं ब्रह्म प्रकीर्तितम् ।
आकाशवत्सर्वगतं तत्तेजस्समुदाहृतम् ।। ७८।।

अस्माकं हृदये यच्च देवानां हृदये च यत् ।
यच्च बिम्बे भगवतः सूर्यस्य दिवि राजतः ।। ७९।।

यस्मिन्सर्वे वयं चापि यस्मिन्सर्वे दिवौकसः ।
यस्मिन्भानुश्चन्द्रमाश्च यस्मिन्निन्द्रश्च पावकः ।।८०।।

यस्मिन्वायुर्मातरिश्वा यत्राकाशो महानयम् ।
यत्रापो यत्र पृथिवी यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ।।८१।।

तदेतन्निर्मलं ब्रह्म ज्योतिः परममक्षरम् ।
तद्विज्ञाय कृती मर्त्यो भवेन्नान्येन हेतुना ।।८२।।

बुद्धिः पराची संसारं प्रवर्तयति देहिनाम् ।
बुद्धिरेव परं ज्ञानं या प्रतीची मनीषिणाम् ।।८३।।

अहङ्कारो द्विधा प्राज्ञैः शुद्धोऽशुद्ध इतीर्यते ।
देहादिविषयोऽशुद्धः शुद्धः स्वात्मैकगोचरः ।।८४।।

अशुद्धा धीः पराची स्याच्छुद्धा प्रत्यग्गतिर्भवेत् ।
प्रतीच्या अपरो योगः प्रवक्तुं केन शक्यते ।।८५।।

अशुद्धाहङ्कृतिर्माया ज्ञानं शुद्धा त्वहङ्कृतिः ।
अन्विष्याहङ्कृतेर्मूलं विशुद्धाहङ्कृतिर्भवेत् ।।८६।।

देहात्मबुद्धिर्यावत्स्यादस्माकं देहधारिणाम् ।
तावद्दासवदस्माभिर्वर्तितव्यं परात्मनि ।।८७।।

यदा प्रतीची दृष्टिः स्यादस्माकं तत्त्वदर्शिनाम् ।
तदा दास्यान्महादुःखाद्विमुक्तिः सम्प्रजायते ।।८८।।

परतन्त्रे कुतस्सौख्यं स्वातन्त्र्यं मुक्तिरुच्यते ।
देहाभिमानमाधूय स्वतन्त्रस्सुखवान्भवेत् ।।८९।।

देहाभिमानी त्वाशाभिस्सर्वतो दूषिताशयः ।
आदौ स्वमनसो दासः परेषां भविता ततः ।।९०।।

मनो येन जितं तस्य दास्यदुःखं विनश्यति ।
अकामस्य कुतः किं वा भवितव्यं महात्मनः ।।९१।।

इदं विज्ञाय यश्शास्त्रं यथोक्तमनुतिष्ठति ।
गतभेदस्स लभते भगवच्चरणामृतम् ।।९२।।

ऋषिभिर्वामदेवाद्यैर्यद्दृष्टं मन्त्रदर्शिभिः ।
तस्य शास्त्रस्य सारोऽयं मया सङ्गृह्य कीर्तितः ।।९३।।

अस्माभिस्सकलैर्मान्यो भगवान्बादरायणः ।
येनार्थवन्ति सूत्राणि चक्रिरे तत्त्वदर्शिना ।।९४।।

स चापि भगवान्मान्यश्शङ्करो विदुषां वरः ।
येन भेदमतिर्धूता जीवात्मपरमात्मनोः ।।९५।।

मान्यस्स यतिराजोऽपि प्रपत्तिर्येन दर्शिता ।
विचार्य सकलं शास्त्रं भक्तानुग्रहकाम्यया ।।९६।।

अंशावतारः पवनस्य मान्यो
मध्वश्च माध्वीतुलितोक्तियुक्तः ।

योो भेदवादं कथयन्नरेषु
सर्वोत्तमत्वं स्वभुवो बभाण ।।९७।।

स चापि वल्लभाचार्यो मान्यो बुद्धिमतां वरः ।
शुद्धाद्वैतमतं येन स्थापितं धरणीतले ।।९८।।

श्रीकण्ठस्स च सम्मान्यस्सर्वागमविशारदः ।
येन शैवमतं भूम्यां योगिश्लाघ्यं प्रवर्तितम् ।।९९।।

ब्रह्म दास्येन योगेन ज्ञानेन च मनीषिणः ।
अर्चयन्तश्चिन्तयन्तः प्राप्नुवन्तीति मे मतिः ।।१००।।

वेदान्सशास्त्रशतकान्सकलान्विचार्य
प्राचामृगागमदृशां मतमाददानः।
क्षेत्रे फणीश्वरकलाजनितस्य पुंसो
घण्टाशतं गणपतिः कविराडकार्षीत् ।।१०१।।

।।इति श्रीभगवन्महर्षिरमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहसूनोः
गणपतेः कृतिः तत्त्वघण्टाशतकं समाप्तम् ।।

तन्त्रहृदयम्

अभिधानपटलः प्रथमः

श्रीकण्ठः केशवोऽकारो निवृत्तिरलिकस्थली ।
प्रतिष्ठा वृत्तमाकारोऽनन्तो नारायणोऽहिराट् ।।१।।

इकारो माधवः सूक्ष्मो विद्या दक्षिणलोचनम् ।
शान्तिस्त्रिमूर्तिर्गोविन्द ईकारो वामलोचनम् ।।२।।

अमरेशो विष्णुरुः स्यादिन्धिका दक्षिणश्रुतिः ।
षष्ठोऽर्घीशः श्रुतिर्वामा दीपिका मधुसूदनः ।।३।।

ऋकारो देविका नासा भारभूतिस्त्रिविक्रमः ।
ॠकारो वामनासा स्यान्मोचिका वामनोऽतिथिः ।।४।।

ऌकारः श्रीधरः स्थाणुः परा दक्षिणगण्डगः ।
सूक्ष्मा हरो हृषीकेशो दशमो वामगण्डगः ।।५।।

सूक्ष्मामृता पद्मनाभौ झिण्टीशोष्ठभगा अयि ।
दामोदरोऽधरो ज्ञानामृतैकारस्तु भौतिकः ।।६।।

ओकाराप्यायनी सद्योजाताः सङ्कर्षणो द्विजः ।
अधो द्विजो वासुदेव आविव्यापिन्यनुग्रहः ।।७।।

प्रद्युम्नो बिन्दुरक्रूरो व्योमरूपा बिलं शशी ।
सर्गोऽनिरुद्धोऽनन्ताऽऽस्यान्महासेना विसर्गकः ।।८।।

चक्री क्रोधीश्वरो ब्रह्मा कः सृष्टिर्दक्षिणो भुजः ।
दक्षिणः कूर्परः खः स्याद्दद्धिश्चण्डीश्वरो गदी ।।९।।

हेरम्बो मणिबन्धो गः शाङ्ङ्गी पञ्चान्तकः स्मृतिः ।
दक्षिणाङ्गुलिमूलङ्घः खड्गी मेधा शिवोत्तमः ।।१०।।

संज्ञैकरुद्रः शङ्खी स्यादङ्गुल्यग्रं ङकारकः ।
कूर्मश्चलो वामबाहुश्चो हली स्वर्णदेवता ।।११।।

छः शनिः कूर्परो वामो मुसली द्युतिरेकदृक् ।
जस्तु शूली स्थिरा वाममणिबन्धश्चतुर्मुखः ।।१२।।

स्थितिर्वामाङ्गुलीमूलं पाश्यजेशो झकारकः ।
यमः सर्वोङ्कुशी सिद्धिर्वामाङ्गुल्यग्रगश्च ञः ।।१३।।

स्कन्दो मुकुन्दः सोमेशो दक्षिणोरुर्जरा च टः ।
नन्दजः वालिनी दक्षजानुलाङ्गलिनौ च ठे ।।१४।।

क्षान्तिश्चप्दालको नन्दी डकारो दक्षगुल्मगः ।
ढोऽर्धयोषो नरः पादाङ्गुलीमूलग ऐश्वरी ।।१५।।

उमेशो णो नरकजित्पादाङ्गुल्यग्रगो रतिः ।
तीव्रस्तकार आषाढी वामोरुः कामिका हरिः ।।१६।।

कृष्णो दण्डी विशालाक्षी वामजानु थकारकः ।
अत्रीशो ह्लादिनी सत्यो दः शैलो वामगुल्मगः ।।१७।।

सव्यपादाङ्गुलीमूलन्धे मीनप्रीतिसात्वताः ।
ने वामाङघ्र्यङ्गुलीशृङ्गनादिनीमेषशौरयः ।।१८।।

लोहितो दक्षिणं पार्श्वं शूरस्तीक्ष्णा नृपश्च पे ।
फकारे तु शिखी रौद्री वामपार्श्वं जनार्दनः ।।१९।।

अभया भूधरः पृष्ठञ्छागलाण्डो बकारकः ।
विश्वमूर्तिर्द्विरण्डेशो नाभिर्निद्रा भकारके ।।२०।।

मे महाकालवैकुण्ठतन्द्रोदरदिवाकराः ।
ये यामुनोरो वायुत्वग्वालिक्षुत्पुरुषोत्तमाः ।।२१।।

दक्षिणं विग्रहस्यार्धं क्रोधिनी रुचिरो बली ।
रक्तमग्निर्भुजङ्गेशो रेफस्तन्त्रेषु गीयते ।।२२।।

पिनाकीशः ककुब्देशः क्रिया शक्रो बलानुजः ।
मांसधातुर्वसुमती लकारः परिकीर्तितः ।।२३।।

वामं कलेबरस्यार्धं उत्कारी यादसां पतिः ।
बालः खड्गीश्वरो मेदः सलिलं च वकारकः ।।२४।।

हृदादिदक्षपाण्यन्तो वृषघ्नोऽस्थिबकेश्वरः ।
शङ्खुकर्णः सुखं मृत्युः शवर्णः परिकीर्तितः ।।२५।।

हृदादिवामपाण्यन्तो मज्जाश्वेतेश्वरो वृषः ।
परुषश्च हरिद्राभा षकारः परिकीर्तितः ॥ २६॥

हृदादिदक्षपादान्तः शुक्रं हंसाह्वयो भृगुः ।
समयः सङ्गतिश्चेति सकारः परिकीर्तितः ॥ २७॥

हृदादिवामपादान्तो वराहो नकुलीश्वरः ।
अरुणा गगनं प्राणो हकारः परिकीर्तितः ॥ २८॥

हृदयाद्युदरं श्यामा ळकारो विमलः शिवः ।
संवर्तको हृदाद्यास्यं क्षे वज्रा नृहरिर्गृहम् ॥ २९॥

यत्राङ्गान्यवशिष्टानि संज्ञायामुत्तरत्र वा ।
भागो दक्षिण ऊर्ध्वो वा तत्र ग्राह्यो विचक्षणैः ॥ ३०॥

सङ्ख्येन कुत्रचित्संज्ञा सङ्ख्याभिरपि कुत्रचित् ।
क्वचिद्रूपेण योगेन क्वचिदाकृतितो लिपेः ॥ ३१॥

सद्योजातश्चन्द्रचूडस्त्रिमात्रस्त्रिवृदुच्यते ।
तारको ब्रह्म वेदादिस्तारश्च प्रणवो ध्रुवः ॥ ३२॥

चक्री धरा शान्तिरनुष्णभानुः
श्लिष्टाः प्रसूनायुधबीजमुक्तम् ।
क्रोधीश्वरः कृष्णगतिस्त्रिमूर्तिः
शशीमिलन्तो रसना च काली ॥ ३३॥

क्रोधीश्वरस्थानगते वराहे
काल्येव गौरी गिरिजा त्रपा च ।
लोकस्य राज्ञी हृदयस्य लेखा
लोकश्च माया गिरिशस्य जाया ।। ३४।।

बके तु बीजं कमलासनाया
दामोदरश्चन्द्रयुतस्तु वाणी ।
प्राणोऽर्धिनाथामृतरश्मियुक्तः
क्रोधस्य कूर्चस्य च बीजमुक्तम् ।। ३५।।

अनुग्रहेशेन्दुयुतं वराहं
प्रसादबीजं कथयन्ति सन्तः ।
(तदेव बीजं प्रवदन्ति दोग्ध्रीं
वैरोचनीं तां तपसा ज्वलन्तीम् । अथवा)
नारायणश्चन्द्रयुतस्तु पाशः
करेफताराःसहितास्सृणिः स्यात् ।। ३६।।

कालस्तु शक्तिः सचतुर्दशास्यो
वधूः सतीव्रानलशान्तिचन्द्रः ।
यशस्विनी शापविवर्जिता सा
तारैव तारागमविद्भिरुक्ता ।। ३७।।

नादिनी कमलिनी प्रियसर्गैः
पल्लवं तु हृदयस्य वदन्ति ।
संयुताः समयवारुणशेषाः
शेषयुक् च नकुलीशिरसस्तु ।। ३८।।

ठद्वयं भणितमग्निकलत्रं
पल्लवं तदिदमागमविद्भिः ।
वार्वृषोऽस्वरगुहश्च शिखायाः
सेन्धिकेन्दुगगनं कवचस्य ।। ३९।।

वार्यधोरदयुतं धवलेशो
निःस्वरः शरभवो नयनानाम् ।
अस्त्रपल्लवमुदाहृतमार्यैः
पान्त्यमस्वरचमूपतिचूडम् ।। ४०।।

।। इति श्रीभगवद्रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहसूनोः गणपतेः
कृतौ तन्त्रहृदये वर्णबीजपल्लवाभिधानं नाम प्रथमः पटलः ।।

कालीपटलो द्वितीयः

शक्तेर्विभूतिभेदेन विद्याभेदाः प्रकीर्तिताः ।
तन्त्रेषु पूर्वैराचार्यैर्दशशीघ्रफलप्रदाः ।।१।।

काली तारा सुन्दरी च भुवनेशी च भैरवी ।
छिन्ना ज्येष्ठा च बगला मातङ्गी कमलात्मिका ।।२।।

कालीमहाविद्या

जिह्वात्रयं कूर्चयुगं त्रपे द्वे
सत्यो नृसिंहः सह माधवेन ।
रतिः सयोनिर्द्रुहिणस्सवृत्तः
पुरन्दरो दक्षिणनेत्रयुक्तः ।।३।।

क्रोधीशसूक्ष्मामृतयोः समेतं
द्वन्द्वं पुनश्च त्रिगुणा रसज्ञा ।
क्रोधावुभौ लोकयुगं कृशानोः
कान्तेति विद्या कथितेयमाद्या ।।४।।

भैरव उष्णिक् काली
मुनिमुख्या अस्य मन्त्रराजस्य ।
बीजमभाणि रसज्ञा
शक्तिलोकोऽथ कीलकं क्रोधः ।।५।।

विनियोगः सर्वासां
सिद्धिनां साधने समाख्यातः ।
षड्दीर्घयुक्तकाल्या
करविन्यासः तथाङ्गविन्यासः ॥६॥

निगृह्णन्ती चेतो निजपदरतानां रिपुगण-
प्रणाशं कुर्वाणा सकलवरदापत्प्रशमनी ।
पिशाचस्त्रीवेषा सह कपटभूतेन विभुना
श्मशाने क्रीडन्ती हृदि वसतु काली मम सदा ॥७॥

निशि लक्षं दिवा लक्षं दिव्यभावमुपाश्रितः ।
संश्रितो वा वीरभावपशुभावौ जपेन्मनुम् ॥८॥

अयुतं जुहुयात् पश्चात् प्रयोगार्हो भवेन्मनुः ।
स्त्रियो न निन्देन्नो वीरान् कालीभक्तस्य तद्व्रतम् ॥९॥

करोतीत्यनया वृच्या निष्पन्नं बीजमादिमम् ।
इह तस्य षडावृत्या सृष्टौ शक्ततमो मनुः ॥१०॥

सर्वेषामपि भावानां स्रष्टा केवल ईश्वरः ।
तन्नियत्यविरोधेन नृणां स्रष्टृत्वमिष्यते ॥११॥

यत्कवित्वप्रदा विद्या काल्या इत्यागमे प्रथा ।
विद्याशक्त्येकदेशस्य बोद्धव्यं तत्प्रदर्शनम् ॥१२॥

ईशः स्यात्सर्वसिद्धीनां विद्यामेतामुपाश्रितः ।
लोकेश्वरी चतुष्कस्य प्रभावात्साधको जनः ॥१३॥

क्रोधबीजचतुष्कस्य प्रभावादहितक्षये ।
समर्थो मन्त्रराजोऽयं शिरसा तुष्टिपुष्टिकृत् ।।१४।।

भुवनान्तोचितं भीमं बिभ्रत्या अपि विग्रहम् ।
भक्तानुकूल्यं वक्त्यत्र विद्यायां दक्षिणापदम् ।।१५।।

कालमेव विदुः कालीं स्त्रीलिङ्गेन विपश्चितः ।
कर्मेन्द्रियं पाणिसंज्ञं कालीत्यध्यात्मचिन्तकाः ।।१६।।

हरस्य पक्तुः खलु शक्तिरेव
कालश्च काली च बुधैरभाणि ।
प्रपञ्चनाथस्य पुमाकृतित्वे
नार्याकृतित्वं परदेवतायाः ।।१७।।

पाणेः प्राधान्यतः प्राहुः क्रियासु सकलास्वपि ।
क्रियाशक्तिस्वरूपत्वात् कालिकां पाणिमिन्द्रियम् ।।१८।।

आत्मा पक्ता स्फुरंश्चेति द्विविधः सम्प्रकीर्तितः ।
भूतानां परिणामस्य हेतुः पक्ता सदा ज्वलन् ।।१९।।

मण्डले हृदये चेति द्वैविध्यं स्फुरतः स्मृतम् ।
आद्यो हिरण्यगर्भः स्यात् ब्रह्मा जीवोऽपरो विराट् ।।२०।।

जीवनामव्यक्तिपक्षे विराजः सूरयो विदुः ।
तस्यैव जातिपक्षे तु विष्णुनाम प्रचक्षते ।।२१।।

पक्तारं सर्वभूतानां शिवमाहुर्महेश्वरम् ।
पक्तुश्च स्फुरतश्चापि विभेदो नास्ति वस्तुतः ।। २२।।

जगत्कर्तुर्यथाऽस्माकं पाणिर्यद्यपि नेशितुः ।
व्यष्टौ विभूतिराद्यायास्तथाप्यत्र प्रदर्शिता ।। २३।।

आद्यैकाक्षरी

पृथक् चोपास्यमम्बाया बीजमन्त्रं प्रचक्षते ।
अष्टसिद्धीश्वरो वाग्मी तेन जप्तेन वा भवेत् ।। २४।।

कामकलाविद्या

अथानुविद्यामाद्याया वक्ष्ये कामकलाह्वयाम् ।
यस्यास्तन्त्रेषु बहुधा महिमा सम्प्रगीयते ।। २५।।

कामो गणेशोऽनल शान्तिचन्द्री
क्रोधः सतारो जलजातगर्भः ।
हपूर्वरौद्रीदहनत्रिकोण-
ग्लावोयुताः पञ्चमबीजमुक्तम् ।। २६।।

वृत्तान्वितौ चक्रिसहस्रनेत्रौ
सूर्याजगर्भौ द्रुहिणः सवृत्तः ।
भूर्दक्षनेत्रेण विपर्ययेण
बीजानि पञ्चाग्निवधूश्च मन्त्रः ।। २७।।

ऋषिरस्य महाकालो बृहती छन्द उच्यते ।
काली कामकला नाम देवता परिकीर्तिता ।। २८।।

प्रसूनमार्गणो बीजं क्रोधः शक्तिरुदीर्यते ।
कीलकं पञ्चमं बीजं विनियोगोऽखिलाप्तये ।। २९।।

प्रत्येकं बिन्दुसंयुक्तनामाक्षरसमन्वितैः ।
बीजैस्तु पञ्चभिर्नाम्ना कराङ्गन्यास ईरितः ।। ३०।।

विविधप्रहरणविद्या
पिधानवेत्रीं रिपुक्षये घोराम् ।
प्रेतभुवि सञ्चरन्तीं
पिशाचिकावेषमद्भुतं दधतीम् ।। ३१।।

आहितपशुभयमोहं
कामकलानामभावतो दधतीम् ।
समलङ्कृतां शिवाभ्यां
पार्श्वद्वितये प्रचण्डरावाभ्याम् ।। ३२।।

सर्वाङ्गशक्तिपूर्णां
जम्बूफलमेचकामदुष्टाङ्गीम् ।
कालीं ज्वलत् त्रिनयनां
ध्यायेत् संहारनायकासक्ताम् ।। ३३।।

पुरश्चरणमाद्यावदस्यास्तन्त्रेषु गीयते ।
साधने सर्वसिद्धीनामेषा विद्योत्तमोत्तमा ।। ३४।।

गुह्यकालीविद्या

आद्याया अनुविद्याऽन्या गुह्यकाली समीर्यते ।
संश्रितो गुप्तविद्यां यां सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।। ३५।।

ध्रुवो रौद्री जातवेदो योनिप्रद्युम्नसंयुता ।
हंसो विद्यायुतो युक्ताः शैलसात्वतमाधवाः ।। ३६।।

द्रुहिणो दहनः शेषी शक्रो दक्षिणनेत्रवान् ।
क्रोधस्यानन्तरं बीजं आद्यायां समुदीरितम् ।। ३७।।

एकनेत्रो धरापूर्वगोविन्दतुहिनांशुमान् ।
पूर्वं मन्दाक्षतो बीजमाद्यायां सम्प्रदर्शितम् ।। ३८।।

सीमन्तिनी पुनर्बीजं द्वितीयमिह दर्शितम् ।
हृदयं वह्नितरुणी विद्येयं षोडशाक्षरी ।। ३९।।

अथर्वा ऋषिरस्य स्याज्जगती छन्द उच्यते ।
देवता गुह्यकाली स्यात्क्रोधो बीजमुदीर्यते ।। ४०।।

शक्तिः स्यान्नवमं बीजं द्वितीयं कीलकं विदुः ।
द्विपञ्चत्रिद्विनेत्रे द्विवर्णैर्न्यास उदाहृतः ।। ४१।।

ज्ञानरश्मिछटाटोपज्योतिर्मण्डलमध्यमाम् ।
लोकमानां दशदिशः कार्यभारात् प्रतिक्षणम् ।। ४२।।

ततः शीतां यतः सख्यो यतो भक्ताः शिवो यतः ।
अन्यतो दिक्षु सर्वासु प्रज्वलत् तीव्रलोचनाम् ।। ४३।।

भीमामाकर्षिणीं शूरां चञ्चलां धीमतीं दृढाम् ।
समदां सजवां सर्वग्राहिणीं सन्ततक्रियाम् ।। ४४।।

विविधायुधविद्यासु निष्णातां शत्रुमर्दिनीम् ।
नायिकां सर्वसिद्धीनां गुह्यां कालीं विचिन्तयेत् ।। ४५।।

शुद्धो लक्षं जपेन्मन्त्रमयुतं जुहुयाद्व्रती ।
ततः क्षमो भवेन्मन्त्रः सर्वसिद्धिप्रसाधने ।। ४६।।

।। इति श्रीभगवद्रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहसूनोः गणपतेः कृतौ तन्त्रहृदये कालीपटलो द्वितीयः।।

तारापटलस्तृतीयः

तारामहाविद्या (तत्र त्र्यक्षरी)

काञ्चिन्मायां पुरस्कृत्य सकूर्चा दृश्यते वधूः ।
नीलां सरस्वतीमेतां प्राहुरागमसारगाः ।।१।।

चतुरक्षरी

अन्ततो विभ्रतीं शस्त्रं नीलामेकजटां विदुः ।

पञ्चाक्षरी

ध्वनन्तीमादितस्तारं तां तु गायन्ति तारिणीम् ।।२।।

तिसृणामृष्यादि

अक्षोभ्य मुनिरेतेषां बृहती छन्द इष्यते ।
त्रयाणामपि मन्त्राणां तारा देवी परात्परा ।।३।।

क्रोधो बीजं शिवा शक्तिः कीलकं वामलोचना ।
षड्दीर्घभाजा शिवया कराङ्गन्यास ईरितः ।।४।।

तारा परावाक् कुहना पिशाची
सिद्धीश्वरी सिद्धपतेर्वधूटी ।
नमन्मनोनिग्रहकृद्रिपुघ्नी
ग्रन्थिच्छदा नन्दकरी विचिन्त्या ।।५।।

कामचारी जपेल्लक्षमयुतं जुहुयाज्जनः ।
ततः सिद्धा भवेद्विद्या त्रिविद्याऽभीष्टसाधने ।।६।।

विद्येयमचिरात्सिध्येल्लब्धा नारीमुखाद्यदि ।
तस्मादस्याः प्रपश्यामो नारीगुरुपरम्पराम् ।।७।।

शापः कृष्णावतारान्त इति पक्षं समाश्रिताः ।
न पठन्ति भृगुं केचिद्वधूबीजे मनीषिणः ।।८।।

अस्तु वा मास्तु वा शापो भृगुरत्राधिको मनौ ।
अर्थतः शब्दतश्चापि गुणायैव प्रकल्पते ।।९।।

अक्षरस्याप्यनुज्ञाता शक्तिश्चेच्छापमुक्तये ।
समयस्यावधिं तत्र प्रपश्यामो न सार्थकम् ।।१०।

तस्माद्वसिष्ठशापस्य विमोक्षाय गुणाय च ।
पूर्णमेव वधूर्बीजं वक्तव्यं न भृगुं विना ।।११।।

महाचीनक्रमेणैतां उपास्यामाहुरम्बिकाम् ।
विशुद्धो मानसो भावो महाचीनक्रमो मतः ।।१२।।

सिद्धेन पित्रा मात्रा वा पुरश्चरितविद्यया ।
अकृत्तनाभेर्जातस्य जिह्वायां त्र्यक्षरो मनुः ।।१३।।

लेख्यो गोरोचनात्केन कुशेन सकुमारकः ।
असंशयं भवेद्विद्वान् विधाताचाद्भुतो गिराम् ।।१४।।

सकलमपि वा वेदार्णं वा गुणार्णमथापि वा
मुनिजननुतं तारामन्त्रं जपेद्यदि मानवः ।

अमृतजलधीभूतः पूतः प्रयोगविशेषवित्
स इह वसुधालोके धारागिरामभिवर्षति ।।१५।।

इममभिमुखीभूता शातोदरी कमलालया
हयगजघटापूर्णाभ्यर्णं समेत्य निषेवते ।
सविबुधमिदं विश्वं तस्य प्रयाति पुनर्वशं
प्रथितयशसां सिद्धीनां चाप्यमुं भजतेऽष्टकम् ।।१६।।

सुविमलधियस्तस्य क्रोधाद्दृगम्बुधुतद्युती
रिपुजनवधूगण्डाभोगो भवेदुत पाण्डुरः ।
स खलु भुवनव्याप्तं चाप्तैः प्रमाणपुरःसरं
भणितमजरं भद्रं ज्योतिः परं परिपश्यति ।।१७।।

तारणादुदिता तारा वागेव जगतां प्रसूः ।
जनयन्ती विभो शक्तिः सन्ततं शब्दमम्बरे ।।१८।।

निनादो योऽयमव्यक्तः सन्ततः खे विजृम्भते ।
तपो दृष्टेषु मन्त्रेषु स गीतो ब्रह्मणस्पतिः ।।१९।।

ब्रह्मणस्पतिमेवाहुरागमेषु गणेश्वरम् ।
तारा गणेशजननी तस्मादार्यैः प्रकीर्तिता ।। २०।।

शब्दायमानस्य हरस्य शक्तिः
तारा च वाक् चापि बुधैरभाणि ।
प्रपञ्चनाथस्य पुमाकृतित्वे
नार्याकृतित्वं परदेवतायाः ।। २१।।

वक्तुर्हिरण्यगर्भस्य शक्तिरुक्ता सरस्वती ।
ईशस्य तारा कथिता विशेषस्त्वनयोरयम् ।। २२।।

अव्यक्तमेव प्रणवं जनयेदीशभारती ।
व्यक्ताश्च विविधा वाचः स्फुरतस्तु सरस्वती ।। २३।।

ईशवाक् तामसी नीला व्यक्तो नास्या ध्वनिर्यतः ।
श्वेता हिरण्यगर्भस्य सात्त्विकी सत्यवादिनी ।। २४।।

विराजो राजसी चित्रा वाणी विविधवादिनी ।
आद्ये तासामुपास्यत्वाद्देवते सम्प्रकीर्तिते ।। २५।।

तारा तु प्रकृतिस्तासामन्ये तु विकृतीमते ।
तारां निषेवमाणेन सर्वा वाणी निषेविता ।। २६।।

सत्यमेव प्रवक्तव्यं ताराभक्तेन नानृतम् ।
अनृतं प्रवदन् पापो हन्यादेव सरस्वतीम् ।। २७।।

भिन्ना तिसृभिराख्याभिरेकरूपापि वस्तुतः ।
द्वितीयैवं महाविद्या वर्णिता पापनाशिनी ।। २८।।

क्रियाशक्तिः पिशाचीव वामैव भुवने सताम् ।
तस्मात्काली च तारा च पिशाच्यौ सम्प्रकीर्तिते ।। २९।।

।। इति श्रीभगवद्रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहसूनोः गणपतेः
कृतौ तन्त्रहृदये तारापटलः तृतीयः।।

सुन्दरीपटलश्चतुर्थः

त्रिपुरसुन्दरीमहाविद्या

तत्रादौ मूलम्

ब्रह्मा योनिः शान्तिरिन्द्रो भवानी
प्राणो हंसः सृष्टिरभ्रं धरार्या ।
हंसो ब्रह्मा भूतधात्री शिवेति
प्रोक्ता सेयं सुन्दरीमूलविद्या ।।१।।

आधारविद्या

अत्राद्यानामक्षराणां त्रयं चेत्
अभ्रं शुक्रं सृष्टिरन्यत्समानम् ।
लोपामुद्रा नाम साहादिविद्या
तामेवार्याः प्राहुराधारविद्याम् ।।२।।

तारतम्यपूर्वक उभयत्र कूटविभागः

ब्रह्मा प्राणश्चोदितौ शैववर्णौ
योनिः शान्तिर्भूर्भृगुः शक्तिवर्णाः ।
लोकेशानी शक्तिरुद्रोभयात्मा
मूलं तस्माच्छक्तमाधारतः स्यात् ।।३।।

आद्यं कूटं वाग्भवं युग्मकेऽस्मिन्
आर्यैरुक्तं कामराजं द्वितीयम् ।
तार्तीयीकं कथ्यते शक्तिकूटं
कूटान्येवं त्रीणि विद्याद्वयेऽपि ॥४॥

षोडशी

पद्मा गौरी मन्मथो ब्रह्मजाया
शक्तिस्तारः पार्वती मा त्रिकूटा ।
शक्तिर्वाणी कामलोकौ रमेति
श्रीविद्येयं षोडशी मन्त्रराज्ञी ॥५॥

शक्त्यन्तानामादितः कूटतोक्ता
तारादीनां कूटता स्यात् त्रयाणाम् ।
शक्त्यादीनां कूटतोक्ताऽवसाने
षट्कूटैवं मूलकूटैः सहेयम् ॥६॥

मूले येयं घस्रवर्णा त्रिकूटा
षोडश्यां सा सम्प्रदायात् त्रिवर्णा ।
तस्मादुक्ता नायिकेयं मनूनां
अष्टाविंशत्यक्षरी षोडशीति ॥७॥

श्रीबीजाढ्या षोडशी मूलविद्ये-
त्येके प्राहुर्वर्णसङ्ख्यां भजन्तः ।
सङ्गच्छन्ते नैव तन्त्राणि तेषां
नामव्याख्यानात्र किञ्चित्करी स्यात् ॥८॥

तिसृणामृष्यादि

मुन्याद्यास्युर्दक्षिणामूर्तिपङ्क्ति-
श्रीसुन्दर्योऽमुष्यमन्त्रत्रयस्य ।
बीजं प्राहुर्वाग्भवं शक्तिकूटं
शक्तिं प्राहुः कीलकं कामराजम् ।।९।।

आवृत्तेन द्विस्तु मन्त्रेण मूले
त्वाधारेवान्या स उक्तो बुधेन्द्रैः ।
षड्भिः कूटैरुच्यते मन्त्रनाथे
ध्यायेत् पश्चात् सर्वलोकाधिराज्ञीम् ।।१०।।

बन्धूकपुष्पकमनीयरुचिस्त्रिनेत्रा
बालामृतांशुमुकुटेप्सितदाखिलाम्बा ।
स्निग्धा शिवे रिपुजने कुपिता समस्त-
सम्मोहिनी नतहिता ललिता विचिन्त्या ।।११।।

एतेषु तन्त्रचयसारतयोद्धृतेषु
मन्त्रेषु धीरमतिरन्यतमं गृहीत्वा ।
लक्षं जपेद्दशगुणं जुहुयात्सहस्त्रं
सिद्धो मनुर्भवति काम्यजयाय पश्चात् ।।१२।।

तस्यालये भगवती कमला स्थिरा स्यात्
सद्यो वशे भवति तस्य जगत्समस्तम् ।
सोऽयं कृती रमयते हृदयेन युक्तान्
पीयूषसारतुलितैरनघैर्वचोभिः ।।१३।।

निःशात्रवः स रमते चिरमत्र लोके
तं वृण्वते स्वयमुपेत्य च सिद्धयोऽष्टौ ।
साक्षात्करोति स परं भुवनस्य बीजं
यः सुन्दरीं जपति पूतमना मनुष्यः ।।१४।।

तत्त्वाक्षरीन्निगमसारमुदाहरन्ति
मूलत्रिकूटयुतमागमसारमाहुः ।
तच्चाभ्यषेच्यखिलमन्त्रगणाधिपत्ये
श्रेष्ठत्रिबीजकलितं शरबीजरुद्धम् ।।१५।।

प्रज्ञानभूतेश्वरधर्मभूत-
ज्ञानात्मिकेयं परदेवतोक्ता ।
हिरण्यगर्भस्य तु धर्मभूतं
ज्ञानं चतुर्विंशतिवर्णगम्यम् ।।१६।।

यत्र स्फुटं केवलमात्मरूपं
तमीशबोधं कथयन्ति सन्तः ।
हैरण्यगर्भस्य उदारबोधो
विभासते यत्र जगच्च सर्वम् ।।१७।।

हिरण्यगर्भस्य सदा समाधि-
र्नित्यश्चिदानन्दमयोऽभिलाष्यः
(ज्ञानं च लोकस्य विना विरोधं)।
भोगोऽपरेषान्निजरूपभोगी
भेदाग्रहात्तस्य लयं प्रयाति ।।१८।।

ईशे त्वसङ्कीर्णतया समाधिः
नित्यश्चिदानन्दमयोऽभिलाष्यः ।
तदेव तत्त्वं स्पृहणीयमस्याः
श्रीमातुराचार्यमुखाच्छ्रुतं नः ।। १९ ।।

बोधो विराजो विविधोऽतिभाति
विमुक्तये संसृतये यः स्यात् ।
विमुक्तये स्यात्तपतः प्रबोधो
बहिर्दृशः संसृतये विबोधः ।। २० ।।

विराजिदेवीगतिरुत्तमा सा
विद्येशितुर्भाति समाधिकाले ।
सैवान्यदास्याद्विषयैर्विभक्ता
नानेव यत्र प्रतितिष्ठतीदम् ।। २१ ।।

हरस्य बोद्धुः खलु शक्तिरेव
श्रीसुन्दरी धीश्च बुधैरभाणि ।
प्रपञ्चनाथस्य पुमाकृतित्वे
नार्याकृतित्वं परदेवतायाः ।। २२ ।।

वियत्वनन्तं प्रथमं पुरं स्यात्
सूर्यस्य बिम्बं तु पुरं द्वितीयम् ।
पुरं जनानां हृदयं तृतीयं
मातुर्यदस्यास्त्रिपुरा तदेषा ।। २३ ।।

प्राणेषु सेयं दशसु प्रदिष्टा
चक्षुर्मयी चिन्मयशक्तिरम्बा ।

ध्येयं हि जाबालमुनिर्महात्मा
तत्रैव बोधन्निजमाबभाण ।। २४।।

विभ्राजतेऽधो हृदयस्य मूल-
मग्रं भ्रुवोरन्तरतश्चकास्ति ।
देवीपुरत्वं ज्वलतोः स तस्मा-
न्नासङ्गतँल्लोचनमण्डलस्य ।। २५।।

य एवं विद्वान् सो नयनयुगले वाथ हृदि वा
जगद्धात्रीं रात्रिप्रियतमकलाबद्धमुकुटाम् ।
विविक्तां रूपाद्यैरखिलविषयैः संविदमुमां
अमुञ्चन्तो नित्यं दधति सकलं तैः खलु जितम् ।। २६।।

बाला

प्रीतये मुनिविदामनुविद्या
प्रोच्यते बहुगुणा त्रिपुरायाः ।
वाक् स्मरो भृगुरनुग्रहसर्गः
त्र्यक्षरीयमखिलागमगीता ।। २७।।

श्रेष्ठमाहुरनुलोमविलोमा-
जप्यमानमिममुत्तममन्त्रम् ।
षोडशीवद्दषिमुख्यममुष्याः
देवता भगवती तु कुमारी ।। २८।।

कूटानां त्रयमिव मूलमन्त्रराजे
बीजानां त्रयमिह संज्ञया प्रदिष्टम् ।

विद्येयं भवति विराट् प्रबोधरूपा
मूर्धास्यानयनयुगं च हृत्पुराणि ।। २९।।

अनुलोमविलोमतः षडङ्गं
त्रितयेनात्र तु मूलवर्णकानाम् ।
परिशुद्धमनास्ततो मनुष्यो
हृदि देविमनुसन्दधीत बालाम् ।। ३०।।

अरुणा करुणातरङ्गिताक्षी
सुभगा पातकहृत्कविर्जपन्ती ।
अमृतांशुकलाकनत्कलापा
नववर्षा हृदि बालिका विचिन्त्या ।। ३१।।

लक्षत्रितयं तु जपः
त्रिंशत्साहस्रमुच्यते होमः ।
तदनु मनुः संसिद्धः
साधयितुर्भवति कल्पद्रुः ।। ३२।।

मैथिलास्तु कवयन्ति नीलया
द्राविडास्तु कवयन्ति बालया ।
तद्वचोऽमृतवितृप्तचेतसां
किन्नु वामनयनोष्ठलालया ।। ३३।।

उपसंहारः

एतास्तिस्रः पराविद्याः काली तारा च सुन्दरी ।
आद्ये भेदौ क्रियाशक्तेर्ज्ञानशक्तिरथोत्तरा ।। ३४।।

पाणित्वं स्थूलदृष्ट्योक्तं प्राणरूपैव कालिका ।
चक्षुस्त्वं स्थूलदृष्ट्योक्तं चितिरूपैव सुन्दरी ।। ३५।।

गृहीत्वा तु चितिच्छायां प्राणो वागात्मतां व्रजेत् ।
तद्वाक् प्रवहति ज्ञानं क्रियारूपापि वस्तुतः ।। ३६।।

विरला ज्ञानशक्तिः स्यात् क्रियाशक्तिर्घना मता ।
विरलत्वघनत्वाभ्यां शक्तेर्द्वैविध्यमागतम् ।। ३७।।

।। इति श्रीभगवद्रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहसूनोर्गणपतेः
कृतौ तन्त्रहृदये सुन्दरीपटलश्चतुर्थः।।

भुवनेश्वरीपटलः पञ्चमः

भुवनेश्वरीमहाविद्या

अरुणां केवलामुक्त्वा क्रोधिनीमथ केवलाम् ।
शान्तिं ततः समुच्चार्य व्योमरूपां समुद्धरेत् ।।१।।

चतुर्थीयं महाविद्या चतुःशक्तिसमुद्भवा ।
ऋष्याद्याः शक्तिगायत्री भुवनेश्यः प्रकीर्तिताः ।।२।।

षड्दीर्घयुक्तेन बीजेन षडङ्गन्यासमाचरेत् ।
अथ ध्यायेन्महादेवीं सर्वभूतैकमातरम् ।।३।।

पापघ्नी वत्सला सर्वदायिन्यापत्प्रणाशिनी ।
तप्तकार्तस्वरच्छाया ध्येया चित्तेन शाम्भवी ।।४।।

द्वात्रिंशच्छतसाहस्रं जपेद्विद्यामनन्यधीः ।
परमं पश्यति ज्योतिः सर्वग्रन्थीन् विभिद्य सः ।।५।।

मूलविद्या यथाम्बायाः सावित्रीतो विशिष्यते ।
तथाम्बाबीजविद्येयं प्रणवाच्च विशिष्यते ।।६।।

ऋचस्तु योनिं भूतानामाकाशमदितिं विदुः ।
भणन्त्यनन्तां तामेव तन्त्राणि भुवनेश्वरीम् ।।७।।

अधः पृथिव्याश्च दिवः परस्ता-
द्यच्चान्तराद्दृश्यमिदं समस्तम् ।

वदत्यमुष्यामदितौ तदोतं
प्रोतं च गार्गीं प्रति याज्ञवल्क्यः ।।८।।

ओतं च प्रोतमेतस्यामदितौ भुवनं यतः ।
तदेषा प्रकृतिः प्राज्ञैरुच्यते भुवनेश्वरी ।।९।।

ईशस्य प्रथमा दृष्टिराकाश इति भण्यते ।
अशेषलोकचित्राणां भित्तिरन्तविवर्जिता ।।१०।।

इच्छाशक्तिरियं ज्ञेया परमस्य महेश्वरी ।
इच्छेक्षा प्रथमा दृष्टिरित्यनर्थान्तरं भवेत् ।।११।।

प्रथमेक्षा यथास्माकं स्वप्ने देशाय कल्पते ।
प्रथमेक्षा तथेशस्य सर्गे देशाय कल्पते ।।१२।।

अनन्तराणां वृत्तीनामुक्ता ज्ञानक्रियात्मता ।
व्यापारः प्रथमः शक्तेर्देशभाव उदाहृतः ।।१३।।

भित्तिस्थानं विना देशं न च ज्ञानं न च क्रिया ।
तच्चतुर्थीं विना देवी न तृतीया न चादिमे ।।१४।।

तामेतामखिलेशानीं मूलप्रकृतिमव्ययाम् ।
भित्तिभूतामशेषस्य मायां प्राज्ञाः प्रचक्षते ।।१५।।

व्याप्तस्य सर्वत्र हरस्य शक्तिः
देशश्च माया च बुधैरभाणि ।

प्रपञ्चनाथस्य पुमाकृतित्वे
नार्याकृतित्वं परदेवतायाः ।।१६।।

पिण्डेषु भुवनेशानी श्रोत्रमिन्द्रियमीर्यते ।
श्रुत्यन्तचिन्तकैः श्रोत्रं दिग्दैवत्यं हि कथ्यते ।।१७।।

सारस्वतचिन्तामणिः

मन्त्रोऽयं भुवनेश्वर्याः संरुद्धस्त्रिवृता यदि ।
भवेच्चिन्तामणिर्नाम श्रेष्ठः सारस्वतप्रदः ।।१८।।

अन्नपुर्णा

अनुविद्यामथैतस्याश्चतुर्थ्याः परिचक्ष्महे ।
दारिद्र्यं दूरतः कुर्यात्साधको यामुपाश्रितः ।।१९।।

आदिः श्रुतीनां भुवनस्य राज्ञी
शुद्धान्तनारी मधुसूदनस्य ।
प्रसूनबाणो हृदयं द्विरण्डः
पञ्चान्तको वारि हरिः ससूक्ष्मः ।।२०।।

त्विषां पतिर्माधवमञ्चशायी
श्लिष्टोऽथसूक्ष्मामृतया वराहः ।
ऊष्मादिरन्तस्थसमापकेन
साकं स वामेतरलोचनोऽग्निः ।।२१।।

आदिः स्वराणामनुनासिके द्वे
दन्त्ये युतेऽर्घीशयुतो नृपालः ।
रतित्रिकोणी दहनस्तदन्तः
पुरेश्वरी चेति मनुर्नवार्णः ।। २२।।

ऋषिः स्यान्नाभिजन्मास्य छन्दः कृतिरुदीर्यते ।
देवतात्वन्नपूर्णेशी बीजादि गिरिजादिकम् ।। २३।।

षड्दीर्घभाजा बीजेन कराङ्गन्यासमाचरेत् ।
ततो ध्यायेदन्नपूर्णां विशालाक्षीं महेश्वरीम् ।। २४।।

तप्तस्वर्णरुचिः सुधांशुमुकुटा क्षोणीरमासेविता
माणिक्याभरणान्विता विरजसी चित्रांशुके बिभ्रती ।
अन्नं विग्रहधारिणे प्रददती नेत्रत्रयोल्लासिनी
विश्वाधीश्वरनाट्यलोकनरता ध्येयान्नपूर्णेश्वरी ।। २५।।

लक्षमेकं जपेद्विद्यां जुहुयादयुतं जनः ।
ततो भवेत्प्रयोगार्हः सोऽयमत्युत्तमो मनुः ।। २६।।

।। इति श्रीभगवद्रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहसूनोर्गणपतेः
कृतौ तन्त्रहृदये भुवनेश्वरीपटलः पञ्चमः ।।

षष्ठस्त्रिपुरभैरवीपटलः

त्रिपुरभैरवीमहाविद्या

नकुलिहंसकृशानुगिरोयुताः
प्रथमबीजमुदारमुदाहृतम् ।
अरुणया भृगुणायुतमादितः
सदहनं स्मरबीजमनन्तरम् ।। १।।

किटिशरीरभृता परिचुम्बिता
भवति शक्तिरधो सधनञ्जया ।
इयमशेषमनोरथदायिनी
सकलतन्त्रनुता खलु पञ्चमी ।। २।।

बालाविद्यावदत्रापि बीजानां नामभिस्त्रिकम् ।
ऋष्यादि च विशेषस्तु देवी त्रिपुरभैरवी ।। ३।।

आद्येन षड्दीर्घयुजा षडङ्गन्यास ईरितः ।
ततो ध्यायेज्जगद्धात्रीं देवीं त्रिपुरभैरवीम् ।। ४।।

सोमशेखरा रामलोचना
मुण्डमालिका कण्ठभूषणा ।
चण्डशासना मोहिनीवरा-
ऽभीतिदा गतिः भैरवी मम ।। ५।।

लक्षत्रयं जपेद्विद्यां दशांशं जुहुयाद् व्रती ।
एवं सिद्धे मनौ मन्त्री काम्यकर्मापि साधयेत् ।। ६।।

तृतीया यादृशी विद्या तादृशीं पञ्चमीं विदुः ।
तयेव सकलं साध्यं अनयापि च विद्यया ।। ७।।

तेजस्त्रिपुरभैरव्यास्तत्त्वमालोकितं बुधैः ।
पृथिवी चान्तरिक्षं द्यौरस्यास्तिस्रो मताः पुरः ।। ८।।

पृथिव्यामग्निरूपेयमन्तरिक्षे मटित्तनुः ।
दिवि भास्करबिम्बात्मा शक्तिस्त्रिपुरभैरवी ।। ९।।

प्रकाशकस्यैव हरस्य शक्तिर्भा भैरवी चापि बुधैरभाणि ।
प्रपञ्चनाथस्य पुमाकृतित्वे नार्याकृतित्वं परदेवतायाः ।।१०।।

वह्निर्यः प्रथमे बीजे कृष्णवर्त्मा सपार्थिवः ।
बीजे वह्निः द्वितीये यः सशक्रस्तटिदात्मकः ।।११।।

तृतीयबीजे यो वह्निः मण्डलात्मा सभास्करः ।
एवं विदित्वा यो विद्वान् जपेत्तेनाखिलं जितम् ।।१२।।

तेजो यद्रोचकं नाम त्वगिन्द्रियमुपाश्रितम् ।
अधिपिण्डं तदम्बायाः स्वरूपं परिचक्षते ।।१३।।

तेजःसहकृतेनैव गृह्यते मातरिश्वना ।
स्पर्शः सङ्गच्छते तस्मात्तेजोरूपं त्वगिन्द्रियम् ।।१४।।

।। इति श्रीभगवद्रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहसूनो- र्गणपतेः
कृतौ तन्त्रहृदये षष्ठस्त्रिपुरभैरवीपटलः ।।

अक्षरावलिः

श्रीकण्ठानन्तसूक्ष्माख्यां स्त्रिमूर्तिममरेश्वरम् ।
अर्घीशं भारभूतिं चातिथीशं स्थाणुकं हरम् ।। १।।

झिण्टीशं भौतिकं सद्योजातं चानुग्रहेश्वरम् ।
अक्रूरं च महासेनं स्वररुद्रान्नमाम्यहम् ।। २।।

अन्यान् क्रोधीशचण्डेशपञ्चान्तकशिवोत्तमान् ।
एकरुद्रं च कूर्मेशमेकनेत्रं चतुर्मुखम् ।। ३।।

अजेशं सर्वसोमेशौ लाङ्गलीशं च दारुकम् ।
अर्धनारीश्वरं चोमाकान्तमाषाढिदण्डिनौ ।। ४।।

अत्रिं मीनेशमेषेशौ लोहितं शिखिनं तथा ।
छगलाण्डं द्विरण्डेशं महाकालं च वालिनम् ।। ५।।

भुजङ्गेशपिनाकीशखड्गीशान् बकमर्जुनम् ।
भृगुं च नकुलीशानं शिवं संवर्तकं नुमः ।। ६।।

केशवाद्यनिरुद्धान्ताः कीर्तिताः स्वरविष्णवः ।
चक्री गदायुधः शार्ङ्गी खड्गी शङ्खी हलायुधः ।। ७।।

मुसलीशूलहस्तश्च पाशवानङ्कुशी तथा ।
मुकुन्दो नन्दजो नन्दो नरो नरकजिद्धरिः ॥८॥

कृष्णः सत्यः सात्त्वतश्च शौरिः शूरो जनार्दनः ।
भूधरो विश्वमूर्तिश्च वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ॥९॥

बलो बलानुजो बालो वृषघ्नवृषहंसकाः ।
वराहो विमलः पश्चान्नृसिंहो विष्णवो हलाम् ॥१०॥

निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्याशान्तिरथेन्धिका ।
दीपिका देविका पश्चान्मोचिकानन्तरं परा ॥११॥

सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञानामृता चाप्यायनी ततः ।
व्यापिनी व्योमरूपा चानन्ता स्युः स्वरशक्तयः ॥१२॥

सृष्टिश्चर्द्धिः स्मृतिर्मेधा संज्ञा काञ्चनदेवता ।
द्युतिः स्थितिः स्थिरा सिद्धिर्जरा तदनुपालिनी ॥१३॥

क्षान्तिर्महेश्वरी पश्चात् रतिस्तदनुकामिका ।
विशालाक्षी ह्लादिनी च प्रीतिस्तदनु नादिनी ॥१४॥

तीक्ष्णा रौद्र्यभया निद्रा तन्द्रा क्षुत्क्रोधिनी क्रिया ।
उत्कारी मृत्युसंज्ञा च पीता तदनुसङ्गतिः ॥१५॥

अरुणा श्यामला वज्रा स्मृता व्यञ्जनशक्तयः ।
वर्णानामेवमीशानविष्णुशक्तिस्वरूपता ॥१६॥

अत्र वर्णाः स्वरस्पर्शान्तस्स्थोष्माणस्ततः परम् ।
ककारश्च क्षकारश्चेत्येकपञ्चाशदीरिताः ॥१७॥

भूतान्यजगवी बालो बलो वाली वराहकः ।
सप्तवालिनमारभ्य धातवः सम्प्रकीर्तिताः ॥१८॥

चन्द्रसूर्यौ समाख्यातावनुस्वारमकारकौ ।
गकारश्च षकारश्च गजाननषडाननौ ॥१९॥

स्मृताः कलञवावर्णा ब्रह्मेन्द्रयमपाशिनः ।
कालः सकारः सम्प्रोक्तो हकारः प्राण उच्यते ॥२०॥

एकार उच्यते योनिरीकारः कमलोच्यते ।
ककारस्तु पुनः काम इति तन्त्रविदो विदुः ॥२१॥

॥इति श्रीभगवन्महर्षिरमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य
नरसिंहसूनोर्गणपतेः कृतिरक्षरावलिः समाप्ता ॥

श्रीरमणगीता

१. उपासनप्राधान्यनिरूपणम्

२. मार्गत्रयकथनम्

३. मुख्यकर्तव्यनिरूपणम्

४. ज्ञानस्वरूपकथनम्

५. हृदयविद्या

६. मनोनिग्रहोपायः

७. आत्मविचाराधिकारितदङ्गनिरूपणम्

८. आश्रमविचारः

९. ग्रन्थिभेदकथनम्

१०. सङ्घविद्या

११. ज्ञानसिद्धिसामरस्यकथनम्

१२. शक्तिविचारः

१३. सन्न्यासे स्त्रीपुरुषयोस्तुल्याधिकारनिरूपणम्

१४. जीवन्मुक्तिविचारः

१५. श्रवणमनननिदिध्यासननिरूपणम्

१६. भक्तिविचारः

१७. ज्ञानप्राप्तिविचारः

१८. सिद्धमहिमानुकीर्तनम्

श्रीरमणगीता

प्रथमोऽध्यायः

उपासनप्राधान्यनिरूपणम्

महर्षिं रमणं नत्वा कार्तिकेयं नराकृतिम् ।
मतं तस्य प्रसन्नेन ग्रन्थेनोपनिबध्यते ॥१॥

ईशपुत्रशके रामभूमिनन्दधरामिते ।
एकोनत्रिंशद्दिवसे द्वादशे मासि शीतले ॥२॥

उपविष्टेषु सर्वेषु शिष्येषु नियतात्मसु ।
भगवन्तमृषिं सोऽहमपृच्छं निर्णयाप्तये ॥३॥

प्रथमः प्रश्नः

सत्यासत्यविवेकेन मुच्यते केवलेन किम् ।
उताहो बन्धहानाय विद्यते साधनान्तरम् ॥४॥

द्वितीयः प्रश्नः

किमलं शास्त्रचर्चैव जिज्ञासूनां विमुक्तये ।
यथा गुरूपदेशं किमुपासनमपेक्षते ॥५॥

तृतीयः प्रश्नः

स्थितप्रज्ञः स्थितप्रज्ञमात्मानं किं समर्थयेत् ।
विदित्वा परिपूर्णत्वं ज्ञानस्योपरतेरुत ।। ६ ।।

चतुर्थः प्रश्नः

ज्ञानिनं केन लिङ्गेन ज्ञातुं शक्ष्यन्ति कोविदाः ।

पञ्चमः प्रश्नः

ज्ञानायैव समाधिः किं कामायाप्युत कल्पते ।। ७ ।।

षष्ठः प्रश्नः

कामेन योगमभ्यस्य स्थितप्रज्ञो भवेद्यदि ।
सकामोऽमुष्य साफल्यमधिगच्छति वा न वा ।। ८ ।।

एवं मम गुरुः प्रश्नानाकर्ण्य करुणानिधिः ।
अब्रवीत्संशयच्छेदी रमणो भगवानृषिः ।। ९ ।।

प्रथमप्रश्नस्योत्तरम्

मोचयेत्सकलान् बन्धानात्मनिष्ठैव केवलम् ।
सत्यासत्यविवेकं तु प्राहुर्वैराग्यसाधनम् ।। १० ।।

सदा तिष्ठति गम्भीरो ज्ञानी केवलमात्मनि ।
नासत्यं चिन्तयेद्विश्वं न वा स्वस्य तदन्यताम् ।।११।।

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरम्

न संसिद्धिर्विजिज्ञासोः केवलं शास्त्रचर्चया ।
उपासनं विना सिद्धिर्नैव स्यादिति निर्णयः ।।१२।।

अभ्यासकाले सहजां स्थितिं प्राहुरुपासनम् ।
सिद्धिं स्थिरां यदा गच्छेत्सैव ज्ञानं तदोच्यते ।।१३।।

विषयांत्सम्परित्यज्य स्वस्वभावेन संस्थितिः ।
ज्ञानज्वालाकृतिः प्रोक्ता सहजा स्थितिरात्मनः ।।१४।।

तृतीयप्रश्नस्योत्तरम्

निर्वासनेन मौनेन स्थिरायां सहजस्थितौ ।
ज्ञानी ज्ञानिनमात्मानं निःसन्देहः समर्थयेत् ।।१५।।

चतुर्थप्रश्नस्योत्तरम्

सर्वभूतसमत्वेन लिङ्गेन ज्ञानमूह्यताम् ।

पञ्चमप्रश्नस्योत्तरम्

कामारब्धस्समाधिस्तु कामं फलति निश्चितम् ।।१६।।

षष्ठप्रश्नस्योत्तरम्

कामेन योगमभ्यस्य स्थितप्रज्ञो भवेद्यदि ।
स कामोऽमुष्य साफल्यं गच्छन्नपि न हर्षयेत् ।।१७।।

।। इति श्रीरमणगीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे उपासनप्राधान्यनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ।।

द्वितीयोऽध्यायः

मार्गत्रयकथनम्

ईशपुत्रशके बाणभूमिनन्दधरामिते ।
चातुर्मास्ये जगौ सारं सङ्गृह्य भगवानृषिः ।। १ ।।

हृदयकुहरमध्ये केवलं ब्रह्ममात्रं
ह्यहमहमिति साक्षादात्मरूपेण भाति ।
हृदि विश मनसा स्वं चिन्वता मज्जता वा
पवनचलनरोधादात्मनिष्ठो भव त्वम् ।। २ ।।

श्लोकं भगवतो वक्त्रान्महर्षेरिममुद्गतम् ।
श्रुत्यन्तसारं यो वेद संशयो नास्य जातुचित् ।। ३ ।।

अत्र श्लोके भगवता पूर्वार्धे स्थानमीरितम् ।
शारीरकस्य दृश्येऽस्मिञ्छरीरे पाञ्चभौतिके ।। ४ ।।

तत्रैव लक्षणं चोक्तं द्वैतमीशा च वारितम् ।
उक्तं चाप्यपरोक्षत्वं नानालिङ्गनिबर्हणम् ।। ५ ।।

उपदेशो द्वितीयार्धे शिष्याभ्यासकृते कृतः ।
त्रेधा भिन्नेन मार्गेण तत्त्वादैक्यं समीयुषा ।। ६ ।।

उपायो मार्गणाभिख्यः प्रथमः सम्प्रकीर्तितः ।
द्वितीयो मज्जनाभिख्यः प्राणरोधस्तृतीयकः ।। ७।।

।। इति श्रीरमणगीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे मार्गत्रयकथनं नाम द्वितीयोऽयायः ।।

तृतीयोऽध्यायः

मुख्यकर्तव्यनिरूपणम्

दैवरातस्य संवादमाचार्यरमणस्य च ।
निबध्नीमस्तृतीयेऽस्मिन्नध्याये विदुषां मुदे ।।१।।

दैवरात उवाच

किं कर्तव्यं मनुष्यस्य प्रधानमिह संसृतौ ।
एकं निर्धार्य भगवांस्तन्मे व्याख्यातुमर्हति ।।२।।

भगवानुवाच

स्वस्य स्वरूपं विज्ञेयं प्रधानं महदिच्छता ।
प्रतिष्ठा यत्र सर्वेषां फलानामुत कर्मणाम् ।।३।।

दैवरात उवाच

स्वस्य स्वरूपविज्ञाने साधनं किं समासतः ।
सिध्येत्केन प्रयत्नेन प्रत्यग्दृष्टिर्महीयसी ।।४।।

भगवानुवाच

विषयेभ्यः परावृत्य वृत्तीः सर्वाः प्रयत्नतः ।

विमर्शे केवलं तिष्ठेदचले निरुपाधिके ।।५।।

स्वस्य स्वरूपविज्ञाने साधनं तत्समासतः ।
सिध्येत्तेनैव यत्नेन प्रत्यग्दृष्टिर्महीयसी ।।६।।

दैवरात उवाच

यावत्सिद्धिर्भवेन्नृणां योगस्य मुनिकुञ्जर ।
तावन्तं नियमाः कालं किं यत्नमुपकुर्वते ।।७।।

भगवानुवाच

प्रयत्नमुपकुर्वन्ति नियमा युञ्जतां सताम् ।
सिद्धानां कृतकृत्यानां गलन्ति नियमास्स्वयम् ।।८।।

दैवरात उवाच

केवलेन विमर्शेन स्थिरेण निरुपाधिना ।
यथा सिद्धिस्तथा मन्त्रैर्जप्तैः सिद्धिर्भवेन्न वा ।।९।।

भगवानुवाच

अचञ्चलेन मनसा मन्त्रैर्जप्तैर्निरन्तरम् ।
सिद्धिः स्याच्छ्रद्दधानानां जप्तेन प्रणवेन वा ।।१०।।

वृत्तिर्जपेन मन्त्राणां शुद्धस्य प्रणवस्य वा ।
विषयेभ्यः परावृत्ता स्वस्वरूपात्मिका भवेत् ।।११।।

ईशपुत्रशके शैलभूमिनन्दधरामिते ।
सप्तमे सप्तमे सोऽयं संवादोऽभवदद्भुतः ।।१२।।

।। इति श्रीरमणगीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे मुख्यकर्तव्यनिरूपणं नाम तृतीयोऽध्यायः ।।

चतुर्थोऽध्यायः

ज्ञानस्वरूपकथनम्

प्रथमः प्रश्नः

अहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिः किं ज्ञानं मुनिकुञ्जर ।
उत ब्रह्माहमिति धीर्धीरहं सर्वमित्युत ।।१।।

अथवा सकलं चैतद्ब्रह्मेति ज्ञानमुच्यते ।
अस्माद्वृत्तिचतुष्काद्वा किं नु ज्ञानं विलक्षणम् ।।२।।

अस्योत्तरम्

इमं मम गुरुः प्रश्नमन्तेवासिन आदरात् ।
आकर्ण्य रमणो वाक्यमुवाच भगवान्मुनिः ।।३।।

वृत्तयो भावना एव सर्वा एता न संशयः ।
स्वरूपावस्थितिं शुद्धां ज्ञानमाहुर्मनीषिणः ।।४।।

गुरोर्वचस्तदाकर्ण्य संशयच्छेदकारकम् ।
अपृच्छं पुनरेवाहमन्यं संशयमुद्गतम् ।।५।।

द्वितीयः प्रश्नः

वृत्तिव्याप्यं भवेद्ब्रह्म न वा नाथ तपस्विनाम् ।
इमं मे हृदि सञ्जातं संशयं छेत्तुमर्हसि ।। ६।।

तमिमं प्रश्नमाकर्ण्य मित्रमङ्घ्रिजुषामृषिः ।
अभिषिच्य कटाक्षेण मामिदं वाक्यमब्रवीत् ।। ७।।

अस्योत्तरम्

स्वात्मभूतं यदि ब्रह्म ज्ञातुं वृत्तिः प्रवर्तते ।
स्वात्माकारा तदा भूत्वा न पृथक् प्रतितिष्ठति ।। ८।।

अयं प्रागुक्त एवाब्दे सप्तमे त्वेकविंशके ।
अभवन्नौ मितग्रन्थः संवादो रोमहर्षणः ।। ९।।

।। इति श्रीरमणगीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो
वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे ज्ञानस्वरूपकथनं नाम
चतुर्थोऽध्यायः।।

पञ्चमोऽध्यायः

हृदयविद्या

प्रागुक्तेऽब्देऽष्टमे मासि नवमे दिवसे निशि ।
उपन्यसितवान् सम्यगुद्दिश्य हृदयं मुनिः ।।१।।

निर्गच्छन्ति यतः सर्वा वृत्तयो देहधारिणाम् ।
हृदयं तत्समाख्यातं भावनाऽऽकृतिवर्णनम् ।।२।।

अहंवृत्तिः समस्तानां वृत्तीनां मूलमुच्यते ।
निर्गच्छति यतोऽहंधीर्हृदयं तत्समासतः ।।३।।

हृदयस्य यदि स्थानं भवेच्चक्रमनाहतम् ।
मूलाधारं समारभ्य योगस्योपक्रमः कुतः ।।४।।

अन्यदेव ततो रक्तपिण्डाद्धृदयमुच्यते ।
अयं हृदिति वृत्त्या तदात्मनो रूपमीरितम् ।।५।।

तस्य दक्षिणतो धाम हृत्पीठे नैव वामतः ।
तस्मात्प्रवहति ज्योतिः सहस्रारं सुषुम्नया ।।६।।

सर्वं देहं सहस्रारात्तदा लोकानुभूतयः ।
ताः प्रपश्यन् विभेदेन संसारी मनुजो भवेत् ।।७।।

आत्मस्थस्य सहस्रारं शुद्धं ज्योतिर्मयं भवेत् ।
तत्र जीवेन्न सङ्कल्पो यदि सान्निध्यतः पतेत् ।। ८।।

विज्ञायमानविषयं सन्निकर्षेण यद्यपि ।
न भवेद्योगभङ्गाय भेदस्याग्रहणे मनः ।। ९।।

गृह्णतोऽपि स्थिरैकाधीः सहजा स्थितिरुच्यते ।
निर्विकल्पः समाधिस्तु विषयासन्निधौ भवेत् ।।१०।।

अण्डं वपुषि निःशेषं निःशेषं हृदये वपुः ।
तस्मादण्डस्य सर्वस्य हृदयं रूपसङ्ग्रहः ।।११।।

भुवनं मनसो नान्यदन्यन्न हृदयान्मनः ।
अशेषा हृदये तस्मात्कथा परिसमाप्यते ।।१२।।

कीर्त्यते हृदयं पिण्डे यथाण्डे भानुमण्डलम् ।
मनः सहस्रारगतं विम्बं चान्द्रमसं यथा ।।१३।।

यथा ददाति तपनस्तेजः कैरवबन्धवे ।
इदं वितरति ज्योतिर्हृदयं मनसे तथा ।।१४।।

हृद्यसन्निहितो मर्त्यो मनः केवलमीक्षते ।
असन्निकर्षे सूर्यस्य रात्रौ चन्द्रे यथा महः ।।१५।।

अपश्यंस्तेजसो मूलं स्वरूपं सत्यमात्मनः ।
मनसा च पृथक्पश्यन् भावान् भ्राम्यति पामरः ।।१६।।

हृदि सन्निहितो ज्ञानी लीनं हृदयतेजसि ।
ईक्षते मानसं तेजो दिवा भानाविवैन्दवम् ।।१७।।

प्रज्ञानस्य प्रवेत्तारो वाच्यमर्थं मनो विदुः ।
अर्थं तु लक्ष्यं हृदयं हृदयान्नापरः परः ।।१८।।

दृग्दृश्यभेदधीरेषा मनसि प्रतितिष्ठति ।
हृदये वर्तमानानां दृग्दृश्येनैकतां व्रजेत् ।।१९।।

मूर्च्छा निद्रातिसन्तोषशोकावेशभयादिभिः ।
निमित्तैराहता वृत्तिः स्वस्थानं हृदयं व्रजेत् ।।२०।।

तदा न ज्ञायते प्राप्तिर्हृदयस्य शरीरिणा ।
विज्ञायते समाधौ तु नामभेदो निमित्ततः ।।२१।।

।।इति श्रीरमणगीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे हृदयविद्या नाम पञ्चमोऽध्यायः ।।

षष्ठोऽध्यायः

मनोनिग्रहोपायः

निरूप्य हृदयस्यैवं तत्त्वं तत्त्वविदां वरः ।
मनसो निग्रहोपायमवदद्रमणो मुनिः ॥१॥

नित्यवृत्तिमतां नृणां विषयासक्तचेतसाम् ।
वासनानां बलीयस्त्वान्मनो दुर्निग्रहं भवेत् ॥२॥

चपलं तन्निगृह्णीयात्प्राणरोधेन मानवः ।
पाशबद्धो यथा जन्तुस्तथा चेतो न चेष्टते ॥३॥

प्राणरोधेन वृत्तीनां निरोधः साधितो भवेत् ।
वृत्तिरोधेन वृत्तीनां जन्मस्थाने स्थितो भवेत् ॥४॥

प्राणरोधश्च मनसा प्राणस्य प्रत्यवेक्षणम् ।
कुम्भकं सिध्यति ह्येयं सततप्रत्यवेक्षणात् ॥५॥

येषां नैतेन विधिना शक्तिः कुम्भकसाधने ।
हठयोगविधानेन तेषां कुम्भकमिष्यते ॥६॥

एकदा रेचकं कुर्यात्कुर्यात्पूरकमेकदा ।
कुम्भकं तु चतुर्वारं नाडीशुद्धिर्भवेत्ततः ॥७॥

प्राणो नाडीषु शुद्धासु निरुद्धः क्रमशो भवेत् ।
प्राणस्य सर्वधा रोधः शुद्धं कुम्भकमुच्यते ॥८॥

त्यागं देहात्मभावस्य रेचकं ज्ञानिनः परे ।
पूरकं मार्गणं स्वस्य कुम्भकं सहजस्थितिम् ॥९॥

जपेन वाऽथ मन्त्राणां मनसो निग्रहो भवेत् ।
मानसेन तदा मन्त्रप्राणयोरेकता भवेत् ॥१०॥

मन्त्राक्षराणां प्राणेन सायुज्यं ध्यानमुच्यते ।
सहजस्थितये ध्यानं दृढभूमिः प्रकल्पते ॥११॥

सहवासेन महतां सतामारूढचेतसाम् ।
क्रियमाणेन वा नित्यं स्थाने लीनं मनो भवेत् ॥१२॥

॥ इति श्रीरमणागीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे मनोनिग्रहोपायो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः

आत्मविचाराधिकारितदङ्गनिरूपणम्

भारद्वाजस्य वै कार्ष्णेराचार्यरमणस्य च ।
अध्याये कथ्यते श्रेष्ठः संवाद इह सप्तमे ।।१।।

कार्ष्णिरुवाच

रूपमात्मविचारस्य किं नु किं वा प्रयोजनम् ।
लभ्यादात्मविचारेण फलं भूयोऽन्यतोऽस्ति वा ।।२।।

भगवानुवाच

सर्वासामपि वृत्तीनां समष्टिर्या समीरिता ।
अहंवृत्तेरमुष्यास्तु जन्मस्थानं विमृश्यताम् ।।३।।

एष आत्मविचारः स्यान्न शास्त्रपरिशीलनम् ।
अहङ्कारो विलीनः स्यान्मूलस्थानगवेषणे ।।४।।

आत्माभासस्त्वहङ्कारः स यदा सम्प्रलीयते ।
आत्मा सत्योऽभितः पूर्णः केवलः परिशिष्यते ।।५।।

सर्वक्लेशनिवृत्तिः स्यात्फलमात्मविचारतः ।
फलानामवधिः सोऽयमस्ति नेतोऽधिकं फलम् ।।६।।

अद्भुताः सिद्धयः साध्या उपायान्तरतश्च याः ।
ताः प्राप्तोऽपि भवत्यन्ते विचारेणैव निर्वृतः ।।७।।

कार्ष्णिरुवाच

एतस्यात्मविचारस्य प्राहुः कमधिकारिणम् ।
अधिकारस्य सम्पत्तिः किं ज्ञातुं शक्यते स्वयम् ।।८।।

भगवानुवाच

उपासनादिभिः शुद्धं प्राग्जन्मसुकृतेन वा ।
दृष्टदोषं मनो यस्य शरीरे विषयेषु च ।।९।।

मनसा चरतो यस्य विषयेष्वरुचिर्भृशम् ।
देहे चानित्यता बुद्धिस्तं प्राहुरधिकारिणम् ।।१०।।

देहे नश्वरताबुद्धेर्वैराग्याद्विषयेषु च ।
एताभ्यामेव लिङ्गाभ्यां ज्ञेया स्वस्याधिकारिता ।।११।।

कार्ष्णिरुवाच

स्नानं सन्ध्यां जपो होमः स्वाध्यायो देवपूजनम् ।
सङ्कीर्तनं तीर्थयात्रा यज्ञो दानं व्रतानि च ।।१२।।

विचारे साधिकारस्य वैराग्याच्च विवेकतः ।
किं वा प्रयोजनाय स्युरुत कालविधूतये ।।१३।।

भगवानुवाच

आरम्भिणां क्षीयमाणरागाणामधिकारिणाम् ।
कर्माण्येतानि सर्वाणि भूयस्यै चितशुद्धये ।।१४।।

यत्कर्म सुकृतं प्रोक्तं मनोवाक्कायसम्भवम् ।
तत्तु कर्मान्तरं हन्ति मनोवाक्कायसम्भवम् ।।१५।।

अत्यन्तशुद्धमनसां पक्वानामधिकारिणाम् ।
इदं लोकोपकाराय कर्मजालं भविष्यति ।।१६।।

परेषामुपदेशाय क्षेमाय च मनीषिणः ।
पक्वाश्च कर्म कुर्वन्ति भयान्नादेशशास्त्रतः ।।१७।।

विचारप्रतिकूलानि न पुण्यानि नरर्षभ ।
क्रियमाणान्यसङ्गेन भेदबुद्ध्युपमर्दिना ।।१८।।

न चाकृतानि पापाय पक्वस्यात्मविमर्शिनः ।
स्वविमर्शो महत्पुण्यं पावनानां हि पावनम् ।।१९।।

दृश्यते द्विविधा निष्ठा पक्वानामधिकारिणाम् ।
त्याग एकान्तयोगाय परार्थं च क्रियादरः ।।२०।।

कार्ष्णिरुवाच

निर्वाणायास्ति चेदन्यो मार्ग आत्मविचारतः ।
एको वा विविधस्तं मे भगवान्वक्तुमर्हति ।। २१।।

भगवानुवाच

एकः प्राप्तुं प्रयतते परः प्राप्तारमृच्छति ।
चिराय प्रथमो गच्छन् प्राप्नोत्यात्मानमन्ततः ।। २२।।

एकस्य ध्यानतश्चित्तमेकाकृतिर्भविष्यति ।
एकाकृतित्वं चित्तस्य स्वरूपे स्थितये भवेत् ।। २३।।

अनिच्छयाप्यतो ध्यायन् विन्दत्यात्मनि संस्थितिम् ।
विचारकस्तु विज्ञाय भवेदात्मनि संस्थितः ।। २४।।

ध्यायतो देवतां मन्त्रमन्यद्वा लक्ष्यमुत्तमम् ।
ध्येयमात्ममहाज्योतिष्यन्ततो लीनतां व्रजेत् ।। २५।।

गतिरेवं द्वयोरेका ध्यातुश्चात्मविमर्शिनः ।
ध्यायन्नेकः प्रशान्तः स्यादन्यो विज्ञाय शाम्यति ।। २६।।

।। इति श्रीरमणगीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे आत्मविचाराधिकारितदङ्गनिगरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ।।

अष्टमोऽध्यायः

आश्रमविचारः

कार्ष्णेरेवापरं प्रश्नं निशम्य भगवान्मुनिः ।
चातुराश्रम्यसम्बद्धमधिकारं न्यरूपयत् ।।१।।

ब्रह्मचारी गृही वाऽपि वानप्रस्थोऽथवा यतिः ।
नारी वा वृषलो वापि पक्वो ब्रह्म विचारयेत् ।। २।।

सोपानवत्परं प्राप्तुं भविष्यत्याश्रमक्रमः ।
अत्यन्तपक्वचित्तस्य क्रमापेक्षा न विद्यते ।। ३।।

गतये लोककार्याणामादिशन्त्याश्रमक्रमम् ।
आश्रमत्रयधर्माणां न ज्ञानप्रतिकूलता ।। ४।।

सन्न्यासो निर्मलं ज्ञानं न काषायो न मुण्डनम् ।
प्रतिबन्धकबाहुल्यवारणायाश्रमो मतः ।। ५।।

ब्रह्मचर्याश्रमे यस्य शक्तिरुज्जृम्भते व्रतैः ।
विद्यया ज्ञानवृद्ध्या च स पश्चात्प्रज्वलिष्यति ।। ६।।

ब्रह्मचर्येण शुद्धेन गृहित्वे निर्मलो भवेत् ।
सर्वेषामुपकाराय गृहस्थाश्रम उच्यते ।। ७।।

सर्वथा वीतसङ्गस्य गृहस्थस्यापि देहिनः ।
परं प्रस्फुरति ज्योतिस्तत्र नैवास्ति संशयः ।।८।।

तपसस्त्वाश्रमः प्रोक्तस्तृतीयः पण्डितोत्तमैः ।
अभार्यो वा सभार्यो वा तृतीयाश्रमभाग्भवेत् ।।९।।

तपसा दग्धपापस्य पक्वचित्तस्य योगिनः ।
चतुर्थ आश्रमः काले स्वयमेव भविष्यति ।।१०।।

एष प्रागुक्त एवाब्दे त्वष्टमे द्वादशे पुनः ।
उपदेशो भगवतः सप्तमाष्टमयोरभूत् ।।११।।

।।इति श्रीरमणगीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुनिबन्धे आश्रमविचारो नाम अष्टमोऽध्यायः ।।

नवमोऽध्यायः

ग्रन्थिभेदकथनम्

चतुर्दशेऽष्टमे रात्रौ महर्षिं पृष्टवानहम् ।
ग्रन्थिभेदं समुद्दिश्य विदुषां यत्र संशयः ।।१।।

तमाकर्ण्य मम प्रश्नं रमणो भगवानृषिः ।
ध्यात्वा दिव्येन भावेन किञ्चिदाह महामहाः ।।२।।

शरीरस्यात्मनश्चापि सम्बन्धो ग्रन्थिरुच्यते ।
सम्बन्धेनैव शारीरं भवति ज्ञानमात्मनः ।।३।।

शरीरं जडमेतत्स्यादात्मा चैतन्यमिष्यते ।
उभयोरपि सम्बन्धो विज्ञानेनानुमीयते ।।४।।

चैतन्यच्छाययाश्लिष्टं शरीरं तात चेष्टते ।
निद्रादौ ग्रहणाभावादूह्यते स्थानमात्मनः ।।५।।

सूक्ष्माणां विद्युदादीनां स्थूले तन्त्र्यादिके यथा ।
तथा कलेबरे नाड्यां चैतन्यज्योतिषो गतिः ।।६।।

स्थलमेकमुपाश्रित्य चैतन्यज्योतिरुज्ज्वलम् ।
सर्वं भासयते देहं भास्करो भुवनं यथा ।।७।।

व्याप्तेन तत्प्रकाशेन शरीरे त्वनुभूतयः ।
स्थलं तदेव हृदयं सूरयस्सम्प्रचक्षते ।। ८ ।।

नाडीशक्तिविलासेन चैतन्यांशुगतिर्मता ।
देहस्य शक्तयस्सर्वाः पृथङ्नाडीरुपाश्रिताः ।। ९ ।।

चैतन्यं तु पृथङ्नाड्यां तां सुषुम्नां प्रचक्षते ।
आत्मनाडीं परामेके परेत्वमृतनाडिकाम् ।। १० ।।

सर्वं देहं प्रकाशेन व्याप्तो जीवोऽभिमानवान् ।
मन्यते देहमात्मानं तेन भिन्नं च विष्टपम् ।। ११ ।।

अभिमानं परित्यज्य देहे चात्मधियं सुधीः ।
विचारयेच्चेदेकाग्रो नाडीनां मथनं भवेत् ।। १२ ।।

नाडीनां मथनेनैवमात्मा ताभ्यः पृथक्कृतः ।
केवलाममृतां नाडीमाश्रित्य प्रज्वलिष्यति ।। १३ ।।

आत्मनाड्यां यदा भाति चैतन्यज्योतिरुज्ज्वलम् ।
केवलायां तदा नान्यदात्मनस्सम्प्रभासते ।। १४ ।।

सान्निध्याद्भासमानं वा न पृथक्प्रतितिष्ठति ।
जानाति स्पष्टमात्मानं स देहमिव पामरः ।। १५ ।।

आत्मैव भासते यस्य बहिरन्तश्च सर्वतः ।
पामरस्येव रूपादि स भिन्नग्रन्थिरुच्यते ।।१६।।

नाडीबन्धोऽभिमानश्च द्वयं ग्रन्थिरुदीर्यते ।
नाडीबन्धेन सूक्ष्मोऽपि स्थूलं सर्वं प्रपश्यति ।।१७।।

निवृत्तं सर्वनाडीभ्यो यदैकां नाडीकां श्रितम् ।
भिन्नग्रन्थि तदा ज्योतिरात्मभावाय कल्पते ।।१८।।

अग्नितप्तमयोगोलं दृश्यतेऽग्निमयं यथा ।
स्वविचाराग्निसन्तप्तं तथेदं स्वमयं भवेत् ।।१९।।

शरीरादिजुषां पूर्ववासनानां क्षयस्तदा ।
कर्तृत्वमशरीरत्वान्नैव तस्य भविष्यति ।।२०।।

कर्तृत्वाभावतः कर्मविनाशोऽस्य समीरितः ।
तस्य वस्त्वन्तराभावात्संशयानामनुद्भवः ।।२१।।

भविता न पुनर्बद्धो विभिन्नग्रन्थिरेकदा ।
सा स्थितिः परमा शक्तिस्सा शान्तिः परमा मता ।।२२।।

।। इति श्रीरमणगीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे ग्रन्थिभेदकथनं नाम नवमोऽध्यायः ।।

दशमोऽध्यायः

सङ्घविद्या

यतिनो योगनाथस्य महर्षिरमणस्य च ।
दशमेऽत्र निबध्नीमस्संवादं सङ्घहर्षदम् ।। १ ।।

योगनाथ उवाच

साङ्घिकस्य च सङ्घस्य कस्सम्बन्धो महामुने ।
सङ्घस्य श्रेयसे नाथ तमेतं वक्तुमर्हसि ।। २ ।।

भगवानुवाच

ज्ञेयश्शरीरवत्सङ्घस्तत्तदाचारशालिनाम् ।
अङ्गानीवात्र विज्ञेयास्साङ्घिकास्साधुसत्तम ।। ३ ।।

अङ्गं यथा शरीरस्य करोत्युपकृतिं यते ।
तथोपकारं सङ्घस्य कुर्वन् जयति साङ्घिकः ।। ४ ।।

सङ्घस्य वाङ्मनःकायैरुपकारो यथा भवेत् ।
स्वयं तथाऽऽचरन्नित्यं स्वकीयानपि बोधयेत् ।। ५ ।।

आनुकूल्येन सङ्घस्य स्थापयित्वा निजं कुलम् ।
सङ्घस्यैव ततो भूत्यै कुर्याद्भुतियुतं कुलम् ।।६।।

योगनाथ उवाच

शान्तिं केचित्प्रशंसन्ति शक्तिं केचिन्मनीषिणः ।
अनयोः को गुणो ज्यायांत्सङ्घक्षेमकृते विभो ।।७।।

भगवानुवाच

स्वमनश्शुद्धये शान्तिश्शक्तिस्सङ्घस्य वृद्धये ।
शक्त्या सङ्घं विधायोच्चैश्शान्तिं संस्थापयेत्ततः ।।८।।

योगनाथ उवाच

सर्वस्यापि च सङ्घस्य नराणामृषिकुञ्जर ।
गन्तव्यं समुदायेन किं परं धरणीतले ।।९।।

भगवानुवाच

समुदायेन सर्वस्य सङ्घस्य तनुधारिणाम् ।
सौभ्रात्रं समभावेन गन्तव्यं परमुच्यते ।।१०।।

सौभ्रात्रेण परा शान्तिरन्योन्यं देहधारिणाम् ।
तदेयं शोभते सर्वा भूमिरेकं गृहं यथा ।।११।।

अभूत्पञ्चदशे घस्रे संवादस्सोऽयमष्टमे ।
योगनाथस्य यतिनो महर्षेश्च दयावतः ।।१२।।

।। इति श्रीरमणगीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे सङ्घविद्या नाम दशमोऽध्यायः ।।

एकादशोऽध्यायः

ज्ञानसिद्धिसामरस्यकथनम्

षोडशे दिवसे रात्रौ विविक्ते मुनिसत्तमम् ।
गुरुं ब्रह्मविदां श्रेष्ठं नित्यमात्मनि संस्थितम् ।।१।।

उपगम्य महाभागं सोऽहं कैतवमानवम् ।
रमणं स्तुतवानस्मि दुर्लभज्ञानलब्धये ।।२।।

त्वय्येव परमा निष्ठा त्वय्येव विशदा मतिः ।
अम्भसामिव वाराशिर्विज्ञानानां त्वमास्पदम् ।।३।।

त्वं तु सप्तदशे वर्षे बाल्य एव महायशः ।
लब्धवानसि विज्ञानं योगिनामपि दुर्लभम् ।।४।।

सर्वे दृश्या इमे भावा यस्य छायामयास्तव ।
तस्य ते भगवन्निष्ठां को नु वर्णयितुं क्षमः ।।५।।

मज्जतां घोरसंसारे व्यपृतानामितस्ततः ।
दुःखं महत्तितीर्षूणां त्वमेका परमा गतिः ।।६।।

पश्यामि देवदत्तेन ज्ञानेन त्वां मुहुर्मुहुः ।
ब्रह्मण्यानां वरं ब्रह्मंत्सुब्रह्मण्यं नराकृतिम् ।।७।।

न त्वं स्वामिगिरौ नाथ न त्वं क्षणिकपर्वते ।
न त्वं वेङ्कटशैलाग्रे शोणाद्रावसि वस्तुतः ।।८।।

भूमविद्यां पुरा नाथ नारदाय महर्षये ।
भवान् शुश्रूषमाणाय रहस्यामुपदिष्टवान् ।।९।।

सनत्कुमारं ब्रह्मर्षिं त्वामाहुर्वेदवेदिनः ।
आगमानां तु वेत्तारस्सुब्रह्मण्यं सुरर्षभम् ।।१०।।

केवलं नाम भेदोऽयं व्यक्तिभेदो न विद्यते ।
सनत्कुमारस्स्कन्दश्च पर्यायौ तव तत्त्वतः ।।११।।

पुरा कुमारिलो नाम भूत्वा ब्राह्मणसत्तमः ।
धर्मं वेदोदितं नाथ त्वं संस्थापितवानसि ।।१२।।

जैनैर्व्याकुलिते धर्मे भगवन्द्रविडेषु च ।
भूत्वा त्वं ज्ञानसम्बन्धो भक्तिं स्थापितवानसि ।।१३।।

अधुना त्वं महाभाग ब्रह्मज्ञानस्य गुप्तये ।
शास्त्रज्ञानेन सन्तृप्तैर्निरुद्धस्यागतो धराम् ।।१४।।

सन्देहा बहवो नाथ शिष्याणां वारितास्त्वया ।
इमं च मम सन्देहं निवारयितुमर्हसि ।।१५।।

ज्ञानस्य चापि सिद्धीनां विरोधः किं परस्परम् ।
उताहो कोऽपि सम्बन्धो वर्तते मुनिकुञ्जर ।।१६।।

मयैवं भगवान्पृष्टो रमणो नुतिपूर्वकम् ।
गभीरया दृशा वीक्ष्य मामिदं वाक्यमब्रवीत् ।।१७।।

सहजां स्थितिमारूढः स्वभावेन दिने दिने ।
तपश्चरतिदुर्धर्षं नालस्यं सहजस्थितौ ।।१८।।

तपस्तदेव दुर्धर्षं या निष्ठा सहजात्मनि ।
तेन नित्येन तपसा भवेत्पाकः क्षणे क्षणे ।।१९।।

परिपाकेन काले स्युः सिद्धयस्तात पश्यतः ।
प्रारब्धं यदि ताभिः स्याद्विहारो ज्ञानिनोऽपि च ।।२०।।

यथा प्रपञ्चग्रहणे स्वरूपान्नेतरन्मुनेः ।
सिद्धयः क्रियमाणाश्च स्वरूपान्नेतरत्तथा ।।२१।।

भवेन्न यस्य प्रारब्धं शक्तिपूर्णोऽप्ययं मुनिः ।
अतरङ्ग इवाम्भोधिर्न किञ्चिदपि चेष्टते ।।२२।।

नान्यं मृगयते मार्गं निसर्गादात्मनि स्थितः ।
सर्वासामपि शक्तीनां समष्टिः स्वात्मनि स्थितिः ।।२३।।

अप्रयत्नेन तु तपः सहजा स्थितिरुच्यते ।
सहजायां स्थितौ पाकाच्छक्तीनामुद्भवो मतः ॥ २४॥

परीवृतोऽपि बहुभिर्नित्यमात्मनि संस्थितः ।
घोरं तपश्चरत्येव न तस्यैकान्तकामिता ॥ २५॥

ज्ञानं शक्तेरपेतं यो मन्यते नैव वेद सः ।
सर्वशक्तेऽभितः पूर्णे स्वस्वरूपे हि बोधवान् ॥ २६॥

॥ इति श्रीरमणगीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे ज्ञानसिद्धिसामरस्यकथनं नाम एकादशोऽध्यायः ॥

द्वादशोऽध्यायः

शक्तिविचारः

एकोनविंशे दिवसे भारद्वाजो महामनाः ।
कपाली कृतिषु ज्यायानपृच्छद्रमणं गुरुम् ।। १ ।।

कपाल्युवाच

विषयी विषयो वृत्तिरितीदं भगवंस्त्रिकम् ।
ज्ञानिनां पामराणां च लोकयात्रासु दृश्यते ।। २ ।।

अथ केन विशेषेण ज्ञानी पामरतोऽधिकः ।
इमं मे नाथ सन्देहं निवर्तयितुमर्हसि ।। ३ ।।

भगवानुवाच

अभिन्नो विषयी यस्य स्वरूपान्मनुजर्षभ ।
व्यापारविषयौ भातस्तस्याभिन्नौ स्वरूपतः ।। ४ ।।

विभिन्नो विषयी यस्य स्वरूपादभिमानिनः ।
व्यापारविषयौ भातस्तस्य भिन्नौ स्वरूपतः ।। ५ ।।

भेदाभासे विजानाति ज्ञान्यभेदं तु तात्त्विकम् ।
भेदाभासवशं गत्वा पामरस्तु विभिद्यते ।। ६ ।।

कपाल्युवाच

नाथ यस्मिन्निमे भेदा भासन्ते त्रिपुटीमयाः ।
शक्तिमद्वा स्वरूपं तदुताहो शक्तिवर्जितम् ।।७।।

भगवानुवाच

वत्स यस्मिन्निमे भेदा भासन्ते त्रिपुटीमयाः ।
सर्वशक्तं स्वरूपं तदाहुर्वेदान्तवेदिनः ।।८।।

कपाल्युवाच

ईश्वरस्य तु या शक्तिर्गीता वेदान्तवेदिभिः ।
अस्ति वा चलनं तस्यामाहोस्विन्नाथ नास्ति वा ।।९।।

भगवानुवाच

शक्तेस्सञ्चलनादेव लोकानां तात सम्भवः ।
चलनस्याश्रयो वस्तु न सञ्चलति कर्हिचित् ।।१०।।

अचलस्य तु यच्छक्तश्चलनं लोककारणम् ।
तामेवाचक्षते मायामनिर्वाच्यां विपश्चितः ।।११।।

चञ्चलत्वं विषयिणो यथार्थमिव भासते ।
चलनं न नरश्रेष्ठ स्वरूपस्य तु वस्तुतः ।।१२।।

ईश्वरस्य च शक्तेश्च भेदो दृष्टिनिमित्तकः ।
मिथुनं त्विदमेकं स्याद्दृष्टिश्चेदुपसंहृता ।।१३।।

कपाल्युवाच

व्यापार ईश्वरस्यायं दृश्यब्रह्माण्डकोटिकृत् ।
नित्यः किमथवाऽनित्यो भगवान्वक्तुमर्हति ।।१४।।

भगवानुवाच

निजया परया शक्त्या चलन्नप्यचलः परः
केवलं मुनिसंवेद्यं रहस्यमिदमुत्तमम् ।।१५।।

चलत्वमेव व्यापारो व्यापारश्शक्तिरुच्यते ।
शक्त्या सर्वमिदं दृश्यं ससर्ज परमः पुमान् ।।१६।।

व्यापारस्तु प्रवृत्तिश्च निवृत्तिरिति च द्विधा ।
निवृत्तिस्था यत्र सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुतिः ।।१७।।

नानात्वं द्वैतकालस्थं गम्यते सर्वमित्यतः ।
अभूदिति पदेनात्र व्यापारः कोऽपि गम्यते ।।१८।।

आत्मैवेति विनिर्देशाद्विशेषाणां समं ततः ।
आत्मन्येवोपसंहारस्तज्जातानां प्रकीर्तितः ।।१९।।

विना शक्तिं नरश्रेष्ठ स्वरूपं न प्रतीयते ।
व्यापार आश्रयश्चेति द्विनामा शक्तिरुच्यते ।। २० ।।

व्यापारो विश्वसर्गादिकार्यमुक्तं मनीषिभिः ।
आश्रयो द्विपदां श्रेष्ठ स्वरूपान्नातिरिच्यते ।। २१ ।।

स्वरूपमन्यसापेक्षं नैव सर्वात्मकत्वतः ।
शक्तिं वृत्तिं स्वरूपं च य एवं वेद वेद सः ।। २२ ।।

वृत्तेरभावे तु सतो नानाभावो न सिध्यति ।
सत्ता शक्त्यतिरिक्ता चेद् वृत्तेर्नैव समुद्भवः ।। २३ ।।

यदि कालेन भविता जगतः प्रलयो महान् ।
अभेदेन स्वरूपेऽयं व्यापारो लीनवद्भवेत् ।। २४ ।।

सर्वोपि व्यवहारोऽयं न भवेच्छक्तिमन्तरा ।
न सृष्टिर्नापि विज्ञानं यदेतत् त्रिपुटीमयम् ।। २५ ।।

स्वरूपमाश्रयत्वेन व्यापारस्सर्गकर्मणा ।
नामभ्यामुच्यते द्वाभ्यां शक्तिरेका परात्परा ।। २६ ।।

लक्षणं चलनं येषां शक्तेस्तेषां तदाश्रयः ।
यत् किञ्चित्परमं वस्तु वक्तव्यं स्यान्नरर्षभ ।। २७ ।।

तदेकं परमं वस्तु शक्तिमेके प्रचक्षते ।

स्वरूपं केऽपि विद्वांसो ब्रह्मान्ये पुरुषं परे ।। २८।।

वत्स सत्यं द्विधा गम्यं लक्षणेन च वस्तुतः ।
लक्षणेनोच्यते सत्यं वस्तुतस्त्वनुभूयते ।। २९।।

तस्मात्स्वरूपविज्ञानं व्यापारेण च वस्तुतः ।
ताटस्थ्येन च साक्षाच्च द्विविधं सम्प्रचक्षते ।। ३०।।

स्वरूपमाश्रयं प्राहुर्व्यापारं तात लक्षणम् ।
वृत्त्या विज्ञाय तन्मूलमाश्रये प्रतितिष्ठति ।। ३१।।

स्वरूपं लक्षणोपेतं लक्षणं च स्वरूपवत् ।
तादात्म्येनैव सम्बन्धस्त्वनयोस्सम्प्रकीर्तितः ।। ३२।।

तटस्थलक्षणेनैवं व्यापाराख्येन मारिष ।
यतो लक्ष्यं स्वरूपं स्यान्नित्यव्यापारवत्ततः ।। ३३।।

व्यापारो वस्तुनो नान्यो यदि पश्यसि तत्त्वतः ।
इदं तु भेदविज्ञानं सर्वं काल्पनिकं मतम् ।। ३४।।

शक्त्युल्लासाह्वया सेयं सृष्टिः स्यादीशकल्पना ।
कल्पनेयमतीता चेत् स्वरूपमवशिष्यते ।। ३५।।

।। इति श्रीरमणगीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे शक्तिविचारो नाम द्वादशोऽध्यायः ।।

त्रयोदशोऽध्यायः

सन्न्यासे स्त्रीपुरुषयोस्तुल्याधिकारनिरूपणम्

अत्रीणामन्वयज्योत्स्ना वसिष्ठानां कुलस्नुषा ।
महादेवस्य जननी धीरस्य ब्रह्मवेदिनः ।। १ ।।

प्रतिमानं पुरन्ध्रीणां लोकसेवाव्रते स्थिता ।
बिभ्राणा महतीं विद्यां ब्रह्मादिविबुधस्तुताम् ।। २ ।।

दक्षिणे विन्ध्यतश्शक्तेस्तारिण्या आदिमा गुरुः ।
तपस्सखी मे दयिता विशालाक्षी यशस्विनी ।। ३ ।।

पश्नद्वयेन रमणाह्वयं विश्वहितं मुनिम् ।
अभ्यगच्छददुष्टाङ्गी निक्षिप्तेन मुखे मम ।। ४ ।।

आत्मस्थितानां नारीणामस्ति चेत्प्रतिबन्धकम् ।
गृहत्यागेन हंसीत्वं किमु स्याच्छास्त्रसम्मतम् ।। ५ ।।

जीवन्त्या एव मुक्ताया देहपातो भवेद्यदि ।
दहनं वा समाधिर्वा कार्यं युक्तमनन्तरम् ।। ६ ।।

प्रश्नद्वयमिदं श्रुत्वा भगवानृषिसत्तमः ।
अवोचन्निर्णयं तत्र सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।। ७ ।।

स्वरूपे वर्तमानानां पक्वानां योषितामपि ।
निवृत्तत्वान्निषेधस्य हंसीत्वं नैव दुष्यति ।।८।।

मुक्तत्वस्याविशिष्टत्वाद्बोधस्य च वधूरपि ।
जीवन्मुक्ता न दाह्या स्यात् तद्देहो हि सुरालयः।।९।।

ये दोषा देहदहने पुंसो मुक्तस्य संस्मृताः।
मुक्तायास्सन्ति ते सर्वे देहदाहे च योषितः।।१०।।

एकविंशेऽह्नि गीतोऽभूदयमर्थो मनीषिणा ।
अधिकृत्य ज्ञानवतीं रमणेन महर्षिणा ।।११।।

।। इति श्रीरमणागीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे सन्न्यासे स्त्रीपुरुषयोस्तुल्याधिकारनिरूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।।

चतुर्दशोऽध्यायः

जीवन्मुक्तिविचारः

निशायामेकविंशेऽह्नि भारद्वाजो विदां वरः ।
प्राज्ञश्शिवकुलोपाधिर्वैदर्भो वदतां वरः ।। १ ।।

जीवन्मुक्तिं समुद्दिश्य महर्षिं परिपृष्टवान् ।
अथ सर्वेषु शृण्वत्सु महर्षिर्वाक्यमब्रवीत् ।। २ ।।

शास्त्रीयैर्लौकिकैश्चापि प्रत्ययैरविचालिता ।
स्वरूपे सुदृढा निष्ठा जीवन्मुक्तिरुदाहृता ।। ३ ।।

मुक्तिरेकविधैव स्यात्प्रज्ञानस्याविशेषतः।
शरीरस्थं मुक्तबन्धं जीवन्मुक्तं प्रचक्षते ।। ४ ।।

ब्रह्मलोकगतो मुक्तश्श्रूयते निगमेषु यः ।
अनुभूतौ न भेदोऽस्ति जीवन्मुक्तस्य तस्य च ।। ५ ।।

प्राणाः समवलीयन्ते यस्यात्रैव महात्मनः ।
तस्याप्यनुभवो विद्वन्नेतयोरुभयोरिव ।। ६ ।।

साम्यात्स्वरूपनिष्ठाया बन्धहानेश्च साम्यतः।
मुक्तिरेकविधैव स्याद्भेदस्तु परबुद्धिगः ।। ७ ।।

मुक्तो भवति जीवन्यो महात्मात्मनि संस्थितः।
प्राणाः समवलीयन्ते तस्यैवात्र नरर्षभ ।।८।।

जीवन्मुक्तस्य कालेन तपसः परिपाकतः।
स्पर्शाभावोऽपि सिद्धः स्याद्रूपे सत्यपि कुत्रचित् ।।९।।

भूयश्च परिपाकेन रूपाभावोऽपि सिद्ध्यति ।
केवलं चिन्मयो भूत्वा स सिद्धो विहरिष्यति ।।१०।।

शरीरसंश्रयं सिद्ध्योर्द्वयमेतन्नरोत्तम।
अल्पेनापि च कालेन देवतानुग्रहाद्भवेत् ।।११।।

भेदमेतं पुरस्कृत्य तारतम्यं न सम्पदि ।
देहवानशरीरो वा मुक्त आत्मनि संस्थितः ।।१२।।

नाडीद्वारार्चिराद्येन मार्गेणोर्ध्वगतिर्नरः ।
तत्रोत्पन्नेन बोधेन सद्यो मुक्तो भविष्यति ।।१३।।

उपासकस्य सुतरां पक्वचित्तस्य योगिनः ।
ईश्वरानुग्रहात्प्रोक्ता नाडीद्वारोत्तमा गतिः ।।१४।।

सर्वेषु कामचारोऽस्य लोकेषु परिकीर्तितः ।
इच्छयाऽनेकदेहानां ग्रहणं चाप्यनुग्रहः ।।१५।।

कैलासं केऽपि मुक्तानां लोकमाहुर्मनीषिणः ।
एके वदन्ति वैकुण्ठं परे त्वादित्यमण्डलम् ।।१६।।

मुक्तलोकाश्च ते सर्वे विद्वन्भूम्यादिलोकवत् ।
चित्रवैभवया शक्त्या स्वरूपे परिकल्पिताः ।।१७।।

।। इति श्रीरमणगीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे जीवन्मुक्तिविचारो नाम चतुर्दशोऽध्यायः।।

पञ्चदशोऽध्यायः

श्रवणमनननिदिध्यासननिरूपणम्

श्रवणं नाम किं नाथ मननं नाम किं मतम् ।
किं वा मुनिकुलश्रेष्ठ निदिध्यासनमुच्यते ॥१॥

इत्येवं भगवान्पृष्टो मया ब्रह्मविदां वरः ।
द्वाविंशे दिवसे प्रातरब्रवीच्छिष्यसंसदि ॥२॥

वेदशीर्षस्थवाक्यानामर्थव्याख्यानपूर्वकम् ।
आचार्याच्छ्रवणं केचिच्छ्रवणं परिचक्षते ॥३॥

अपरे श्रवणं प्राहुराचार्याद्विदितात्मनः ।
गिरां भाषामयीनां च स्वरूपं बोधयन्ति याः ॥४॥

श्रुत्वा वेदान्तवाक्यानि निजवाक्यानि वा गुरोः ।
जन्मान्तरीयपुण्येन ज्ञात्वा वोभयमन्तरा ॥५॥

अहंप्रत्ययमूलं त्वं शरीरादेर्विलक्षणः ।
इतीदं श्रवणं चित्ताच्छ्रवणं वस्तुतो भवेत् ॥६॥

वदन्ति मननं केचिच्छास्त्रार्थस्य विचारणम् ।
वस्तुतो मननं तात स्वरूपस्य विचारणम् ॥७॥

विपर्यासेन रहितं संशयेन च मानद ।
कैश्चिद्ब्रह्मात्मविज्ञानं निदिध्यासनमुच्यते ।।८।।

विपर्यासेन रहितं संशयेन च यद्यपि ।
शास्त्रीयमैक्यविज्ञानं केवलं नानुभूतये ।।९।।

संशयश्च विपर्यासो निवार्येते उभावपि ।
अनुभूत्यैव वासिष्ठ न शास्त्रशतकैरपि ।।१०।।

शास्त्रं श्रद्धावतो हन्यात् संशयं च विपर्ययम् ।
श्रद्धायाः किञ्चिदूनत्वे पुनरभ्युदयस्तयोः ।।११।।

मूलच्छेदस्तु वासिष्ठ स्वरूपानुभवे तयोः ।
स्वरूपे संस्थितिस्तस्मान्निदिध्यासनमुच्यते ।।१२।।

बहिस्सञ्चरतस्तात स्वरूपे संस्थितिं विना ।
अपरोक्षो भवेद्बोधो न शास्त्रशतचर्चया ।।१३।।

स्वरूपसंस्थितिः स्याच्चेत् सहजा कुण्डिनर्षभ।
सा मुक्तिः सा परा निष्ठा स साक्षात्कार ईरितः ।।१४।।

।। इति श्रीरमणगीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे श्रवणमनननिदिध्यासन निरूपणं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।।

षोडशोऽध्यायः

भक्तिविचारः

अथ भक्तिं समुद्दिश्य पृष्टः पुरुषसत्तमः ।
अभाषत महाभागो भगवान् रमणो मुनिः ।।१।।

आत्मा प्रियः समस्तस्य प्रियं नेतरदात्मनः ।
अच्छिन्ना तैलधारावत् प्रीतिर्भक्तिरुदाहृता ।।२।।

अभिन्नं स्वात्मनः प्रीत्या विजानातीश्वरं कविः ।
जानन्नप्यपरो भिन्नं लीन आत्मनि तिष्ठति ।।३।।

वहन्ती तैलधारावद्या प्रीतिः परमेश्वरे ।
अनिच्छतोऽपि सा बुद्धिं स्वरूपं नयति ध्रुवम् ।।४।।

परिच्छिन्नं यदात्मानं स्वल्पज्ञं चापि मन्यते ।
भक्तो विषयिरूपेण तदा क्लेशनिवृत्तये ।।५।।

व्यापकं परमं वस्तु भजते देवताधिया ।
भजंश्च देवताबुद्ध्या तदेवान्ते समश्नुते ।।६।।

देवताया नरश्रेष्ठ नामरूपप्रकल्पनात् ।
ताभ्यां तु नामरूपाभ्यां नामरूपे विजेष्यते ।।७।।

भक्तौ तु परिपूर्णायामलं श्रवणमेकदा ।
ज्ञानाय परिपूर्णाय तदा भक्तिः प्रकल्पते ।।८।।

धाराव्यपेता या भक्तिः सा विच्छिन्नेति कीर्त्यते ।
भक्तेः परस्य सा हेतुर्भवतीति विनिर्णयः ।।९।।

कामाय भक्तिं कुर्वाणः कामं प्राप्याप्यनिर्वृतः ।
शाश्वताय सुखस्यान्ते भजते पुनरीश्वरम् ।।१०।।

भक्तिः कामसमेताऽपि कामाप्तौ न निवर्तते ।
श्रद्धा वृद्धा परे पुंसि भूय एवाभिवर्धते ।।११।।

वर्धमाना च सा भक्तिः काले पूर्णा भविष्यति ।
पूर्णया परया भक्त्या ज्ञानेनेव भवं तरेत् ।।१२।।

।। इति श्रीरमणगीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे भक्तिविचारो नाम षोडशोऽध्यायः ।।

सप्तदशोऽध्यायः

ज्ञानप्राप्तिविचारः

पञ्चविंशे तु दिवसे वैदर्भो विदुषां वरः ।
प्रश्रयावनतो भूत्वा मुनिं भूयोऽपि पृष्टवान् ।। १।।

वैदर्भ उवाच

क्रमेणायाति किं ज्ञानं किञ्चित्किञ्चिद्दिने दिने ।
एकस्मिन्नेव काले किं पूर्णमाभाति भानुवत् ।। २।।

भगवानुवाच

क्रमेणायाति न ज्ञानं किञ्चित्किञ्चिद्दिने दिने ।
अभ्यासपरिपाकेन भासते पूर्णमेकदा ।। ३।।

वैदर्भ उवाच

अभ्यासकाले भगवन् वृत्तिरन्तर्बहिस्तथा ।
यातायातं प्रकुर्वाणा याते किं ज्ञानमुच्यते ।। ४।।

भगवानुवाच

अन्तर्याता मतिर्विद्वन्बहिरायाति चेत्पुनः ।
अभ्यासमेव तामाहुर्ज्ञानं ह्यनुभवोऽच्युतः ।। ५।।

वैदर्भ उवाच

ज्ञानस्य मुनिशार्दूल भूमिकाः काश्चिदीरिताः ।
शास्त्रेषु विदुषां श्रेष्ठैः कथं तासां समन्वयः ।। ६।।

भगवानुवाच

शास्त्रोक्ता भूमिकास्सर्वा भवन्ति परबुद्धिगाः ।
मुक्तिभेदा इव प्राज्ञ ज्ञानमेकं प्रजानताम् ।। ७।।

चर्यां देहेन्द्रियादीनां वीक्ष्यारब्धानुसारिणीम् ।
कल्पयन्ति परे भूमीस्तारतम्यं न वस्तुतः ।। ८।।

वैदर्भ उवाच

प्रज्ञानमेकदा सिद्धं सर्वाज्ञाननिबर्हणम् ।
तिरोधत्ते किमज्ञानात्सङ्गादङ्कुरितात्पुनः ।। ९।।

भगवानुवाच

अज्ञानस्य प्रतिद्वन्द्वि न पराभूयते पुनः ।
प्रज्ञानमेकदा सिद्धं भरद्वाजकुलोद्वह ।।१०।।

।। इति श्रीरमणगीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे ज्ञानप्राप्तिविचारो नाम सप्तदशोऽध्यायः।।

अष्टादशोऽध्यायः

सिद्धमहिमानुकीर्तनम्

वरपराशरगोत्रसमुद्भवं वसुमतीसुरसङ्घयशस्करम् ।
विमलसुन्दरपण्डितनन्दनं कमलपत्रविशालविलोचनम् ।।१।।

अरुणशैलगताश्रमवासिनं परमहंसमनञ्जनमच्युतम् ।
करुणया दधतं व्यवहारितां सततमात्मनि संस्थितमक्षरे ।।२।।

अखिलसंशयवारणभाषणं भ्रममदद्विरदाङ्कुशवीक्षणम् ।
अविरतं परसौख्यधृतोद्यमं निजतनूविषयेष्वलसालसम् ।।३।।

परिणताम्रफलप्रभविग्रहं चलतरेन्द्रियनिग्रहसग्रहम् ।
अमृतचिद्घनवल्लिपरिग्रहं मितवचोरचितागमसङ्ग्रहम् ।।४।।

अमलदीप्ततरात्ममरीचिभिर्निजकरैरिव पङ्कजबान्धवम् ।
पदजुषां जडभावमनेहसा परिहरन्तमनन्तगुणाकरम् ।।५।।

मृदुतमं वचने दृशि शीतलं विकसितं वदने सरसीरुहे ।
मनसि शून्यमहश्शशिसन्निभे हृदि लसन्तमनन्त इवारुणम् ।।६।।

अदयमात्मतनौ कठिनं व्रते परुषचित्तमलं विषयव्रजे ।
ऋषिमरोषमपेतमनोरथं धृतमदं घनचिल्लहरीवशात् ।।७।।

विगतमोहमलोभमभावनं शमितमत्सरमुत्सविनं सदा ।
भवमहोदधितारणकर्मणि प्रतिफलेन विनैव सदोद्यतम् ।।८।।

माता ममेति नगराजसुतोरुपीठं
नागानने भजति याहि पिता ममेति ।
अङ्कं हरस्य समवाप्य शिरस्यनेन
सञ्चुम्बितस्य गिरिरन्ध्रकृतो विभूतिम् ।।९।।

वेदादिपाकदमनोज्ञतरकच्छपेशै-
र्युक्तैर्धराधरसुषुप्त्यमरेश्वरैश्च ।
सूक्ष्मामृतायुगमृतेन सह प्रणत्या
सम्पन्नशब्दपटलस्य रहस्यमर्थम् ।।१०।।

दण्डं विनैव यतिनं बत दण्डपाणिं
दुःखाब्धितारकमरिं बत तारकस्य।
त्यक्त्वा भवं भवमहो सततं भजन्तं
हंसं तथापि गतमानससङ्गरागम् ।।११।।

धीरत्वसम्पदि सुवर्णगिरेरनूनं
वारांनिधेरधिकमेव गभीरतायाम् ।
क्षान्तौ जयन्तमचलामखिलस्य धात्रीं
दान्तौ निदर्शनमशान्तिकथादविष्ठम् ।।१२।।

नीलारविन्दसुहृदा सदृशं प्रसादे
तुल्यं तथा महसि तोयजबान्धवेन ।

ब्राह्म्यां स्थितौ तु पितरं वटमूलवासं
संस्मारयन्तमचलन्तमनूदितं मे ।।१३।।

यस्याधुनापि रमणी रमणीयभावा
गीर्वाणलोकपृतना शुभवृत्तिरूपा ।
संशोभते शिरसि नापि मनोजगन्ध-
स्तत्तादृशं गृहिणमप्यधिपं यतीनाम् ।।१४।।

वन्दारुलोकवरदं नरदन्तिनोऽपि
मन्त्रेश्वरस्य महतो गुरुतां वहन्तम् ।
मन्दारवृक्षमिव सर्वजनस्य पाद-
च्छायां श्रितस्य परितापमपाहरन्तम् ।।१५।।

यस्तन्त्रवार्तिकमनेकविचित्रयुक्ति-
संशोभितं निगमजीवनमाततान ।
भुस्य तस्य बुधसंहतिसंस्तुतस्य
वेषान्तरं तु निगमान्तवचो विचारि ।।१६।।

वेदशीर्षचयसारसङ्ग्रहं पञ्चरत्नमरुणाचलस्य यः ।
गुप्तमल्पमपि सर्वतोमुखं सूत्रभूतमतनोदिमं गुरुम् ।।१७।।

देववाचि सुतरामशिक्षितं काव्यगन्धरहितं च यद्यपि ।
ग्रन्थकर्मणि तथाऽपि संस्फुरद्भाषितानुचरभावसञ्चयम् ।।१८।।

लोकमातृकुचदुग्धपायिनश्शङ्करस्तवकृतो महाकवेः ।
द्राविडद्विजशिशोर्नटद्गिरो भूमिकान्तरमपारमेधसम् ।। १९ ।।

भूतले त्विह तृतीयमुद्भवं क्रौञ्चभूमिधररन्ध्रकारिणः ।
ब्रह्मनिष्ठितदशाप्रदर्शनाद्युक्तिवादतिमिरस्य शान्तये ।। २० ।।

कुम्भयोनिमुखमौनिपूजिते द्राविडे वचसि विश्रुतं कविम् ।
दृष्टवन्तमजरं परं महः केवलं धिषणया गुरुं विना ।। २१ ।।

बालकेऽपि जडगोपकेऽपि वा वानरेऽपि शुनि वा खलेऽपि वा ।
पण्डितेऽपि पदसंश्रितेऽपि वा पक्षपातरहितं समेक्षणम् ।। २२ ।।

शक्तिमन्तमपि शान्तिसंयुतं भक्तिमन्तमपि भेदवर्जितम् ।
वीतरागमपि लोकवत्सलं देवतांशमपि नम्रचेष्टितम् ।। २३ ।।

एष यामि पितुरन्तिकं ममान्वेषणं तु न विधीयतामिति ।
संविलिख्य गृहतो विनिर्गतं शोणशैलचरणं समागतम् ।। २४ ।।

ईदृशं गुणगणैरभिरामं प्रश्रयेण रमणं भगवन्तम् ।
सिद्धलोकमहिमानमपारं पृष्टवानमृतनाथयतीन्द्रः ।। २५ ।।

आह तं स भगवानगवासी सिद्धलोकमहिमा तु दुरूहः ।
ते शिवेन सदृशाः शिवरूपाः शक्नुवन्ति च वराण्यपि दातुम् ।। २६ ।।

।। इति श्रीरमणगीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे रमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य गणपतेरुपनिबन्धे सिद्धमहिमानुकीर्तनं नाम अष्टादशो ऽध्यायः ।।

।। इति श्रीरमणगीता समाप्ता ।।

अत्रेमे भवन्त्युपसंहारश्लोकाः

द्वितीये तु द्वितीयोऽत्र श्लोको ग्रन्थे स्वयं मुनेः ।
द्वितीयाध्यायगाः श्लोका अन्येमेतं विवृण्वते ।।१।।

इतरत्र तु सर्वत्र प्रश्नार्थः प्रश्नकारिणः ।
उत्तरार्थो भगवतः श्लोकबन्धो मम स्वयम् ।।२।।

अयं गणपतेर्ग्रन्थमालायामुज्ज्वलो मणिः ।
गुरोः सरस्वती यत्र विशुद्धे प्रतिबिम्बिता ।।३।।

सद्दर्शनम्

श्रीभगवद्रमणमहर्षि–विरचित–द्राविडग्रन्थस्य
संस्कृतानुवादात्मकम्

मङ्गलम्

सत्प्रत्ययाः किं नु विहाय सन्तं
हृद्येष चिन्तारहितो हृदाख्यः ।
कथं स्मरामस्तममेयमेकं
तस्य स्मृतिस्तत्र दृढैव निष्ठा ।। १ ।।

मृत्युञ्जयं मृत्युभियाश्रिताना–
महंमतिर्मृत्युमुपैति पूर्वम् ।
अथ स्वभावादमृतेषु तेषु
कथं पुनर्मृत्युधियोऽवकाशः ।। २ ।।

ग्रन्थारम्भः

सर्वैर्निदानं जगतोऽहमश्च
वाच्यः प्रभुः कश्चिदपारशक्तिः ।
चित्रेऽत्र लोक्यं च विलोकिता च
पटः प्रकाशोऽप्यभवत्स एकः ।। ३ ।।

आरभ्यते जीवजगत्परात्म-
तत्त्वाभिधानेन मतं समस्तम् ।
इदं त्रयं यावदहंमति स्यात्
सर्वोत्तमाऽहंमतिशून्यनिष्ठा ।।४।।

सत्यं मृषा वा चिदिदं जडं वा
दुःखं सुखं वेति मुधा विवादः ।
अदृष्टलोका निरहंप्रतीति-
र्निष्ठाऽविकल्पा परमाऽखिलेष्टा ।।५।।

सरूपबुद्धिर्जगतीश्वरे च
सरूपधीरात्मनि यावदस्ति ।
अरूपकात्मा यदि कः प्रपश्येत्
सा दृष्टिरेकाऽनवधिर्हि पूर्णा ।।६।।

यत्पञ्चकोशात्मकमस्ति देहं
तदन्तरा किं भुवनं चकास्ति ।
देहं विना पञ्चविधं तदेतत्
पश्यन्ति के वा भुवनं भणन्तु ।।७।।

शब्दादिरूपं भुवनं समस्तं
शब्दादिसत्तेन्द्रियवृत्तिभास्या ।
सत्तेन्द्रियाणां मनसो वशे स्यात्
मनोमयं तद्भुवनं वदामः ।।८।।

धिया सहोदेति धियास्तमेति
लोकस्ततो धीप्रविभास्य एषः ।
धीलोकजन्मक्षयधाम पूर्णं
सद्वस्तु जन्मक्षयशून्यमेकम् ।।९।।

भवन्तु सद्दर्शनसाधनानि
परस्य नामाकृतिभिः सपर्या ।
सद्वस्तुनि प्राप्ततदात्मभावा
निष्ठैव सद्दर्शनमित्यवेहि ।।१०।।

द्वन्द्वानि सर्वाण्यखिलास्त्रिपुट्यः
किञ्चित्समाश्रित्य विभान्ति वस्तु ।
तन्मार्गणे स्याद्गलितं समस्तं
न पश्यतां सच्चलनं कदापि ।।११।।

विद्या कथं भाति न चेदविद्या
विद्यां विना किं प्रविभात्यविद्या ।
द्वयं च कस्येति विचार्य मूल-
स्वरूपनिष्ठा परमार्थविद्या ।।१२।।

बोद्धारमात्मानमजानतो यो
बोधः स किं स्यात्परमार्थबोधः ।
बोधस्य बोध्यस्य च संश्रयं स्वं
विजानतस्तद्द्वितयं विनश्येत् ।।१३।।

निद्रा न विद्या ग्रहणं न विद्या
गृह्णाति किञ्चिन्न यथार्थबोधे ।
निद्रापदार्थग्रहणेतरा स्यात्
चिदेव विद्या विलसन्त्यशून्या ।।१४।।

सत्यश्चिदात्मा विविधाकृतिश्चित्
सिध्येत्पृथक्सत्यचितो न भिन्ना ।
भूषाविकाराः किमु सन्ति सत्यं
विना सुवर्णं पृथगत्र लोके ।।१५।।

तद्युष्मदोरस्मदि सम्प्रतिष्ठा
तस्मिन् विनष्टेऽस्मदि मूलबोधात् ।
तद्युष्मदस्मन्मतिवर्जितैका
स्थितिर्ज्वलन्ती सहजात्मनः स्यात् ।।१६।।

भूतं भविष्यच्च भवत्स्वकाले
तद्वर्तमानस्य विहाय तत्त्वम् ।
हास्या न किं स्याद्गतभाविचर्चा
विनैकसङ्ख्यां गणनेव लोके ।।१७।।

क्व भाति दिक्कालकथा विनाऽस्मान्
दिक्काललीलेह वपुर्वयं चेत् ।
न क्वापि भामो न कदापि भामो
वयं तु सर्वत्र सदा च भामः ।।१८।।

देहात्मभावे ज्ञजडौ समाना-
वेकस्य देहे हृदि दीप्त आत्मा ।
आक्रम्य देहं च जगच्च पूर्णः
परस्य मेयं तनुमात्रमात्मा ।।१९।।

अज्ञस्य विज्ञस्य च विश्वमस्ति
पूर्वस्य दृश्यं जगदेव सत्यम् ।
परस्य दृश्याश्रयभूतमेकं
सत्यं प्रपूर्णं प्रविभात्यरूपम् ।।२०।।

विधेः प्रयत्नस्य च कोऽपि वाद-
स्तयोर्द्वयोर्मूलमजानतां स्यात् ।
विधेः प्रयत्नस्य च मूलवस्तु
सञ्जानतां नैव विधिर्न यत्नः ।।२१।।

यदीशितुर्वीक्षणमीक्षितार-
मवीक्ष्य तन्मानसिकेक्षणं स्यात् ।
न द्रष्टुरन्यः परमो हि तस्य
वीक्षा स्वमूले प्रविलीय निष्ठा ।।२२।।

आत्मानमीक्षेत परं प्रपश्ये-
दित्यागमोक्तेः सुलभो न भावः ।
नात्मैव दृश्यो यदि का कथेशे
स्वयं तदन्नीभवनं तदीक्षा ।।२३।।

धिये प्रकाशं परमो वितीर्य
स्वयं धियोऽन्तः प्रविभाति गुप्तः ।
धियं परावर्त्य धियोन्तरेऽत्र
संयोजनान्नेश्वरदृष्टिरन्या ॥ २४॥

न वक्ति देहोऽहमिति प्रसुप्तौ
न कोऽपि नाभूवमिति प्रवक्ति ।
यत्रोदिते सर्वमुदेति तस्य
धियाऽहमः शोधय जन्मदेशम् ॥ २५॥

देहो न जानाति सतो न जन्म
देहप्रमाणोऽन्य उदेति मध्ये ।
अहङ्कृतिग्रन्थिविबन्धसूक्ष्म-
शरीरचेतोभवजीवनामा ॥ २६॥

रूपोद्भवो रूपततिप्रतिष्ठो
रूपाशनो धूतगृहीतरूपः ।
स्वयं विरूपः स्वविचारकाले
धावत्यहङ्कारपिशाच एषः ॥ २७॥

भावेऽहमः सर्वमिदं विभाति
लयेऽहमो नैव विभाति किञ्चित् ।
तस्मादहंरूपमिदं समस्तं
तन्मार्गणं सर्वजयाय मार्गः ॥ २८॥

सत्या स्थितिर्नाहमुदेति यत्र
तच्चोदयस्थानगवेषणेन ।
विना न नश्येद्यदि तन्न नश्येत्
स्वात्मैक्यरूपा कथमस्तु निष्ठा ।। २९।।

कूपे यथा गाढजले तथान्त-
र्निमज्ज्य बुद्ध्या शितया नितान्तम् ।
प्राणं च वाचं च नियम्य चिन्वन्
विन्देन्निजाहङ्कृतिमूलरूपम् ।। ३०।।

मौनेन मज्जन्मनसा स्वमूल-
चर्चैव सत्यात्मविचारणं स्यात् ।
एषोऽहमेतन्न मम स्वरूप-
मिति प्रमा सत्यविचारणाङ्गम् ।। ३१।।

गवेषणात्प्राप्य हृदन्तरं तत्
पतेदहन्ता परिभुग्नशीर्षा ।
अथाहमन्यत्स्फुरति प्रकृष्टं
नाहङ्कृतिस्तत्परमेव पूर्णम् ।। ३२।।

अहङ्कृतिं यो लसति ग्रसित्वा
किं तस्य कार्यं परिशिष्टमस्ति ।
किञ्चिद्विजानाति स नात्मनोऽन्यत्
तस्य स्थितिं भावयितुं क्षमः कः ।। ३३।।

आह स्फुटं तत्त्वमसीति वेद-
स्तथाप्यसम्प्राप्य परात्मनिष्ठाम् ।
भूयो विचारो मतिदुर्बलत्वं
तत्सर्वदा स्वात्मतया हि भाति ।। ३४।।

न वेद्म्यहं मामुत वेद्म्यहं मा-
मिति प्रवादो मनुजस्य हास्यः ।
दृग्दृश्यभेदात् किमयं द्विधात्मा
स्वात्मैकतायां हि धियां न भेदाः ।। ३५।।

हृत्प्राप्य सद्धाम निजस्वरूपे
स्वभावसिद्धेऽनुपलभ्य निष्ठाम् ।
मायाविलासः सदसत्सरूप-
विरूपनानैकमुखप्रवादाः ।। ३६।।

सिद्धस्य वित्तिः सत एव सिद्धिः
स्वप्नोपमानाः खलु सिद्धयोऽन्याः ।
स्वप्नः प्रबुद्धस्य कथं नु सत्यः
सति स्थितः किं पुनरेति मायाम् ।। ३७।।

सोऽहंविचारो वपुरात्मभावे
साहाय्यकारी परमार्गणस्य ।
स्वात्मैक्यसिद्धौ स पुनर्निरर्थो
यथा नरत्वप्रमितिर्नरस्य ।। ३८।।

द्वैतं विचारे परमार्थबोधे
त्वद्वैतमित्येष न साधुवादः ।
गवेषणात्प्राग्दशमे विनष्टे
पश्चाच्च लब्धे दशमत्वमेकम् ।। ३९।।

करोमि कर्मेति नरो विजानन्
बाध्यो भवेत्कर्मफलं च भोक्तुम् ।
विचारधूता हृदि कर्तृता चेत्
कर्मत्रयं नश्यति सैव मुक्तिः ।। ४०।।

बद्धत्वभावे सति मोक्षचिन्ता
बन्धस्तु कस्येति विचारणेन ।
सिद्धे स्वयं स्वात्मनि नित्यमुक्ते
क्व बन्धचिन्ता क्व च मोक्षचिन्ता ।। ४१।।

रूपिण्यरूपिण्युभयात्मिका च
मुक्तिस्त्रिरूपेति विदो वदन्ति ।
इदं त्रयं या विविनक्त्यहन्धी-
स्तस्याः प्रणाशः परमार्थमुक्तिः ।। ४२ ।।

सद्दर्शनं द्राविडवाङ्निबद्धं
महर्षिणा श्रीरमणेन शुद्धम् ।
प्रबन्धमुत्कृष्टममर्त्यवाण्या-
मनूद्य वासिष्ठमुनिर्व्यतानीत् ।। ४३ ।।

सत्तत्त्वसारं सरलं दधाना
मुमुक्षुलोकाय मुदं ददाना ।
अमानुषश्रीरमणीयवाणी-
मयूखभित्तिर्मुनिवाग् विभाति ।। ४४ ।।

।। सद्दर्शनं समाप्तम् ।।

विश्वमीमांसा

(१)

प्रथमः परिच्छेदः

१. सदधिकरणम्

रमणस्य गुरोः प्राप्य कटाक्षं ज्योतिरद्भुतम् ।
कुर्मो विश्वस्य मीमांसां यथा बुद्धं यथा श्रुतम् ।।१।।

पदार्थान् कपिलः प्राह विंशतिं चतुरुत्तराम् ।
षडेव कणभुङ् मौनी चतुरो भगवान् फणी ।।२।।

विश्वमेतत्सदेवैकमिति श्रुत्यन्तभाषितम् ।
विश्वस्मिन्नितरे भावाः सत एव विभूतयः ।।३।।

कारणं सदुपादानं कार्यं विश्वं प्रकीर्तितम् ।
सतो विश्वस्य चाद्वैतं मृत्तिकाघटयोरिव ।।४।।

द्रव्यं केवलमीक्षस्व परित्यज्य गुणान् धिया ।
समस्तेऽपि तदा द्रव्ये किं विभाति विना दिवम् ।।५।।

श्रुतिश्चाह समस्तं चाप्योतप्रोतं जगद्दिवि ।
दिवस्तस्याः सदद्वैतमुत्तरत्र निरूप्यते ।।६।।

विज्ञाने भाति ये भान्ति भावाः शब्दादयो गुणाः ।
न किञ्चिदनुभूयन्ते विज्ञानोपरमे तु ते ।।७।।

एवं स्वतः प्रकाशत्वं गुणानां नैव दृश्यते ।
सिद्धिश्च परतो न स्यात् सम्बन्धं कञ्चिदन्तरा ।।८।।

दृश्यते विषयाकारा प्रत्यक्षे स्मरणे च धीः ।
प्रज्ञाविषयतादात्म्यमेवं साक्षात्प्रदृश्यते ।।९।।

नचेत्समष्टिविज्ञानविभूतिर्गुणसञ्चयः ।
विषयव्यष्टिविज्ञानतादात्म्यं नोपपद्यते ।।१०।।

यथाऽस्मदादिविज्ञाने ध्येयं बुद्धिरिति द्वयम् ।
पूर्णे समष्टिविज्ञाने विकृतिः प्रकृतिस्तथा ।।११।।

परिणामो यथा स्वप्नः सूक्ष्मस्य स्थूलरूपतः ।
जाग्रत्प्रपञ्चस्त्वस्माकं तथेश्वरमहाचितः ।।१२।।

विकृतिः सर्वभूतानि प्रकृतिर्देवता परा ।
सतः पादस्तयोराद्या त्रिपादी प्रकृतिर्भवेत् ।।१३।।

कबलीकृत्य सङ्कल्पानेकाऽपि स्याद्यथामतिः ।
भूतानि कबलीकृत्य देवताऽपि तथा परा ।।१४।।

भूतानामात्मनः सर्गे संहृतौ च तथाऽऽत्मनि ।
प्रभवेद्देवता श्रेष्ठा सङ्कल्पानां यथा मतिः ।।१५।।

सदाश्रयं गुणघनं भूतं नानाविधं विदुः ।
सत एव विकारांशं सलिलस्येव बुद्बुदम् ।।१६।।

व्यापारो न पृथग्वस्तु वस्तुनश्चलनं हि तत् ।
सत्तातः का परा जातिः विशेषो गुणवैभवम् ।।१७।।

वस्तुत्वं समवायस्य न सम्बन्धत्वमात्रतः ।
अभावस्य तु भावत्वं को निरूपयितुं क्षमः ।।१८।।

गुणादेर्धर्मभूतत्वात् अस्तु नाम पदार्थता ।
सत्प्रतिद्वन्दिवस्तुत्वं पार्थक्येन न सिध्यति ।।१९।।

वस्तु शक्ति श्च विश्वस्य निमित्तं प्रकृतिश्च तत् ।
ज्ञानं धर्मि च धर्मश्च भावत्वात्सदुदीर्यते ।।२०।।

२. मायाधिकरणम्

मायाऽम्बा प्रकृतिः शक्तिः कालो दिङ् महिमा महः ।
प्राणश्च धर्मभूतायाः संविदो नामसङ्ग्रहः ।।२१।।

वैचित्र्यादुच्यते माया विश्वगर्भतयाऽम्बिका ।
विश्वस्योपादानतया प्रकृतिः परिकीर्तिता ।। २२।।

शक्तिः सर्वसमर्थत्वात् कालोऽस्य पचनाद्भवेत् ।
दिक् समस्ताश्रयत्वेन महिमा व्यापकत्वतः ।। २३।।

स्वप्रकाशतया तेजः प्राणो विश्वस्य चालनात् ।
अनन्या ब्रह्मणः सेयमन्या तु व्यवहारतः ।। २४।।

अन्तरं वस्तुनो ज्ञातृ तच्छक्तं व्यवहारतः ।
शाखाः समन्ततो ज्ञानं सा शक्तिर्व्यवहारतः ।। २५।।

प्रचक्षते चिदात्मत्वं ज्ञातुर्ज्ञानस्य चोभयोः ।
मण्डलस्य च रश्मीनां ज्योतिराकृतितां यथा ।। २६।।

चित एकपदार्थत्वात् चित् चिता न विशिष्यते ।
तस्मात् गुणत्वं ज्ञानस्य शङ्करेण निराकृतम् ।। २७।।

ज्ञातुर्ज्ञानं स्वरूपं स्यात् न गुणो नापि च क्रिया ।
यदि स्वस्य स्वरूपेण वैशिष्ट्यमनवस्थितिः ।। २८।।

वाचैव शक्यते कर्तुं विभागः स्वस्वरूपयोः ।
नानुभूत्या ततो द्वैतं सच्छक्त्योर्व्यावहारिकम् ।। २९।।

विज्ञानस्य गुणत्वं यत् विज्ञातुर्द्रव्यता च या ।
धर्मत्वादपि धर्मित्वात् व्यवहारे तु भक्तितः ।। ३० ।।

अन्तरावर्तभूयस्त्वात् एकस्मिन् बोधसागरे ।
बोद्धारो बहवोऽभूवन् वस्तु नैव तु भिद्यते ।। ३१ ।।

अथ द्वितीयः परिच्छेदः

१. द्विविधाकाशाधिकारणम्

आकाशं द्विविधं प्रोक्तं पूर्वं शुद्धमुदीर्यते ।
अन्यद्रजं समाख्यातं आधाराधेयता तयोः ।। १ ।।

प्रोक्तं शुद्धं यदाकाशं तच्छक्तेर्नातिरिच्यते ।
आकाशब्रह्मणोस्तस्मादभेद उपपद्यते ।। २ ।।

अन्यद्रजो यदाकाशं समाख्यातं तदाश्रितम् ।
स सर्वभूतबीजानां शक्तेरुद्गार इष्यते ।। ३ ।।

न सर्वभूतबीजानि वस्तूनि स्युः पृथक् पृथक् ।
सति प्रागविभक्तानि बभूवुरिति शुश्रुम ।। ४ ।।

यथा स्यात् स्मृतिबीजानां प्रज्ञायामविशेषतः ।
तथा स्यात् भूतबीजानां अविभक्तस्थितिः सति ।। ५ ।।

नाणूनि भूतबीजानि प्राक् सर्गात्सति संस्थितौ ।
चितिशक्त्यात्मकान्येव निराकाराणि सर्वधा ॥ ६॥

शुद्धाकाशप्रकृतिकं तदाकाशं रजोमयम् ।
स एव प्रथमः सर्गः परमस्यात्मनो मतः ॥ ७॥

नामधेयमसामान्यं द्यौः शुद्धस्य विहायसः ।
रजोमयस्यान्तरिक्षं नामा सामान्यमिष्यते ॥ ८॥

अन्यानि गगनव्योमपुष्करप्रभृतीनि तु ।
साधारणान्यपि प्रायः प्रयुज्यन्ते द्वितीयखे ॥ ९॥

२. मातरिश्वाधिकरणम्

अन्तरिक्षे तु विषये विज्ञानं दीप्यदात्मनः ।
एकाग्रत्वात्प्रवृद्धोष्मगभीरस्वरतां गतम् ॥ १०॥

द्विधैवं धर्मभूतस्य ज्ञानस्य विकृतिं विना ।
शुद्धत्वे च स्वरत्वे च विभिन्नेव दशाऽभवत् ॥ ११॥

एतत्कर्मार इव समधमत् ब्रह्मणस्पतिः ।
इति यद्भाषितं मन्त्रे स्वरस्य धमनं तु तत् ॥ १२॥

एष स्वरात्मकः प्राणो मातरिश्वाऽभिधीयते ।
धमनापरपर्यायात् श्वसनात् व्योममातरि ॥ १३॥

स्वराविर्भावदेशत्वात् व्योम्नस्तन्मातृतोच्यते ।
भाक्ता भाषा चमत्कारो विज्ञेयः स तु केवलम् ।।१४।।

श्वसनान्मातरिश्वेव स रुद्रो रोदितीत्यतः ।
इन्द्रश्च गीतो वेदेऽयं परमैश्वर्ययोगतः ।।१५।।

शुद्धा चिदेव स्त्रीनामा स्वरस्तु पुरुषाह्वयः ।
भण्यते मन्त्रभाषायां सैका शक्तिस्तु वस्तुतः ।।१६।।

अव्यक्तात् स्वरतो भिन्नो व्यक्तः शब्दस्तु भौतिकः ।
दिवो विवर्तः पूर्वः स्यात् व्यक्तसङ्घर्षजः परः ।।१७।।

एवं भेदेऽप्यभेदोऽस्ति शब्दयोरुभयोस्तयोः ।
पूर्वः समुद्रवद्बोध्यः परो बोध्यस्तरङ्गवत् ।।१८।।

या च विद्युदियं दृश्या स्पृश्यो यश्चैष मारुतः ।
तावुभावन्यसंयोगात् शक्तेरन्यौ तरङ्गकौ ।।१९।।

व्यक्तवर्णमयः शब्दो यद्यपि ब्रह्मणस्पतिः ।
तथापि तत्पदं भक्त्या प्रकृतौ मान्त्रवर्णिकम् ।।२०।।

३. तेजोऽबन्नाधिकरणम्

अखण्डस्वररूपस्य प्राणस्य धमनात्पुनः ।
अम्बरादखिलं व्यक्तमसतः सदजायत ।।२१।।

सर्वकारणभावत्वात् यथा ब्रह्म सदीरितम् ।
विकारभूतभावत्वात् तथा विश्वं सदुच्यते ।। २२।।

अव्यक्तत्वेन विश्वस्मात् आत्मनश्च जडत्वतः ।
विभक्तमिव मध्यस्थं दृष्ट्यामसदिवाम्बरम् ।। २३।।

भूतत्रयस्याप्यव्यक्तबीजराशेर्विहायसः ।
तस्यासत्वं लक्षणया व्याख्येयं मान्त्रवर्णिकम् ।। २४।।

अम्बरे भवता नित्यं शक्तिपाकेन भूयसा ।
तेजोऽबन्नानि जायन्ते त्रीणि व्यक्तानि तु क्रमात् ।। २५।।

तेजःसलिलभूमीनां व्यक्तत्वाद्भूततेष्यते ।
शुद्धाकाशस्य वायोश्च भूतसंज्ञौपचारिकी ।। २६।।

व्यक्ताः पृथक् प्रभाष्यन्ते तेजःसलिलभूमयः ।
अव्यक्ता अम्बराभिख्याः तस्मान्न पृथगम्बरम् ।। २७।।

त्रिवृत्करणसिद्धान्तः सम्मतः श्रुतिसूत्रयोः ।
पञ्चीकरणसिद्धान्तो नव्यानामेव धीमताम् ।। २८।।

तेजसो रोहितं रूपं अपां शुक्लमुदीरितम् ।
कृष्णमन्नस्य रूपं तु त्रिवृत्सु त्रिकसङ्करः ।। २९।।

रक्तशुक्लासिता योक्ता प्रकृतिः शिरसि श्रुतेः ।
सामीषां त्रिवृतां योनिः तेजोऽबन्नात्मिकामता ।। ३० ।।

४. ब्रह्माण्डाधिकरणम्

भूतरूपतया खांशः पाकात्परिणतो यथा ।
त्रिवृन्ति समपद्यन्त तथा भूतानि पाकतः ।। ३१ ।।

एतान्याद्यानि रूपाणि भूतानां त्रिवृतां विदुः ।
प्रत्यण्डं भासमानानि मण्डलानि विवस्वताम् ।। ३२ ।।

अनन्तराणि रूपाणि मण्डलानि भुवां विदुः ।
अन्ते सिद्धानि रूपाणि मण्डलान्यमृतत्विषाम् ।। ३३ ।।

कुटुम्बभूतान् सूर्यस्य ग्रहानेव भुवो विदुः ।
इयं च पृथिवी योनिरस्माकं कश्चन ग्रहः ।। ३४ ।।

प्रत्यण्डमपि भासन्ते यथा भुवनबान्धवाः ।
तान्निघ्नास्तान् परीवृत्य भासन्ते भूमयस्तथा ।। ३५ ।।

एतं चन्द्रमसं प्राहुः भूम्यायत्तमुपग्रहम् ।
चन्द्राः परोक्षा अन्येऽपि ग्रहनिघ्ना उपग्रहाः ।। ३६ ।।

ग्रहराजैर्ग्रहैरेवं तथा पूर्णमुपग्रहैः ।
एकांशेनापि गगनं नैवानन्तमपूर्यत ।। ३७ ।।

विनाशश्च पुराणानां नवानामपि सम्भवः ।
अण्डानामत्र गगने स्यातां पर्यायतः किल ।। ३८।।

५. सप्तलोकाधिकरणम्

परमात्मा सत्यलोकः शुद्धाकाशस्तपो जगत् ।
अन्तरिक्षं जनो लोको महो लोको दिवाकरः ।। ३९।।

भोगस्थानं पुण्यवतां स्वर्लोकस्तुहिनद्युतिः ।
व्यक्तवायुतरङ्गाणां भुवर्लोको गतिस्थली ।। ४०।।

भूलोको गीयते भूमिः एषु लोकेषु सप्तसु ।
भूरादयो व्याहृतयः सप्त स्युरिति शुश्रुम ।। ४१।।

उभयोरात्मशक्त्योः स्यात् लोकाख्या त्वौपचारिकी ।
पञ्चस्वन्येषु लोकेषु सन्ति पञ्चविधाः प्रजाः ।। ४२।।

कीर्त्यन्ते मरुतः प्राज्ञैर्जनो लोकनिवासिनः ।
नामान्तरैस्ते प्रमथा रुद्राः सिद्धा गणा अपि ।। ४३।।

आदित्यसाध्यनामानो महोलोकप्रजाः स्मृताः ।
गन्धर्वाः पितरश्चेति स्वर्लोके द्विविधाः प्रजाः ।। ४४।।

भुवर्लोके पिशाचाः स्युः भूलोके तु नरः स्मृताः ।
स्वर्लोकादिजुषो देवा वसवश्चेति कीर्तिताः ।। ४५।।

अथ तृतीयः परिच्छेदः

१. मध्यमाधिकरणम्

याऽन्तरिक्षेऽभिनिष्पन्ना परमस्य पुमाकृतिः ।
प्रथमा तां प्रभाषन्ते मध्यमां देवतां विदः ॥१॥

महेश्वरं विदुः शैवाः तं महेन्द्रं तु वैदिकाः ।
तद्रूपमन्यत्प्रागुक्तं इदं स्यादाधिदैविकम् ॥२॥

महेश्वर्यथवेन्द्राणी तत्पत्नी वनिताकृतिः ।
सूक्ष्मतेजा.शतः पूर्वः शक्तेरन्या रसांशतः ॥३॥

२. हिरण्यगर्भाधिकरणम्

सकलं मण्डलं भानोः प्रविवेश परः पुनः ।
तदस्य करणं जज्ञे निखिलाण्डानुभूतये ॥४॥

रोमकूपे रोमकूपे यथा नृणां त्वगिन्द्रियम् ।
हृदयं लोकनाथस्य मण्डले मण्डले तथा ॥५॥

द्वैतदृष्ट्या तु जीवानां भेदा हृदयभेदतः ।
ऐक्यानुभूतेर्नाध्यक्षभेदो मण्डलभेदतः ॥६॥

एकत्वानुभवादेव मध्यमान्मण्डलान्तरः ।
हिरण्यगर्भ इन्द्रात्तु विभक्तोऽपि न भिद्यते ।। ७।।

मण्डलान्तरसामान्यं सूर्यनाम प्रकीर्तितम् ।
हिरण्यगर्भनाम स्यात् अन्तरस्यैव केवलम् ।। ८।।

यत्सूर्य आत्मा जगतः तस्थुषश्चेति दर्शनम् ।
द्विधाऽपि तत्समन्वेति बाह्याभ्यन्तरवैभवात् ।। ९।।

मण्डलस्यान्तरं केचित् विष्णुनाम्ना प्रचक्षते ।
उत्तमाभिख्यया केचित् उद्गीथाभिख्यया परे ।। १०।।

३. सप्ताश्वाधिकरणम्

ये भास्करस्य सप्ताश्वाः पुराणेषु प्रकीर्तिताः ।
सप्तभ्यः किरणेभ्यस्ते भिद्यन्ते नैव तत्त्वतः ।। ११।।

तुरङ्गः सप्तनामैकः शुक्लो रश्मिरुदाहृतः ।
सप्तानामपि रश्मीनां समष्टिर्हि सितो घृणिः ।। १२।।

सप्तादित्यास्तु ये गीताः तेऽमी सप्त मरीचयः ।
मार्तण्डो योऽष्टमो गीतः स शुक्लो रश्मिरिष्यते ।। १३।।

मार्तण्डस्य च मित्रस्य न भेदः कोऽपि विद्यते ।
भासः स्वस्थतया मित्रो मध्यमस्थान उच्यते ।। १४।।

४. मित्रावरुणाधिकरणम्

किरणानां प्रतिद्वन्दी वरुणस्तिमिरात्मकः ।
मित्रोऽह्न इव रात्रेस्तु देवता परिकीर्त्यते ॥१५॥

तेजः समस्तं विसृजत्यादत्ते सकलं तमः ।
तस्मात्पायुश्च रसनं तावध्यात्ममुदाहृतौ ॥१६॥

मित्रेणानुगृहीतः स्यात् बोधो जाग्रद्दशाश्रयः ।
बोधो निद्रा समाध्योस्तु वरुणेनानुगृह्यते ॥१७॥

मित्रः सर्वाणि भूतानि सह लोकेन पश्यति ।
यत्र निद्रान्ति भूतानि वरुणस्तत्र पश्यति ॥१८॥

अखण्डं वारुणं ज्ञानं विभक्तं मैत्रमुच्यते ।
अन्यादृशं नान्धकारो तमस्तु वरुणात्मकम् ॥१९॥

५. अर्यमाधिकरणम्

चान्द्रं मण्डलमाविष्टः सौरः स्याद्रश्मिरर्यमा ।
प्राणिनां स्वप्नजं ज्ञानं अर्यम्णात्वनुगृह्यते ॥२०॥

यत्स्वप्नश्चन्द्रिकाऽभावे यज्जाग्रद्धीर्निशागमे ।
दविष्ठचन्द्रिकाघस्त्रसद्भावादेव तद्द्वयम् ॥२१॥

६. नासत्याधिकरणम्

तुहिनातपयोगेन शीतोष्णौ भवतो गुणौ ।
नासत्यौ परिकीर्त्येते देवौ जगति ताविमौ ।। २२।।

शीतस्योष्णं भेषजं स्यात् शीतमुष्णस्य भेषजम् ।
कथितौ देवभिषजौ तस्मादेतौ विचक्षणैः ।। २३।।

तुहिनातपहेतुत्वात् चन्द्रसूर्यौ परे विदुः ।
नासत्यौ तत्त्वतः केचित् रजनीदिवसौ विदः ।। २४।।

७. कालाधिकरणम्

विज्ञानमेव कालाख्यं वस्तुतो यदि चिन्त्यते ।
भूतं भवद्भावि चैतत् सर्गे त्रेधा व्यभज्यत ।। २५।।

अहस्तेजस्तमो रात्रिः भक्तितस्तत्र कालता ।
मासादेः कालनामत्वं अपि भाक्तं विचिन्त्यताम् ।। २६।।

यच्च दिव्यं युगं प्रोक्तं यच्चोक्तं मानवं युगम् ।
द्वादशाब्दसहस्रात्मतत्तन्मानवशाद्बुधैः ।। २७।।

विभागस्तु चतुर्धाऽस्य नैव कालविशेषतः ।
शक्त्यशक्तिकृतः पूर्वो धर्माधर्मकृतः परः ।। २८।।

भूतपाको वियत्यासीत् ब्रह्मदृष्ट्यूष्मणो यथा ।
पाकमण्डेषु पश्यामः तथा सप्तहयोष्मणः ।। २९ ।।

एष सप्तहयस्योष्मा ब्रह्मशक्त्यनिलोष्मणः ।
नान्यो यन्मातरिश्वैव पक्षपुच्छं विना रविः ।। ३० ।।

सोऽयं भूतभवद्भाविरूपो भुवनपाचकः ।
कालः शक्तेर्दशाभेदः त्वष्टा शास्त्रे प्रगीयते ।। ३१ ।।

८. वैश्वानराधिकरणम्

नराणामिह विश्वेषां भासाङ्गुष्ठप्रमाणकः ।
हृदयान्तरवर्त्यात्मा वैश्वानर उदाहृतः ।। ३२ ।।

स्थानं वैश्वानरस्याहुः केचिन्नयनमण्डलम् ।
मनः केचिज्जागरिते स्वप्ने चैते प्रकीर्तिते ।। ३३ ।।

वस्तुतो हृदयं स्थानं ततस्तेजोऽस्य निर्गतम् ।
स्थानान्तरगतं पश्येत् स्वप्नान् जाग्रति चाखिलम् ।। ३४ ।।

यथा व्योम्नः परं तेजः सूर्यमण्डलमाविशत् ।
तथैव सूर्यादपि तत् विशां हृदयमण्डलम् ।। ३५ ।।

सूत्रात्मा मध्यमः प्रोक्तो महानात्माऽर्कबिम्बगः ।
जीवात्मा हृदयस्थानः शुद्धात्मा परमः स्मृतः ।। ३६ ।।

देहाभिमानी सर्वोऽपि जीवः पृथगिव स्थितः ।
आत्मानुभूतिमांत्सर्वः सतो जीवो न भिद्यते ।। ३७।।

अन्तरं भगवद्बुद्ध्या मन्वानोऽभिन्नमात्मनः ।
य उपास्ते नरस्तस्मिन् भगवान् स प्रसीदति ।। ३८।।

अन्तरे भगवद्बुद्धिः सत्यरूपा न संशयः ।
विभिन्नं मन्यते यत्तं आत्मनस्तत्पुनर्मृषा ।। ३९।।

आत्मानमेव मन्वाना अन्तरं य उपासते ।
स इहैवात्मानुभूतिः स्यात् तेषामिति विदो विदुः ।। ४०।।

९. हिरण्मयरूपाधिकरणम्

हिरण्मयं यदनघं वपुर्महत आत्मनः ।
तन्मध्यमस्य विज्ञेयं मण्डले प्रतिबिम्बितम् ।। ४१।।

सूर्यरूपतयेन्द्रस्य स्तोत्रं तदुपपद्यते ।
शिवाय विष्णुरूपायेत्यादि सङ्गच्छते ततः ।। ४२।।

तद्विशां नयनस्थाने पुनश्च प्रतिबिम्बितम् ।
तद्भिन्नमन्यवद्भाति हृदयान्तरवर्तिनः ।। ४३।।

यद्रूपं प्रथमं दीप्ते मण्डले प्रतिबिम्बितम् ।
तदेव मण्डलद्वारा नयने प्रतिबिम्बितम् ।। ४४।।

इन्द्रमेके परे सूर्यं तमाहुर्नयनाश्रयम् ।
उभयोरपि सम्बन्धः तस्य तुल्यो हि दृश्यते ।। ४५।।

पार्थिवेषु शरीरेषु नराणां प्रतिबिम्बनात् ।
पार्थिवज्योतिषो नाम्ना तमग्निमपरे विदुः ।। ४६।।

अन्तरस्त्वणिमा पूर्वो हृदये यः समीरितः ।
नयने बिम्बता सेयं हिरण्मयपुमा कृतिः ।। ४७।।

छायामात्रं प्रभाषन्ते केचिदेतं तु चाक्षुषम् ।
पृथगन्तःकरणिनं परे प्राज्ञाः प्रचक्षते ।। ४८।।

पृथगन्तःकरणिनं वासिष्ठो नानुमन्यते ।
निषेधाद्बोद्धुरन्यस्य सर्वधा श्रुतिमूर्धनि ।। ४९।।

छायामात्रं पामराणां तदन्यप्रतिबिम्बवत् ।
अन्तर्द्विदलचक्रस्थं ऐशमन्यत्तु नेत्रगम् ।। ५०।।

दृष्टात्मनां तु सिद्धानां प्रतिबिम्बः स ऐश्वरः ।
पश्यत्यखिलमाविष्टो हृदयान्तरतेजसा ।। ५१।।

दिव्यं चक्षुस्तदेवाहुः उत्तमं रूपमैश्वरम् ।
स धन्यः पुरुषो लोके यस्तदाविश्य पश्यति ।। ५२।।

१०. देवतात्रयाधिकरणम्

चिद्विभूतिस्त्रिधा प्रोक्ता सत एवं परात्मनः ।
इन्द्रसूर्याग्निरूपेण शिष्टं तु गुणवैभवम् ।। ५३।।

विद्युद्दृश्या रवेर्बिम्बं पार्थिवोऽग्निश्च तत्त्वतः ।
भौतिकान्येव वस्तूनि देवताख्यास्त्रयोऽन्तराः ।। ५४।।

वैश्वानरस्य प्रतिमा पार्थिवोऽग्निरुदीरितः ।
मण्डलान्तर्गतस्याहुः मण्डलं प्रतिमां बुधाः ।। ५५।।

दृश्योऽयं वैद्युतो वह्निः स्पृश्योऽयं च समीरणः ।
प्राणस्य महतः प्राज्ञैः प्रतिमे सहजे उभे ।। ५६।।

अण्डपिण्डोपाधिकत्वात् प्रणवोपाधिकत्वतः ।
पूजनीया चिद्विभूतिः त्रिविधा परमात्मनः ।। ५७।।

विदुर्महान्तमात्मानं अण्डोपाधिकमीश्वरम् ।
अग्निं वैश्वानरमिमं पिण्डोपाधिं प्रचक्षते ।। ५८।।

भणन्ति प्रणवोपाधिं इन्द्रं विश्वोत्तरं बुधाः ।
वदन्ति परमात्मानं तमेव निरुपाधिकम् ।। ५९।।

केचिद्भङ्ग्यन्तरेणाहुः त्रीनेतानेव पूरुषान् ।
हृत्सूर्यगगनस्थानान् विधिविष्णुमहेश्वरान् ।। ६०।।

अथ चतुर्थः परिच्छेदः

१. इतरदेवताधिकरणम्

भौतिकानां तु वस्तूनां देवतात्वं यदुच्यते ।
कर्मणां वा गुणानां वा तत्परम्परया भवेत् ।।१।।

२. मतान्तरेण मूर्तित्रयाधिकरणम्

सूर्यं पृथ्वीं शशाङ्कं च प्राहुर्मूर्तित्रयं परे ।
सूर्यात् पृथ्वी ततश्चन्द्र इति सर्गक्रमो मतः ।।२।।

विश्वरूपो रविर्विष्णुः सत्त्वोद्रिक्त उदाहृतः ।
रजोऽधिकस्त्वयं लोको नाभिजन्मा प्रकीर्त्यते ।।३।।

प्रेतलोकः शशाङ्कस्तु तामसो भूतनायकः ।
उदाहरन्ति यं जातं ब्रह्मणो भालदेशतः ।।४।।

एतं मूर्तित्रयं ज्ञेयं ब्रह्मविष्णुहराह्वयम् ।
महत्यो मूर्तयो लोकाः पिण्डान्यल्पा हि मूर्तयः ।।५।।

मूर्तित्रयान्तराज्ञेयाः प्रसिद्धाः पुरुषास्त्रयः ।
व्याहृतित्रितयं त्वेषां मते भूचन्द्रभानुषु ।।६।।

३. उभयलिङ्गाधिकरणम्

भोक्तृत्वमपि भोग्यत्वं लोकानां सम्प्रदृश्यते ।
भुनक्ति सूर्यः पृथिवीं भुज्यते शीतरश्मिना ।।७।।

भुनक्ति पृथिवी चन्द्रं तस्मादुभयलिङ्गता ।
त्रयाणामपि लोकानां तद्रहस्यं विदो विदुः ।।८।।

असौ विभाकरश्चण्डी पृथिवी कमला मता ।
सोमः सरस्वती देवी भोग्यत्वे व्यवहारतः ।।९।।

तन्त्रे सहोदरद्वन्द्वत्रितयं यदुदीरितम् ।
एकैकस्योभयात्मत्वं तत्र ज्ञेयं मनीषिभिः ।।१०।।

स्त्रीरूपता यथा पुंसां स्त्रीणां पुंरूपता तथा ।
तन्त्रोदिता समन्वेति लिङ्गद्वितयसङ्गतेः ।।११।।

एवं त्रयाणां द्वैविध्यात् लोकानां षट्स्वरूपता ।
तन्त्रोदिता समन्वेति लिङ्गद्वितयसङ्गतेः ।।१२।।

भोक्ता सूर्यो हरिर्नाम भुनक्ति पृथिवीं रमाम् ।
भोक्ता सोमो हरो नाम भुङ्क्ते चण्डीमिनात्मिकाम् ।।१३।।

अयं लोको विधिर्नाम भोक्ता भुङ्क्ते सरस्वतीम् ।
धात्रीं पीयूषसरसां चन्द्रमण्डलरूपिणीम् ।।१४।।

४. मतान्तरगौणत्वाधिकरणम्

त्रयाणामिह गोलानां भूभानुतुहिनत्विषाम् ।
गुणतः स्यादुभयथा त्रिमूर्तित्वप्रकल्पनम् ।।१५।।

नित्यं चलनशीलास्ते यद्यपि प्राणिनस्त्रयः ।
पृथगन्तःकरणिनो न वेत्यत्र तु संशयः ।।१६।।

५. तृतीयमते मूर्तित्रयाधिकरणम्

उद्गीथः पुरुषो भानौ प्रथमः पुरुषः क्षितौ ।
शशाङ्के प्रथमः प्रेतो महान्तस्तेषु वस्तुतः ।।१७।।

तेषामपि त्रिमूर्तित्वकल्पना दृश्यते क्वचित् ।
विदुषां कल्पने तेषां नैकस्योभयलिङ्गता ।।१८।।

न भिदा विष्णुविषये पक्षयोरादिमान्त्ययोः ।
तृतीये नियतैकत्र ब्रह्मसंज्ञाशरीरिणी ।।१९।।

यथोद्गीथो भवत्यात्मा सूर्यमण्डलवासिनाम् ।
पितामहस्तथाऽऽत्मा स्यात् भूमिमण्डलवासिनाम् ।।२०।।

तस्मान्न काचन भिदा पक्षयोरादिमान्त्ययोः ।
उक्तिभङ्गीभिदैवैका विषयेऽपि प्रजापतेः ।।२१।।

आद्यपक्षे तृतीयस्य पक्षस्य तु हरो यमः ।
हरास्त्रयस्तृतीये तु रुद्रेश्वरसदाशिवाः ।। २२।।

नायकः पितृलोकस्य नामतो रुद्र उच्यते ।
ईश्वरो व्योमलोकस्य परमात्मा सदाशिवः ।। २३।।

६. चतुर्व्यूहाधिकरणम्

सदाशिवं केऽपि नाम्ना वासुदेवं प्रचक्षते ।
सङ्कर्षणं च प्रद्युम्नं पुरुषौ मध्यमोत्तमौ ।। २४ ।।

पार्थिवस्यानिरुद्धाख्या मते तेषां विपश्चिताम् ।
आद्यपक्ष इवात्रापि नोल्लेखः पितृभूपतेः ।। २५।।

अथ पञ्चमः परिच्छेदः

१. श्रेष्ठाधिकरणम्

श्रेष्ठं प्राणमविज्ञाय ज्ञायते नैव किञ्चन ।
आत्मनश्च शरीरस्य स मध्यस्थो विराजते ।। १।।

शरीरमात्मनः श्रेष्ठः शरीरस्य तु सोऽन्तरः ।
अतिलङ्घ्य तमात्मानं कः प्रदर्शयितुं क्षमः ।। २।।

जीवस्योपाधिरध्यात्मं प्राणोऽयं सर्वभूतभृत् ।
भागे भूतरसे पाकात् अणिष्ठोऽपामणुर्मितः ।। ३ ।।

ईश्वरे धर्मभूतोऽयं शरीरे धर्मितामितः ।
अहमित्यभिमानेन यद्भात्यत्र विभिन्नवत् ।। ४ ।।

सूक्ष्मस्थूलेऽस्य शाखे द्वे विद्युच्छक्तिसमीरवत् ।
तत्राद्या ज्ञानशक्तिः स्यात् क्रियाशक्तिरनन्तरा ।। ५ ।।

ज्ञानेद्रियाणि प्रथमा विभूतिर्मनसा सह ।
कर्मेन्द्रियाणि त्वपरा विभूतिः सहसा सह ।। ६ ।।

श्वासमात्रं तु यः प्राणं वेद देहस्य धारकम् ।
स्थूलशाखैकदेशं स वेद कृत्स्नं न पामरः ।। ७ ।।

सर्वप्राणात्मकः श्रेष्ठः प्राण एवं प्रदर्शितः ।
तमिमं तत्त्वतो ज्ञात्वा सर्वं ज्ञास्यति तत्त्वतः ।। ८ ।।

२. मनोऽधिकरणम्

हृदयादाशिरोनाडी सुषुम्ना नाम नामतः ।
ज्ञानतेजो वहन्त्यस्ति प्राणस्य किल दीप्यतः ।। ९ ।।

अन्नसारमयं सूक्ष्मं शीर्षे किमपि विद्यते ।
प्राणतेजस्तदाविश्य मनो भवति नामतः ।। १० ।।

प्रभा जलजमित्रस्य यथा प्राप्येन्दुमण्डलम् ।।
शीर्षस्थानं प्रपद्यैवं शीता स्यात् प्राणदीधितिः ।।११।।

शरीरं सकलं याति मनसः सैव दीधितिः ।
सुखदुःखात्मिकाः सर्वा ज्ञायन्ते वेदनास्तया ।।१२।।

विषयाणामनुभवाः सङ्कल्पाश्च पृथग्विधाः ।
सम्भवन्ति मनस्येव विमर्शः सम्भवेन्मतौ ।।१३।।

निर्गता दीधितिः प्राणात् अप्राप्ता मस्तकस्थलम् ।
मध्ये नाडीगता सूक्ष्मा मतिरित्यभिधीयते ।।१४।।

स्थानं प्राणस्य हृदयं तच्चित्तमिति चोच्यते ।
द्वाभ्यां पदाभ्यामेताभ्यां मनश्च क्वचिदीर्यते ।।१५।।

मूलवृत्तिरहङ्कारः प्राणस्य परिकीर्त्यते ।
अप्राप्तायां च मूर्धानं प्राणभायां स विद्यते ।।१६।।

प्रज्ञागते त्वंहङ्कारे जीवो ज्ञानमयो भवेत् ।
क्रियामयः श्वासगते देहमानी मनोगते ।।१७।।

अन्नसारमयत्वेन मनः स्थानस्य तत्त्वतः ।
मनोगते त्वहङ्कारे जीवोऽन्नमयवद्भवेत् ।।१८।।

य एवं मनसस्तत्त्वं चित्ताहङ्कारयोरपि ।
प्रज्ञायाश्च विजानाति सोऽन्तःकरणतत्त्ववित् ।। १९ ।।

प्राणोऽधिदैवतं शक्रो विज्ञानं पुनरुत्तमः ।
मनोऽधिदैवतं सोमो हृदयं खमुदीर्यते ।। २० ।।

स्थूलात् क्रियावतः प्राणशाखाभेदान्मनःपरम् ।
सूक्ष्मप्रज्ञामयः प्राणशाखाभेदस्त्वतः परः ।। २१ ।।

३. वागधिकरणम्

अणुतेजोमयं किञ्चित् मूलाधारे विराजते ।
ऊर्मिः शब्दमयी तस्य गायत्री वागुदाहृता ।। २२ ।।

यावद्हृदयमाधारात् शब्दरूपैव केवलम् ।
प्रज्ञयाऽनुगृहीता सा ततो वाक्यमयी भवेत् ।। २३ ।।

आधारस्था परा वाक् स्यात् पश्यन्ती प्रज्ञयान्विता ।
उच्चारिता वैखरी स्यात् मध्यमाकाशचारिणी ।। २४ ।।

ब्रह्माण्डे यावदस्तीह हृदि तावच्च विद्यते ।
व्यष्टेरनुभवो यावांस्ततो मनसि नाधिकम् ।। २५ ।।

स्वाधीने हृदये वाणी सर्वमर्थं च पश्यति ।
मनसा रञ्जितान्वाह व्यष्टेरनुभवं मितम् ।। २६ ।।

अलोकितात्मनां वाणी मनसा रञ्जिता भवेत् ।
साक्षात्कृतस्वरूपाणां शुद्धप्रज्ञामयी भवेत् ।। २७।।

अवरा च वरा चैवं द्विधा वाणी प्रदर्शिता ।
सामान्यादुभयत्रापि दैवतं ब्रह्मणस्पतिः ।। २८।।

४. प्राणसङ्ख्याधिकरणम्

प्राणास्त्रयः पञ्च सप्त चाष्टावेकादशेति च ।
समाख्याता विपश्चिद्भिः एक एव च तत्त्वतः ।। २९।।

मनः प्राणश्च वाक् चेति प्राणत्रयमुदाहृतम् ।
सहितं श्रोत्रचक्षुर्भ्यां इदं स्यात् प्राणपञ्चकम् ।। ३०।।

तद्युक्तं रसनात्वग्भ्यां प्राणसप्तकमीर्यते ।
घ्राणं प्रचक्षते प्राणं श्रेष्ठस्थानेऽत्र केचन ।। ३१।।

पाणीन्द्रियेण संयुक्तं प्रोक्तं सप्तकमष्टकम् ।
अत्र प्रकरणे प्राणा उदिता ग्रहसंज्ञया ।। ३२।।

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चापि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
आत्मा त्वेकादशस्तेषां प्राणा एकादश स्मृताः ।। ३३।।

केचिदात्मपदेनात्र मनो वाच्यं प्रचक्षते ।
विज्ञानमपरे प्राहुः श्रेष्ठं त्वेकादशात्परम् ।। ३४।।

श्रेष्ठ एको भवेत्प्राणः तस्यैवान्ये विभूतयः ।
इति तत्त्वदृशः प्राज्ञा प्रवदन्ति समासतः ।। ३५।।

अनुक्तानां प्रकरणे श्रेष्ठं एवोपसंहृतिः ।
तत्र तत्र प्रकल्प्या स्यात् तस्य ह्यन्ये विभूतयः ।। ३६।।

उपदेशं विभूतीनां विना श्रेष्ठं करोति चेत् ।
तत्र विच्चिन्तयेत् घ्राणं श्रेष्ठस्थानीयमिन्द्रियम् ।। ३७।।

प्राणा एकादश व्यष्ट्या रुद्रा एकादशोदिताः ।
प्राणानां समवायस्तु श्रेष्ठो रुद्रो मरुत्पिता ।। ३८।।

वागीष्टे जपतां नित्यं प्राणो वै युञ्जतां सताम् ।
मन ईष्टे वृत्तवतां ईष्टे भक्तिमतां त्रयम् ।। ३९।।

५. प्रमाणाधिकरणम्

प्रमाणं दृश्यते लोके धीन्द्रियं वागिति द्विधा ।
वरैव वाक् प्रमाणं स्यात् नावरानूक्तिरेव सा ।। ४०।।

वेदाः सर्वे वरा वाणी शुद्धज्ञानमया हि ते ।
अन्तरस्यात्मनः साक्षात् ते स्युः शब्दमयं महः ।। ४१।।

शक्तिः समष्टेर्व्यष्टेस्तु व्युत्पत्तिर्वेददर्शने ।
नित्यत्वं चाप्यनित्यत्वं वेदानां भागशो भवेत् ।। ४२।।

प्रत्यक्षमनुमानं चेत्युभयं द्विविधं पुनः ।
साक्षात्प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानं तु लिङ्गतः ।।४३।।

वेदः प्रमाणं प्रत्यक्षं शाब्दं विद्वद्भिरुच्यते ।
अनुमानं तु तन्मूला स्मृती रागादिवर्जिता ।।४४।।

६. पञ्चाहुत्यधिकरणम्

ऊर्ध्वविष्टपपर्जन्यपृथिवीपुरुषाऽबलाः ।
जन्मप्रसङ्गे पञ्चाग्नीन् होमस्थानान्यपां विदुः ।।४५।।

रसो जैवातृको वृष्टिः अन्नं रेतश्च कीर्त्यते ।
होमद्रव्यन्त्वेकमेव पञ्चधा परिणामतः ।।४६।।

विराड्विभूतिभूतानां भावानामत्र होतृता ।
यथा स्वभावं कल्प्या स्यात् तेषामेव च देवता ।।४७।।

पञ्चम्यामाहुतावापो भजन्ति पुरुषाह्वयम् ।
अनुप्रवेशसिद्धान्तात् जन्मापत्तिस्तु नात्मनः ।।४८।।

प्राणस्योपाधिभूतस्य पार्थक्येन त्वहङ्कृतिः ।
उत्क्रान्तिगत्यागतयो मृत्युश्चैवास्य नात्मनः ।।४९।।

आत्मनानुप्रविष्टस्य प्राणस्य पुरुषाख्यता ।
एकैव तु महाशक्तिः सर्वप्राणावभासिका ।।५०।।

प्राण एव पृथग्भूतो नात्मा प्रतिकलेबरम् ।
अनुप्रविशति प्राणान् एकस्यैवात्मनो महः ।।५१।।

यथा सर्वाणि चक्षूंषि विशेदेकस्य भा रवेः ।
श्रेष्ठान्प्राणांस्तथा सर्वान् विशेदेकस्य भाऽऽत्मनः ।।५२।।

आहुतिः क्रमतः सिद्धं आवृत्तश्चन्द्रमण्डलात् ।
प्राणं चाप्याविशेत्प्राणो दीपो दीपमिवाम्बरम् ।।५३।।

आहुतिः क्रमतः सिद्धे केवले कुलवासनाः ।
अन्येन भूय आविष्टे भवन्त्यन्यस्य वासनाः ।।५४।।

अथ षष्ठः परिच्छेदः

१. धर्मवृत्ताधिकरणम्

संस्कारजनकं कर्म धर्म इत्यभिधीयते ।
तस्यावबोधे त्वस्माकं प्रमाणं वैदिको विधिः ।।१।।

वेदाविरुद्धः स्मार्तश्च विधिर्वेदानुमापकः ।
रागद्वेषादिभिः स्मर्तुः दोषैर्न यदि रञ्जितः ।।२।।

संस्कारस्त्वान्तरत्वाच्च सूक्ष्मत्वाच्च न गृह्यते ।
यथोक्ताचारसम्पन्ने तेजसैवानुमीयते ।।३।।

परैरनिन्दितं कर्म यत्परस्योपकारकम् ।
साधारणं लोकसिद्धं तद्वृत्तमभिधीयते ।।४।।

धर्मस्य कश्चिदेवार्थो वृत्तस्यान्यत् प्रयोजनम् ।
धर्मवान् लभते शक्तिं वृत्तवांच्छान्तिमृच्छति ।।५।।

धर्मनामापि वृत्तस्य व्यवहारेषु दृश्यते ।
धर्मशास्त्रे कथास्तस्मादुभयोर्धर्मवृत्तयोः ।।६।।

२. भक्तियोगाधिकरणम्

समर्प्य भारमीशस्य मस्तके भजनं सदा ।
अनन्याधीनमनसा भक्तियोग उदाहृतः ।।७।।

ब्रह्माण्डस्याधिकार्येष लक्ष्यो भास्करबिम्बगः ।
अथवा मध्यमो देवः तृतीयो नोपलभ्यते ।।८।।

रूपध्यानेन होमेन स्तुत्या मन्त्रजपेन च ।
आराधनं प्रीतियुक्तं भजनं परिकीर्त्यते ।।९।।

हिरण्मयं वक्ति वेदो यथा मध्यमपूरुषम् ।
स्पष्टं वदति वेदान्तः तथा पुरुषमुत्तमम् ।।१०।।

हिरण्मयं वपुरिदं सिद्धमीशितुरिच्छया ।
रूपाण्यन्यानि सर्वाणि मनोभावनयैव नः ।।११।।

प्रीत्यै स्यादुत्तमस्यैव मण्डलान्तरवर्तिनः ।
कीर्तेस्तदवताराणां कीर्तनं भक्तिपूर्वकम् ।।१२।।

३. अवताराधिकरणम्

निष्कामं कर्म यज्ञः स्यात् तेन कर्ता न बध्यते ।
यज्ञेश्वराय सम्पन्नं तस्य कर्मैव तद्भवेत् ।।१३।।

सा विभूतिर्जगद्भर्तुः कर्मात्मा परिकीर्त्यते ।
यज्ञो वै विष्णुरित्येतत् ब्राह्मणं त्वत्र मापकम् ।।१४।।

यज्ञशक्त्या तया देवो धर्मे क्षयमुपागते ।
तस्य संस्थापनार्थाय प्रादुर्भवति भूतले ।।१५।।

आहुतिः क्रमतः सिद्धे प्राणे सा शक्तिरद्भुता ।
लोकान्तरादागते वा स्फुरतीशितुरिच्छया ।।१६।।

कर्तव्यस्यानुसारेण तथा भूते तिरश्चि वा ।
आत्मयोगबलात् सिद्धे प्राणिन्युत विलक्षणे ।।१७।।

अनुप्रवेशो यत्प्राणे स च विश्वाधिकारिणः ।
प्रादुर्भावः समाख्यातः सर्वसाधारणस्त्वयम् ।।१८।।

योगीन्द्राणां महर्षीणां पश्यतामन्तरं महः ।
यद्यपि स्याद्देवतात्वं तदन्यद्धेतुभेदतः ।।१९।।

महर्षीणां दशा तादृक् आरोहणमुदीर्यते ।
अवतारोऽन्य एवास्मात् उत्तमेच्छैकमूलकः ।। २० ।।

यथा स्वभावेन बहून् आविशत्यन्तरो भवन् ।
तथेच्छयापि च बहून् आविशेत् प्रभुरेकदा ।। २१ ।।

उत्तमस्येव सर्वेषां देवानामपि शुश्रुम ।
तत्तत्कार्यानुसारेण प्रादुर्भावं महीतले ।। २२ ।।

न तेषामवतारेषु भवेद्यज्ञः प्रयोजकः ।
आवेश आत्मशक्त्यैव कयाचित्तेषु सम्भवेत् ।। २३ ।।

४. मन्त्रयोगाधिकरणम्

वर्णावल्यनुसन्धानपूर्वको मनसा जपः ।
एकाग्रत्वेन मन्त्रस्य मन्त्रयोग उदाहृतः ।। २४ ।।

मन्त्रयोगेन देवस्य प्रसादः सुलभः स्मृतः ।
सर्वेष्वपि च मन्त्रेषु प्रणवस्तु विशिष्यते ।। २५ ।।

आत्मनस्त्रिविधस्यापि प्रणवो नाम कीर्त्यते ।
ईश्वरस्यैव केऽप्याहुः सत एव परे विदुः ।। २६ ।।

सताराव्याहृतियुता गायत्री च प्रशस्यते ।
विलोकिता गाधिजेन विश्वामित्रेण या पुरा ।। २७ ।।

यजुर्मन्त्रेषु सर्वेषु शस्ता पञ्चाक्षरी मता ।
प्रजपेत्तां सप्रणवां देवता यत्र मध्यमः ।। २८।।

सर्वेषु साममन्त्रेषु गायत्र्येकपदोत्तमा ।
ऐन्द्री दृष्टा वसिष्ठेन महता तपसा पुरा ।। २९।।

विदुः प्रशस्तां तस्यैव रौद्रीं चान्यामनुष्टुभम् ।
कश्यपेन च सन्दृष्टां त्रिष्टुभं जातवेदसः ।। ३०।।

ब्राह्मणोक्तेषु मन्त्रेषु नामत्रयमनुः परः ।
अतिदीर्घेण तपसा भारद्वाजो यमाप्तवान् ।। ३१।।

तान्त्रिकेषु तु मन्त्रेषु श्रेष्ठा पञ्चदशी मता ।
गायत्रीमासुरीं प्राहुः यां मौनगुरुवीक्षिताम् ।। ३२।।

यः कश्चिद्वैदिको मन्त्रः तान्त्रिको वा सतां मतः ।
सर्वोऽपि च स संसिध्यै भवेदेव न संशयः ।। ३३।।

५. कर्मयोगाधिकरणम्

स्थूला वायुमयी शाखा प्रोक्ता प्राणस्य या पुरा ।
विभूतिरियमेतस्य यद्व्यानो नाम मारुतः ।। ३४।।

वायोर्मूलं भवेत् श्वासो यं प्राणं भिषजो विदुः ।
शरीरव्यापिनीशाखा तस्य व्यान उदीर्यते ।। ३५।।

स्मरन् कर्तारमात्मानं कुर्यात् कर्माखिलं कृती ।
अकृत्वा यत्नतः सङ्गं फले वा विषयेऽपि वा ।। ३६।।

विस्मर्तव्यो नाप्रमत्तैः आत्मा कर्मणि कर्मणि ।
क्रियायां वा मतिं कुर्यात् व्यानस्योपासनं तु तत् ।। ३७।।

गच्छन् कुर्वंश्च विसृजन् रममाणो वदन्नपि ।
कर्तारं योऽनुसन्दध्यात् स व्याने प्रतितिष्ठति ।। ३८।।

क्रियां वा योऽनुसन्दध्यात् स व्यानं नातिलङ्घते ।
शरीरे व्याप्नुवत्तेजः स्यादेवं बलवत्तरम् ।। ३९।।

क्षीरं नीरे यथा तेजो देहे सक्तस्य कुर्वतः ।
कुर्वतस्त्वप्रमत्तस्य तण्डुलेषु तिला इव ।। ४०।।

शरीरव्यापि चेत्तेजः तण्डुलेषु तिला इव ।।
तच्छरीरापराभूतं मृत्युतस्त्रायते नरम् ।। ४१।।

छन्दोगानामुपनिषद्युदितामतिगोपिताम् ।
इमां व्यानोद्गीथविद्यां कर्मयोगं विदो विदुः ।। ४२।।

अग्निहोत्रादिकं कर्म क्रियमाणं यथाविधि ।
फलापेक्षाविरहितं कर्मयोगं परे विदुः ।। ४३।।

६. ज्ञानयोगाधिकरणम्

प्रज्ञाया अप्रमादेन धृतिरात्मनि कीर्तितः ।
ज्ञानयोगस्तद्विभेदान् विद्याः प्राहुर्मनीषिणः ।। ४४ ।।

उपासनज्ञानयोगौ यः पृथक् कुरुते जनः ।
तेन वेदान्तशास्त्रस्य तात्पर्यं नैव शोधितम् ।। ४५ ।।

अभ्यासस्त्वात्मनिष्ठाया उपासनमुदीर्यते ।
तदेव ज्ञानयोगाख्यं विद्याख्यमपि तत् स्मृतम् ।। ४६ ।।

अधिका भक्तितो विद्या मन्त्रतश्चाधिका मता ।
कर्मतश्चाधिका विद्या तस्माद्विद्यां श्रयेत ना ।। ४७ ।।

विद्यां दिव्यं धनं प्राहुः अविद्यामासुरं धनम् ।
शोभन्ते विदुषस्तस्मात् भक्तिर्मन्त्राश्च कर्म च ।। ४८ ।।

एकत्वेऽपि च निष्ठायाः पथां भेदैः प्रकीर्त्यते ।
ज्ञानयोगस्तु विविधः श्रुत्यन्तेषु महर्षिभिः ।। ४९ ।।

ज्ञानयोगस्तु यत् प्राज्ञो न स्खलत्यन्तरात्मनः ।
तदेवोपासनस्यापि लक्षणं परिकीर्तितम् ।। ५० ।।

यो न वेद पृथक् प्राज्ञो ज्ञानादेवमुपासनम् ।
स यथावन्महर्षीणां पन्थानमनुगच्छति ।। ५१ ।।

विजानन् पृथगप्राज्ञो ज्ञानयोगादुपासनम् ।
शास्त्रज्ञानेन सन्तृप्तिं गच्छन्नन्तेऽवसीदति ॥ ५२॥

अथ सप्तमः परिच्छेदः

१. उद्गीथविद्याधिकरणम्

अथाक्षरोद्गीथविद्यां सर्वोपासकशीलिताम् ।
सर्ववेदान्तसङ्गीतां प्रवक्ष्यामि स्वरूपतः ॥ १॥

अक्षरं परमं प्राहुः ओङ्कारं स्वरकोविदाः ।
अनेन वाचःसन्तृण्णाः पलाशानीव शङ्कुना ॥ २॥

दृश्यते सूक्ष्म ओङ्कारः स्वशक्तेः परमः स्वरः ।
एतस्यैव स्वरा अन्ये विकाराः परिकीर्तिताः ॥ ३॥

सर्वेषामपि शब्दानां प्रणवं प्रकृतिं विदुः ।
शब्दब्रह्मेति गीतोऽयमेतस्मादेव कारणात् ॥ ४॥

वाच्यः शब्दप्रकृत्यैव भूतप्रकृतिरीशिता ।
शाब्दैर्विकारैरुच्यन्ते विकाराः सार्वभौतिकाः ॥ ५॥

मुख्यं नाम तदीशस्य प्रणवं परिचक्षते ।
नामान्यन्यानि सर्वाणि गौणानि विदुषां मते ॥ ६॥

ओङ्कारमीशानमाह भगवांश्च पतञ्जलिः ।
वाच्यवाचकयोर्भेदो मृग्यते चेन्न लक्ष्यते ।। ७।।

स्वरन्नेव विजानाति स्वरन्नेव श्वसित्यपि ।
ततो ज्ञानं क्रिया चेति द्वयं न स्वरमन्तरा ।। ८।।

ओङ्कारमेवं विज्ञाय स्वशक्तेः सहजं स्वरम् ।
सूक्ष्ममन्तरुपासीत प्रज्ञयैव गिरा तु न ।। ९।।

उच्चार्यमाणस्तु गिरा प्रणवो विकृतिर्भवेत् ।
गौणेभ्य ईशनामेभ्यः तादात्म्यं नातिरिच्यते ।। १०।।

छात्राणां वा गृहस्थानां तपतां वा तदक्षरम् ।
स्वरं सहजमस्माकं निषेद्धुं को नु शक्नुयात् ।। ११।।

उच्चार्यमाणे प्रणवे गौणनाम्नि महेशितुः ।
स्वत्वं यद्यतिनामेव सामयाचारिकं तु तत् ।। १२।।

संसारिणो योगिनश्च शक्तिः स्वरति नित्यशः ।
तं स्वरं यदि जानाति योगी कात्र क्रिया न वा ।। १३।।

या क्रिया सहजा नित्या स्वशक्तेः स्वररूपिणी ।
अनन्याधीनमनसा तस्य ज्ञानमुपासनम् ।। १४।।

बाह्यस्तु रुद्र इत्युक्तः स्वरोऽयं रोदितीत्यतः ।
एतस्योपासनान्मर्त्यः सर्वशब्दाधिपो भवेत् ।।१५।।

शब्दानाश्रित्य सर्वाणि विज्ञानानीह शेरते ।
यद्वशे व्यापृतः शब्दो विज्ञानान्यपि तद्वशे ।।१६।।

एतस्योपासका एव मुनयो ददृशुः पुरा ।
वेदानेष हि वेदानां प्रभवः परिकीर्तितः ।।१७।।

पदमुक्तमिदं वेदैः लक्ष्यं च तपसामिदम् ।
नैष्ठिका एतदिच्छन्ति यदव्यक्तः परः स्वरः ।।१८।।

एषा मुद्रा स्वरस्यास्य यदनुज्ञा विजानतः ।
तिष्ठति स्वर एतस्मिन् अनुजानन्निव स्थितः ।।१९।।

य एवं विदनुज्ञात्मा ध्यायति प्रणवं स्वरम् ।
सर्वेषामपि कामानां स समर्थयिता भवेत् ।। २०।।

वाणी श्वासश्च मिथुनं स्वरेऽस्मिन् प्रतितिष्ठति ।
य एवं विदिमं ध्यायेत् कामाप्तिस्तस्य निश्चिता ।। २१।।

सर्वेषामपि लोकानां अस्मिन् रसतमे स्वरे ।
निष्ठितः सततं विद्वान् अमृतत्वाय कल्पते ।। २२।।

एषाक्षरोद्गीथविद्या सर्ववेदान्तसंस्तुता ।
उपासकानां बोधाय यथावदनुकीर्तिता ।। २३।।

२. संवर्गविद्याधिकरणम्

अथ संवर्गविद्यायाः पद्धतिं परिचक्ष्महे ।
रैक्वेण जानश्रुतये दर्शितायाः सयुग्वना ।। २४।।

प्राणस्य स्थूलशाखायाः द्वारा वायोरुपासनम् ।
प्रोक्ता संवर्गविद्येति सर्वपुण्यततेस्तुला ।। २५।।

जानन्नेव श्वसेन्नित्यं एतद्वायोरुपासनम् ।
तदा स्याच्छक्तिसम्पूर्णा विज्ञानानुसृताक्रिया ।। २६।।

ज्ञानक्रियासमावेशात् तेजसो मथनं भवेत् ।
ऊष्मा हि जायते तत्र सूक्ष्मोऽप्यधिकविक्रमः ।। २७।।

विभक्तं सर्वनाडीषु तेजो देहस्य चालकम् ।
सूक्ष्मां सुषुम्नां प्रत्येकां ऊष्मणा ह्रियते तदा ।। २८।।

एकीभूतं तु तत्तेजः सुषुम्नायां महत्तरम् ।
स्थूलदेहात् पृथग्भूतं अमृतत्वाय कल्पते ।। २९।।

प्राणस्यैव तु तत्तेजो द्रव्यं किमपि नेतरत् ।
विधाय तत्पृथग्देहान्न ना मृत्युमवाप्नुयात् ।। ३०।।

देहे संसारिणस्तेजः सैन्धवं सलिले यथा ।
नवनीतं यथा तक्रे शरीरे योगिनो महः ।। ३१।।

नवनीतं यथा तक्रे यच्छरीरे निजं महः ।
अप्रकम्प्यः स शारीरैः सुखदुःखैर्न लिप्यते ।। ३२।।

अग्निज्वालावदेतस्य सङ्कल्पः सुमहाद्युतिः ।
देवसङ्कल्पवन्मोघो न भविष्यति कर्हिचित् ।। ३३।।

मुख्यप्राणोद्गीथविद्या प्राणविद्या च विश्रुता ।
अत्र संवर्गविद्यायां अन्तर्भूते स्वरूपतः ।। ३४।।

सर्वेषामपि पापानां इतरप्राणजन्मनाम् ।
अन्तश्चरन् मातरिश्वा मध्यस्थानमुदीर्यते ।। ३५।।

स्थितिरुद्गीथविद्यायां अन्तर्या स्यादुपासितुः ।
सैवात्रापि स्थितिः श्वासस्वरयोरल्पभेदतः ।। ३६।।

अन्तः स्वरं विजानाति यमेवाक्षरचिन्तकः ।
तं वायुं मन्यते विद्वान् संवर्गोपासकः कृती ।। ३७।।

आरम्भे लक्ष्यभेदेन विद्याभेदः प्रकीर्तितः ।
उपासने तु गम्भीरे श्वासः स्वरमयो भवेत् ।। ३८।।

इति सञ्जीविनीविद्या सर्वपापप्रणाशिनी ।
प्रतिमा सर्वपुण्यानां यथावदनुकीर्तिता ।। ३९।।

३. ज्योतिर्विद्याधिकरणम्

तीव्रनिर्विषयध्यानात् उद्दीप्तं ज्योतिरान्तरम् ।
ऊष्मद्वारानुसन्दध्यात् ज्योतिर्विद्येयमुच्यते ।। ४०।।

यद्यप्यन्यासु विद्यासु दीप्तं स्याज्ज्योतिरान्तरम् ।
तथापि लक्ष्यमत्र स्यात् ऊष्मद्वारेत्यसौ भिदा ।। ४१।।

अन्धो हस्तेन संस्पर्शात् साक्षात् कुर्यात् यथाऽनलम् ।
एवमूष्मानुसन्धानात् पश्येन्ना ज्योतिरान्तरम् ।। ४२।।

एवं स्वरानुसन्धानात् शृणुयाज्ज्योतिरान्तरम् ।
उद्गीथविद्यासन्दर्भे स्वरध्याानं प्रकीर्तितम् ।। ४३।।

इति विद्यात्रयं प्रोक्तं मध्यमो यासु देवता ।
आकाशे वैभवात् क्रीडन् रुद्रवातेन्द्रनामभिः ।। ४४।।

४. भूमविद्याधिकरणम्

विकारजातं विश्वस्मिन् नामरूपात्मकं तु यत् ।
तदंशस्य परित्यागात् पश्येत्सदखिलं कृती ।। ४५।।

स्थितौ स सम्प्रसन्नायां स्थितः सर्वविकल्पजित् ।
भेदबुद्धिं महाघोरां जयेत्संसारकारिणीम् ॥ ४६॥

सम्प्रोक्ता भूमविद्येयं पूर्णानुभवदायिनी ।
वर्णयामास यां स्कन्दो नारदाय महर्षये ॥ ४७॥

आत्मानं सर्वभूतेषु सर्वभूतानि चात्मनि ।
भूम्नस्तु शीलयन् विद्यामभेदेन निरीक्षते ॥ ४८॥

तस्य सर्वमिदं मिथ्या नामरूपात्मकं जगत् ।
सत्यरूपमधिष्ठानं स्वात्मरूपं प्रभासते ॥ ४९॥

एतामेव महाविद्यां भगवान् शङ्करो गुरुः ।
उपादिशत् स्वशिष्येभ्यो भेदबुद्धिं विमर्दयन् ॥ ५०॥

५. शाण्डिल्यविद्याधिकरणम्

जायते विश्वमीशानात् ईशाने प्रतितिष्ठति ।
ईशाने लीयते चान्ते तस्य कर्म महत्तरम् ॥ ५१॥

तस्येदं भुवनं कार्यं तदुपादानकं स्मृतम् ।
भिन्न विकारैर्विविधैरपि तस्मान्न भिद्यते ॥ ५२॥

सोऽणीयांश्च महीयांश्च स्वरूपाद्वैभवात्तथा ।
शान्त एवमुपासीत सर्वत्र समदर्शनः ॥ ५३॥

मतिस्तु भूमविद्यायां अभेदानुभवात्मिका ।
विद्यायामत्र तु मतिः विभूत्यनुभवात्मिका ।।५४।।

विकारांशपरित्यागात् शेषो भूमा प्रकीर्तिता ।
विकाराणां विभूतित्वबुद्ध्यात्र तदुपासनम् ।।५५।।

शिल्पं विचित्रमालोक्य यथा ना स्तौति शिल्पिनम् ।
जगद्वीक्ष्यैवमीशानं स्तौति विद्यामिमांश्रितः ।।५६।।

इयं प्रदर्शिता विद्या शाण्डिल्येन महर्षिणा ।
भवेदिमां श्रितां विद्यां अन्ते पूर्णानुभूतिमान् ।।५७।।

६. भृगुविद्याधिकरणम्

परित्यज्य सदा दुःखं आनन्दानुभवात्मिका ।
स्थितिर्निर्विषयापेक्षा भृगुविद्या प्रकीर्तिता ।।५८।।

ईशस्यानन्दरूपत्वात् ईशे सम्प्रतितिष्ठति ।
योनिरन्तरमानन्दे युक्तात्मा सुस्थिरो जनः ।।५९।।

वरुणस्योपदेशेन भृगुर्नाम महानृषिः ।
तपसा भूयसा ब्रह्म सुखरूपं व्यलोकयत् ।।६०।।

आनन्दे तद्दृढा निष्ठा भृगुविद्या प्रकीर्त्यते ।
निष्ठितो भृगुविद्यायां ब्रह्मानन्दं समश्नुते ।।६१।।

द्वे मुद्रे भृगुविद्याायां रहस्ये परिकीर्तिते ।
इन्द्रयोनौ दृष्टिरेका दृष्टिर्जिह्वारसे परा ।। ६२।।

७. उपकोसलविद्याधिकरणम्

सत्यकामात्तु जाबालात् यां विद्यामुपकोसलः ।
लब्धवानुत्तमां गोप्यां तां वक्ष्यामि स्वरूपतः ।। ६३।।

जीवात्मनो जागरिते स्थानं नयनमण्डलम् ।
द्रष्टारं तत्र गृह्णीयात् तेजोरूपमुपासकः ।। ६४।।

संसारी विषयान् पश्येत् अनालक्ष्यैव साक्षिणम् ।
दर्शने दर्शने ज्ञानी साक्षिणि प्रतितिष्ठति ।। ६५।।

यः साक्षिणि सदा तिष्ठेत् दृश्ये सङ्गविवर्जितः ।
सोऽन्ततो देवयानेन पथोर्ध्वं याति विष्टपम् ।। ६६।।

सूर्यमण्डलसंस्थेन चक्षुर्मण्डलवर्तिनः ।
अभेदमाहुर्विद्वांसो विद्याङ्गं स च निश्चयः ।। ६७।।

यस्तेजः पश्य कं ध्यायेत् पुरुषं स हिरण्मयम् ।
अक्षिमण्डलमध्यस्थं आविशेन्नैव संशयः ।। ६८।।

८. मधुविद्याधिकरणम्

अन्यदादित्यरश्मिभ्यः सारभूतं न विष्टपे ।
आदित्यं देवमध्वाहुः मधुनाडीश्च दीधितीः ।। ६९।।

दर्शं दर्शं प्रतृप्यन्ति तमेव महसां निधिम् ।
देवा लोकत्रयस्थाना नाश्नन्ति न पिबन्ति च ।। ७०।।

पदार्था अनुभूयन्ते रश्मिद्वाराऽस्मदादिभिः ।
केवला अनुभूयेरन् रश्मयो ज्ञानयोर्मिभिः ।। ७१।।

रश्मिद्वारैव देवस्य सूर्यस्यानुभवो भवेत् ।
सूर्यस्यानुभवाज्जीवो देहतः स्यात् पृथक्कृतः ।। ७२।।

सर्वेषामपि शब्दानां प्रणवः प्रकृतिर्यथा ।
सर्वेषां व्यक्तरूपाणां सूर्यभा प्रकृतिस्तथा ।। ७३।।

विकृतानि परित्यज्य रूपाणि सततं कृती ।
एकमेव रविज्योतिः सर्वव्याप्तं विलोकयेत् ।। ७४।।

रात्रावपि रविज्योतिः अस्ति व्योम्नि विभासकम् ।
तद्विना नैव तारादिदर्शनं सम्भविष्यति ।। ७५।।

गोलस्य पश्चात् सूर्यस्य संस्थितेः स्यान्निशीथिनी ।
तदाप्यतिक्रम्य भान्ति भूच्छायां तस्य रश्मयः ।। ७६।।

बहिस्तु दृश्यते रश्मिः स एवान्तः प्रपश्यति ।
अतो ज्ञानानि सर्वाणि प्रतितिष्ठन्ति रश्मिषु ।। ७७।।

सदा पश्यति यस्तेजो बहिरन्तश्च भास्वतः ।
दिनमेवास्य सर्वोऽपि कालः स्यात्सम्प्रपश्यतः ।। ७८।।

मधुविद्यां विजानाति य एतामतिगोपिताम् ।
इहैव तस्यानुभवः परस्य ज्योतिषो भवेत् ।। ७९।।

९. दहरविद्याधिकरणम्

हृदयं परमं व्योम तदुक्तं दहराह्वयम् ।
आत्मनस्तु स्वरूपं तत् ऋषयः परिचक्षते ।। ८०।।

व्योमैव ज्योतिरुद्दीप्तेः सूक्ष्मत्वाज्ज्योतिरेव खम् ।
तत्त्छ्रेष्ठं प्राणमाविश्य भजते पुरुषाह्वयम् ।। ८१।।

मज्जन्निव मनो वृत्त्या दहरे निष्ठितो भवेत् ।
चिन्वन्निवोतयुक्तात्मा स्वात्मनिष्ठैव सा मता ।। ८२।।

निष्ठितः सततं विद्वान् दहरे युक्तमानसः ।
ब्रह्माण्डे संस्थितान् कामान् सर्वानपि च साधयेत् ।। ८३।।

प्रथमा देवता सैव या प्रोक्ता दहराह्वया ।
निष्ठितो दहरे विद्वान् देवतैव स्वयं भवेत् ।। ८४।।

१०. वैश्वानराधिकरणम्

आत्मनोऽभिविमानस्य यदुपास्ति निरन्तरा ।
वैश्वानरस्य विद्येयं कीर्तिता मुनिसत्तमैः ।।८५।।

अभिमानस्त्वहंवृत्तिः आत्मनः परिकीर्त्यते ।
तत्र नित्यं स्थितिर्विद्या तया वैश्वानरे स्थितिः ।।८६।।

प्रादेशमात्रं तं प्राहुः देवं वैश्वानरं विदुः ।
भाक्तमेव बुधैर्ज्ञेयं तत्प्रमाणप्रकल्पनम् ।।८७।।

केचिज्जागरितस्थानं मत्वा वैश्वानरं विदः ।
चुबुकादिललाटान्तं प्रमाणं तत्प्रचक्षते ।।८८।।

प्राज्ञमेव परे तं तु मत्वा वैश्वानरं विदः ।
प्रमाणं तत्प्रभाषन्ते नाभ्यादिहृदयावधि ।।८९।।

तैजसं पुरुषं केऽपि मत्वा वैश्वानरं विदः ।
कण्ठान्तं हृदयारम्भं तत्प्रमाणं प्रचक्षते ।।९०।।

उपकोसलविद्यायां अस्यां चापि स्थितिः समा ।
भेदो विलोकनात् शुद्धात् तथाहंवृत्तिसंयुतात् ।।९१।।

यस्तु वैश्वानरं पश्येत् आत्मानं तपसो बलात् ।
दुराधर्षमहावीर्यः स स्वयं देवता भवेत् ।।९२।।

११. द्विजन्माधिकरणम्

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विद्यानां सङ्ग्रहो मया ।
सर्वास्वपि च विद्यासु संस्कारस्त्वान्तरो भवेत् ।। ९३।।

भक्त्या वा मन्त्रयोगेन कर्मयोगेन वा पुनः ।
भवेदान्तरसंस्कारो विद्याभिरिव देहिनाम् ।। ९४।।

धर्म एष परः सूक्ष्मो येन संस्क्रियतेऽन्तरम् ।
स चोक्तलक्षणाद्योगचतुष्कान्नातिरिच्यते ।। ९५।।

संस्कारेणान्तरेणैव द्वितीयं जायते पुनः ।
तमेवाहुर्द्विजन्मानं भाक्तमन्यत्र तत्पदम् ।। ९६।।

अथाष्टमः परिच्छेदः

१. देवयानाधिकरणम्

गतः शताधिकां नाडीं शरीरादुपसंहृतः ।
विज्ञानात्मा देवयानं उत्क्रान्तो मार्गमृच्छति ।। १।।

सुषुम्नायाः पुरोभागं विदुर्नाडीं शताधिकाम् ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतो भवतीति प्रचक्षते ।। २।।

देवयानं गतो मार्गं अमृतोऽशिथिलस्मृतिः ।
उत्तमं विष्टपं याति पुनरावृत्तिवर्जितः ।। ३।।

स्पृहणीया गतिः प्रोक्ता मुनिभिः प्राणिनामियम् ।
अत्र शाश्वत आनन्दो नाशोऽत्र न कदाचन ।। ४।।

उत्तमो येन मार्गेण तेजसा याति पूरुषान् ।
वयं तेनैव मार्गेण शक्नुमो यातुमुत्तमम् ।। ५।।

मार्गोऽयमेव प्राणानां एषैव सरणिस्त्विषाम् ।
रेणुभिस्तैजसैर्बद्धो दिव्यः पन्था असौ श्रुतः ।। ६।।

२. पितृयानाधिकरणम्

देहतो देवतासेवी यद्यप्यनुपसंहृतः ।
उद्धृतोऽनुग्रहाच्चन्द्रं पितृयानेन गच्छति ।। ७।।

प्राणानां कामदिग्धानाम् अपां चन्द्रत्विषामपि ।
पितृणां च पिशाचानां एष मार्गः प्रकीर्तितः ।। ८।।

तत्र भोगान् योऽनुभूय पुनरावर्तते भुवम् ।
अमृतश्चेदाविशति मृतश्चेत्पूर्ववत्क्रमः ।। ९।।

तस्येन्दुरश्मिभूतत्वात् नास्त्यत्र प्रथमाहुतिः ।
मरणं चाप्यमरणं तथा तत्र यथा भुवि ।। १०।।

चन्द्रलोकं गतानां च ततो विद्याबलात्पुनः ।
देवयानेन गमनं नासाध्यमिति शुश्रुम ॥११॥

पूर्वोऽर्चिरादिमार्गः स्यात् धूमादिरयमुच्यते ।
धूमस्तोयविकारोऽत्र ज्ञातव्यस्तत्त्वकोविदैः ॥१२॥

पथोः कालविशेषाणां उभयत्र च या श्रुतिः ।
विशेषणतया तां तु जानीयादौपचारिकीम् ॥१३॥

३. तृतीयस्थानाधिकरणम्

देवानुग्रहमाप्तः सः कर्मणा चरितेन वा ।
अविजानन्नुतात्मानं तृतीयस्थानभाग्भवेत् ॥१४॥

जननं मरणं चेति परिणामस्तु भौतिकः ।
यत्रैव तज्जडं विश्वं तृतीयस्थानमुच्यते ॥१५॥

श्रेष्ठस्य स्यात् प्रकृत्यम्बुभावो मरणसंज्ञकः ।
आहुतिः क्रमतस्तस्य श्रेष्ठभावो जनुः पुनः ॥१६॥

अपां साधारणीनां च मृतप्राणस्य चाप्यपाम् ।
जन्मप्रकरणे तुल्या गतिर्वेद्या मनीषिभिः ॥१७॥

स्वस्य प्रकृतिभूतानां यत्पाको विविधस्त्वपाम् ।
तदेव नारकं कष्टं यावज्जन्म पुनर्भवेत् ॥१८॥

इयमेवात्महत्या यत् जडभावः प्रमादतः ।
लोका असुर्या एते स्युः येषु नात्माऽवभासते ।। १९ ।।

प्राणानां भासकं ब्रह्म भूतानामिह पाचकम् ।
प्राणप्रधानः स्वर्गः स्यात् नरकं शुद्धभौतिकम् ।। २० ।।

विज्ञानं जयति स्वर्गे नरके तूपहन्यते ।
शरीरिणां शरीरेषु तस्य दृष्टा गतिर्द्विधा ।। २१ ।।

स्थानात् तृतीयात् सर्वोऽपि विज्ञानपरिपन्थिनः ।
पच्यमानात् सदा शक्त्या जुगुप्सेत शरीरभृत् ।। २२ ।।

४. सम्पदधिकरणम्

परिच्छिन्नस्त्वनुभवः संसार इति कथ्यते ।
अनुभूतिरखण्डा तु सम्पदित्यभिधीयते ।। २३ ।।

पृथक्कृतो जनो देहात् केवलं प्राणमाश्रितः ।
पश्येत्समस्तमात्मानं फलानामवधिस्तु सः ।। २४ ।।

प्राणादपि पृथग्भावं मन्यन्ते केऽपि सम्पदि ।
तदा भोक्तुरभावेन भवेत्सम्पत्सुषुप्तिवत् ।। २५ ।।

देवयानेन मार्गेण गतानामूर्ध्वविष्टपम् ।
खलोकं वा सिद्धिबलात् सुस्थिरा सम्पदिष्यते ।। २६ ।।

भवत्यत्रैव सम्पन्नो यदि विद्याबलान्नरः ।
देहं त्यक्त्वा स तु स्थानं तयोरन्यतरद्व्रजेत् ।। २७।।

देहान्ते सम्पदे प्रोक्ता सहजा स्थितिरात्मनि ।
अत्रैव सम्पदे प्रोक्तं पुरुषस्य विलोकनम् ।। २८।।

अविलोक्यापि पुरुषं शक्नोति स्थातुमात्मनि ।
प्रथमस्य महाभाग्यं तस्य स्याद्यो विलोकयेत् ।। २९।।

इतीयं विश्वमीमांसा वासिष्ठेन प्रवर्तिता ।
यद्यत्प्राधान्यतो ज्ञेयं तत्सर्वमिह विद्यते ।। ३०।।

।। इति श्रीभगवन्महर्षिरमणान्तेवासिनो वासिष्ठस्य
नरसिंहसूनोर्गणपतेः कृतिः विश्वमीमांसा समाप्ता ।।

विश्वमीमांसा

(२)

प्रथमोऽध्यायः

१. अद्वैताधिकरणम्

चिल्लक्षणं सदेवैकं विश्वमेतदुदीरितम् ।
विश्वस्मिन्नितरे भावाः सत एव विभूतयः ।। १ ।।

स्वर्णस्य भूषणानीव विभूतिः संविदो जगत् ।
न तत्रारोपितं रूपं रज्जाविव भुजङ्गमः ।। २ ।।

सिद्धत्वाच्छास्त्रवत्त्वाच्च दिव्यदृष्टौ च दर्शनात् ।
मुक्तेप्यन्येन दृष्टत्वात्परिणामो न दृग्भ्रमः ।। ३ ।।

सर्वेषामपि भावानामभेदस्तात्त्विको भवेत् ।
विविधाकारता तेषां विज्ञेया पारिणामिकी ।। ४ ।।

नाणवः प्रकृतिर्वेदं प्राक्सर्गात्सति संस्थितम् ।
अविभिन्नमनाकारमस्मासु स्मृतिबीजवत् ।। ५ ।।

ग्रहणे च स्मृतौ प्रज्ञा दृश्यते विषयाकृतिः ।
तादात्म्यं विषयस्यैवं प्रज्ञया सम्प्रदृश्यते ।। ६ ।।

न चेत्समष्टिविज्ञानविभूतिर्भूतविस्तरः ।
व्यष्टिविज्ञानतादात्म्यं विषयस्य कथं भवेत् ।।७।।

यथा स्वप्ने च मायायां व्यष्टिधीर्विषयाकृतिः ।
तथा समष्टिधीः सर्गे बभूव भुवना कृतिः ।।८।।

धीनाशः परिणामेन न यथा स्वप्नमाययोः ।
विप्रलोपः सतः सर्गे न तथा परिणामतः ।।९।।

सर्गस्य शास्त्रवत्त्वेन परिणामः क्रमादभूत् ।
यथा जीवस्मृतिस्वप्ने यथेच्छं योगवैभवे ।।१०।।

अन्तरावर्तकोटीनामेकस्मिन्नुद्गमात्सति ।
एकत्वेऽपि सतोऽभूवन्बोद्धॄणां बहु कोटयः ।।११।।

आन्तरवस्तुनो ज्ञाता व्यवहारे स शक्तिमान् ।
शाखाः समन्ततो ज्ञानं सा शक्तिः समुदीर्यते ।।१२।।

विषयग्रहणाभावे चिदेकैव प्रभासते ।
ज्ञातृज्ञानविभागोऽयं विषयग्रहणाश्रयः ।।१३।।

दिशामिवैकरूपाणां शाखानामन्तरस्य च ।
भेदो नैमित्तिकः सोऽयं नैव वास्तविको भवेत् ।।१४।।

उपाधिं कञ्चिदाश्रित्य सुसूक्ष्मं सारवत्तरम् ।
बोध एवान्तरो भूत्वा पृथग्व्यक्तित्ववान्भवेत् ॥ १५॥

शक्तिर्मायास्ति नैवेयं भावाभावविलक्षणा ।
शक्तिशक्तिमतोर्भेददर्शनादेव स भ्रमः ॥ १६॥

उपादानमशेषस्य पूर्णमेकमनादि सत् ।
अन्तराः सादयः सर्वे भावाश्चान्ये पृथग्विधाः ॥ १७॥

एवं विषयजालस्य वीक्षितुर्वीक्षितस्य च ।
त्रितयस्यैकवस्तुत्वादद्वैतं पारमार्थिकम् ॥ १८॥

परिणामकृतान्भेदान्पश्यन्भवति चञ्चलः ।
तात्त्विकाभेदसन्दर्शी स्थितप्रज्ञो भवेन्नरः ॥ १९॥

२. आदिसर्गाधिकरणम्

यथा स्वभावं सर्गादौ संविदो द्यौरजायत ।
अतिसूक्ष्मस्य महसो नाम द्यौरिति वैदिकम् ॥ २०॥

द्योदिवौ परमव्योम परमाकाश एकदिक् ।
महादेशश्चाद्यतपः शब्दा एकार्थवाचिनः ॥ २१॥

इहाखिलानां लोकानामाधारो द्यौरुदीर्यते ।
परस्तात्सर्वदृश्यस्य स्वयं द्यौलोकि उच्यते ॥ २२॥

३. परमपुरुषाधिकरणम्

ऋतसत्यविभागोऽभूदादिमात्तपसः सतः ।
ऋतं स्यात्प्रापको बोधो बोद्धृसत्यमुदीर्यते ।। २३।।

दिवं परीक्षमाणस्य निष्पन्नो ह्यन्तरः सतः ।
स्वावेशादतिसारो हृद्यस्य दिव्योऽणिमाऽभवत् ।। २४।।

आलोकनं परीक्षी स्यात्पृथग्भावेन तिष्ठतः ।
आवेशस्तेन संश्लेषो नीरस्य पयसा यथा ।। २५।।

तमेवं सति निष्पन्नं भुवनस्यादिमान्तरम् ।
समस्तभुवनातीतं परमं पुरुषं विदुः ।। २६।।

४. कालाधिकरणम्

तीव्रं दिवं वीक्ष्यमाणात्परमात्पुरुषाद्धिया ।
अव्यक्तस्वररूपोऽभूत्कालो निस्तुलवैभवः ।। २७।।

५. अन्तरिक्षाधिकरणम्

अथ कालकृतात्पाकादुद्गारः कोऽपि धूमवत् ।
गूढानां भूतबीजानां दिवि देशे कृतः सता ।। २८।।

उद्गारः स सतो भूयानन्तरिक्षमभूद्रजः ।
अपामतीव सूक्ष्माणां लोकं तमृषयो विदुः ।। २९।।

स्थूलास्वप्पदमप्सु स्यात्सूक्ष्मा आपः समीरणः ।
अतीव सूक्ष्मास्ता एव कीर्त्यन्ते गगनाख्यया ।। ३०।।

चतुर्णामपि भूतानामभावः खमिति भ्रमः ।
अतिसूक्ष्माप्स्वरूपत्वान्नभो भावेषु गण्यते ।। ३१।।

सतः स्याद्यावती व्याप्तिस्तावती देशकालयोः ।
तावती नभसो व्याप्तिर्यावद्व्यक्तमिदं जगत् ।। ३२।।

६. त्रिमूर्त्यधिकरणम्

प्रकृतिं त्रिगुणामेके तेजोऽबन्नात्मिकां परे ।
देशकालान्तरिक्षात्मा वासिष्ठस्य मतेन सा ।। ३३।।

उत्पन्नास्ते सतो भावास्तिस्रः स्युः सूक्ष्ममूर्तयः ।
सर्वं चराचरं व्यक्तं तासामेतज्जगद्वशे ।। ३४।।

द्यौर्विष्णुर्व्यापकत्वेन भाष्येत योगरूढितः ।
कालो रोदनतो रुद्रो नभो ब्रह्मा बृहत्वतः ।। ३५।।

नानाविधस्य व्यक्तस्य नभसः स्यात्समुद्भवः ।
देशे स्थितिः कालतोन्तस्तस्मादेषां त्रिकृत्यता ।। ३६।।

सतस्त्रितयहेतुत्वमेतद्द्वारा चराचरे ।
एतज्जन्मादिहेतुत्वं साक्षादेव समन्वितम् ।। ३७।।

त्रिकेऽत्र नभसो नाम महाप्राण इतीतरत् ।
महाप्राणस्य वीचिभ्यो नेतरे व्यक्तवायवः ।। ३८।।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

१. इन्द्राधिकरणम्

अथान्तरिक्षं सुमहच्चित्ते हृदयमद्भुतम् ।
स्वदिक्कालकृतं दत्त्वा शरीरं समपद्यत ।।१।।

अविभाज्यतया श्लिष्येत्सूक्ष्मद्रव्यत्रयं हृदि ।
प्रत्येकं व्याप्तिरन्यत्र विशेषोऽयं पुमिच्छया ।। २।।

परस्य पुंसो हृदयं केवलं दिव्यभागजम् ।
इतरेषां तु सर्वेषां सूक्ष्मद्रव्यत्रयात्मकम् ।। ३।।

तत्रान्तरविनिष्पत्तेः पुनर्बोधमहार्णवे ।
परमादन्यवद्बोद्धा व्योममूर्तिरजायत ।। ४।।

आदर्शे रश्मिवद्व्याप्तिर्हृदयेषु भवेत्सतः ।
मृत्पिण्डे रश्मिवद्व्याप्तिस्तस्य व्यक्तेषु वस्तुषु ।।५।।

अन्तरिक्षे हृदयवानन्तरिक्षेण कायवान् ।
विश्वस्य चालको बोधो महानिन्द्रः प्रकीर्त्यते ।।६।।

विश्वातीतस्य विज्ञानमखण्डानुभवात्मकम् ।
विश्वेन्द्रस्य तु विज्ञानं पूर्णं व्यक्तावगाहि च ।।७।।

पूर्वमाहुः परं ब्रह्म कार्यं ब्रह्मोच्यते परः ।
वदन्ति निर्गुणं पूर्वं अपरं सगुणं विदुः ।।८।।

आत्मत्वेनानुभाव्यः स्याद्युक्तेन परमः पुमान् ।
तपःस्वाध्याययजनैरिन्द्रस्तु सेव्य उच्यते ।।९।।

ईश्वरो नामधेयेन स नव्यानां विपश्चिताम् ।
गगनस्थानवासित्वान्नैरुक्तानां तु मध्यमः ।।१०।।

वैदिकस्तुतिसम्बन्धाद्यज्ञसम्बन्धतस्तथा ।
धात्वर्थस्य च वैशिष्ट्यादिन्द्रनाम विशिष्यते ।।११।।

२. इन्द्राण्यधिकरणम्

पुंस्येवं द्विविधे जाते शक्तिश्च द्विविधाऽभवत् ।
विश्वातीता पराशक्तिरैन्द्री विश्वस्य चालिका ।।१२।।

इन्द्रस्य शक्तिं तामेतामिन्द्राणीं परिचक्षते ।
ऋतस्य कर्त्रीं वृत्राणां हन्त्रीं यज्ञस्य साधिकाम् ।।१३।।

३. मातरिश्वाधिकरणम्

महेन्द्रस्येच्छया शक्तिपाके चलति सर्वतः ।
गोलानि समजायन्त वायव्यानि विहायसि ।।१४।।

चलन्देशोऽन्तरिक्षस्य तीव्रशक्तिक्रियाबलात् ।
स्पर्शग्राह्यः परिणतो मातरिश्वाऽभिधीयते ।।१५।।

४. विद्युच्छक्त्यधिकरणम्

कालमारुतसङ्घर्षाद् द्योरेवोग्रत्वमाश्रिता ।
विद्युन्नामाभवच्छक्तिर्यया सर्वाद्भुता क्रिया ।।१६।।

५. तेजोऽबन्नाधिकरणम्

पचन्त्यां वायुगोलानि माहेन्द्र्यामिच्छया विभोः ।
तेजोऽबन्नान्यजायन्त तान्याश्रित्य यथाक्रमम् ।।१७।।

भावा एते प्रकीर्त्यन्ते मित्रश्च वरुणोऽर्यमा ।
इतरेणार्यमा नाम्ना पूषा मन्त्रेषु गीयते ।।१८।।

प्रकृतिस्त्वदितिर्नाम्ना तस्याः पुत्रा इमे त्रयः ।
इन्द्रश्च तस्यास्तनयस्तत्राभिव्यक्तितः स्मृतः ।।१९।।

६. सूर्याधिकरणम्

तेजोऽबन्नभवो येषु वायुगोलेषु पुष्करे ।
तान्येव सूर्यबिम्बानि प्रज्वलन्तीह तेजसा ।। २० ।।

शक्तिपाकविशेषेण निष्पन्नं निजयेच्छया ।
प्रत्यर्कं हृदयं लब्ध्वा महेन्द्रः प्रतिबिम्बितः ।। २१ ।।

ज्वलतां सूर्यबिम्बानां प्रत्यण्डं यद्यपि स्थितिः ।
अस्माकं प्रकृतस्तावदस्य ब्रह्माण्डनायकः ।। २२ ।।

यावदेकैकसूर्यस्य देशो भास्यश्चतुर्दिशम् ।
तावदेकैकमण्डं स्यात्तस्य शास्ता तदन्तरः ।। २३ ।।

ज्वलन्दशायामेकस्यां यथा दीपो दशान्तरम् ।
पुमान् विशेत्तथा सिद्धो हृदयाद् हृदयान्तरम् ।। २४ ।।

अच्छिन्नज्ञानधारातो दूराच्चानुप्रवेशनम् ।
स्पर्शं विनापि नेदिष्ठं सिद्धस्य न विरुध्यते ।। २५ ।।

हृदयं यत्र यत्र स्यात्तत्र साधारणं चितः ।
ज्वलनं स्यादिदं तावद्विशिष्टं सिद्धचेष्टितम् ।। २६ ।।

तथा प्रविष्टः सादृश्यादुच्यते प्रतिबिम्बितः ।
आवेशे व्यक्तिभेदेऽपि नेच्छाभेदोऽस्ति तादृशे ।। २७ ।।

याज्ञिकैः सूर्य एव द्यौस्तेजोभूयिष्ठ उच्यते ।
तच्छरीरमतो देवं नैरुक्ता उत्तमं विदुः ।। २८।।

सूर्यः शरीरनाम्नैव स देवः सम्प्रगीयते ।
पुंसां व्यक्तशरीराणां स त्विषां राशिरादिमः ।। २९।।

७. उषोदेव्यधिकरणम्

सूर्यमण्डलमाविष्टा माहेन्द्री शक्तिरुत्तमा ।
ब्रह्माण्डनायिका प्राज्ञैरुषोदेवी प्रकीर्त्यते ।। ३०।।

८. अग्न्यधिकरणम्

महेन्द्रस्येच्छया भूयः पाके चलति सर्वतः ।
ग्रहगोलान्यजायन्त भास्वन्तं परितो रविम् ।। ३१।।

निजेच्छया विनिष्पन्नं शक्तिपाकाद् ग्रहे ग्रहे ।
इन्द्रो हृदयमाविश्य देवोऽग्निः समपद्यत ।। ३२।।

अमुष्यार्कस्य राज्ये तु पृथिवी कश्चन ग्रहः ।
अस्माकं प्रकृतस्तावदस्मद् भूपालकोऽनलः ।। ३३।।

९. अग्नाय्यधिकरणम्

भूमिमण्डलमाविष्टा शक्तिर्विश्वस्य चालिका ।

अग्न्नायी कीर्त्यते प्राज्ञैः स्वाहा नामान्तरेण सा ।। ३४।।

१०. सोमाधिकरणम्

वर्तमाने पुनः पाके मध्ये भूमिदिनेशयोः ।
महेन्द्रस्येच्छया जज्ञे शीतभानुरुपग्रहः ।। ३५।।

चन्द्रे च हृदयं लब्ध्वा निष्पन्नं शक्तिपाकतः ।
सोमो नामाभवद्देवो महेन्द्रः प्रतिबिम्बितः ।। ३६।।

११. रात्रिदेव्यधिकरणम्

चन्द्रमण्डलमाविष्टा शक्तिर्विश्वस्य चालिका ।
नेत्रे चान्द्रस्य जगतो रात्रिदेवीति कीर्त्यते ।। ३७।।

१२. चतुर्व्यूहाधिकरणम्

भिन्नानपि व्यक्तिभेदादेकेच्छानेकनिर्णयान् ।
इन्द्रस्याहुश्चतुर्व्यूहं खार्कभूचन्द्रविग्रहान् ।। ३८।।

पुंनाम्ना महतीर्मूर्तीः प्रायः प्राज्ञाः प्रचक्षते ।
केचित्तच्छक्तिनाम्नाहुर्लिङ्गं तत्र न नो यथा ।। ३९।।

दिक्कालखाभिमानित्वादिन्द्रं विश्वस्य नायकम् ।
तत्समष्ट्यभिधानेन विदः केऽप्यदितिं विदुः ।। ४०।।

तेजोजलान्नप्राधान्यात्सूर्यचन्द्रवसुन्धराः ।
वदन्ति मित्रं वरुणं पण्डिताः पूषणं च ते ॥ ४१॥

विधयैतच्चतुर्व्यूहनामकल्पनमन्यया ।
आदित्यादिश्रुतौ श्रोतृज्ञापनं तत्प्रयोजनम् ॥ ४२॥

अग्निसूर्यौ यथा पूर्वं चन्द्रमास्तु समीरणः ।
वासो वायव्यदेहानां पितॄणामिति हेतुतः ॥ ४३॥

आत्मत्वात्सर्वजीवानामिन्द्र एव प्रजापतिः ।
विधयैतच्चतुर्व्यूहनामकल्पनमन्यया ॥ ४४॥

व्याहृतीनां प्रयोगाय व्यष्टितश्च समष्टितः ।
वायुजीवस्तुतौ श्रोतृज्ञापनाय च तद्भवेत् ॥ ४५॥

खमूर्तिर्वासुदेवोऽर्कमूर्तिः सङ्कर्षणो मतः ।
प्रद्युम्नः पृथिवीमूर्तिरनिरुद्धोऽब्जविग्रहः ॥ ४६॥

विधयैतच्चतुर्व्यूहनामकल्पनमन्यया ।
सूक्ष्मभात्वेन सर्वस्य ध्येयत्वोक्तिः प्रयोजनम् ॥ ४७॥

शिवो देवमहीपालो मृडः कमलबान्धवः ।
भवः स्वाहा मनोनाथः प्रालेयकिरणो हरः ॥ ४८॥

विधयैतच्चतुर्व्यूहनामकल्पनमन्यया ।
प्रणवत्वेन सर्वस्य ध्येयत्वोक्तिः प्रयोजनम् ।। ४९ ।।

१३. पञ्चमूर्त्यधिकरणम्

इयमेव मही ब्रह्मारजसो बहुलत्वतः ।
बाहुल्येन दिवोंऽशस्य सूर्य एव जनार्दनः ।। ५० ।।

कालभागस्य बाहुल्याच्चन्द्र एव महानटः ।
अपारैश्वर्यशालित्वादिन्द्र एव महेश्वरः ।। ५१ ।।

नित्यमङ्गलवत्त्वेन परमात्मा सदाशिवः ।
एताः पञ्च महामूर्तीस्तान्त्रिकाः परिचक्षते ।। ५२ ।।

लक्ष्यते मूर्तिशब्देन मूर्तिमानन्तरः प्रभुः ।
मूर्तिमत्त्वं दिवाबोध्यं दिवा हृदयिनः सतः ।। ५३ ।।

महासरस्वती पूर्वा महालक्ष्मीरनन्तरा ।
तृतीया तु महाकाली चतुर्थी तु महेश्वरी ।। ५४ ।।

पञ्चमी परमा माता विश्वातीता सदाशिवा ।
पञ्चानामपि मूर्तीनां स्त्रीलिङ्गाख्या इमाः स्मृताः ।। ५५ ।।

१४. अष्टमूर्त्यधिकरणम्

सद्यौः कालो नभो वायुस्तेज आपश्च मेदिनी ।
द्रव्याण्यष्टौ स्मृता आर्यैरष्टौ विश्वस्य मूर्तयः ।। ५६।।

१५. नासत्याधिकणम्

इन्द्रसूर्यौ विदः केचिदिन्द्राग्नी सूरयोऽपरे ।
सूर्याचन्द्रमसौ प्राज्ञाः परे तु प्राहुरश्विनौ ।। ५७।।

१६. पर्जन्याधिकरणम्

मेघं वदन्ति पर्जन्यं व्यक्तित्वं तस्य नो पृथक् ।
इन्द्रस्तस्य स्तुतौ श्रोता तच्छरीरगतो हि सः ।। ५८।।

१७. बृहस्पत्यधिकरणम्

बृहस्पतिर्व्यक्तशब्दः सकलो देवताख्यया ।
नामधेयं भवेदन्यत्तस्यैव ब्रह्मणस्पतिः ।। ५९।।

अव्यक्ततेजोजन्यत्वाच्छब्दस्य सकलस्य च ।
कालप्रकृतिकत्वाच्च सम्बन्धोऽस्ति विहायसा ।। ६०।।

अतस्तस्य स्तुतौ श्रोता शक्र एव जगत्पतिः ।
महागणपतिं प्राहुरिममेव तु तान्त्रिकाः ।। ६१।।

१८. अपांनपादधिकरणम्

मेघादौ दृश्यमानोऽयं वैद्युतोऽग्निरपांनपात् ।
इन्द्र एव स्तुतौ श्रोता विद्युच्छक्तेरमुष्य च ।। ६२।।

१९. त्वष्टाधिकरणम्

प्रकृतेः शिल्पशक्तिर्या स त्वष्टा नाम नामतः ।
प्रकृतेरिन्द्रसम्बन्धादिन्द्र एवास्य देवता ।। ६३।।

२०. सप्ताश्वाधिकरणम्

ये भास्करस्य सप्ताश्वाः पुराणेषु प्रकीर्तिताः ।
सप्तभ्यः किरणेभ्यस्ते भिद्यन्ते नैव तत्त्वतः ।। ६४।।

तुरङ्गः सप्तनामैकः शुक्लो रश्मिरुदाहृतः ।
सप्तानामपि रश्मीनां समष्टिर्हि सितो घृणिः ।। ६५।।

सप्तादित्यास्तु ये गीतास्तेऽमी सप्तमरीचयः ।
मार्तण्डो योऽष्टमो गीतः स शुक्लो रश्मिरुच्यते ।। ६६।।

२१. कुमाराधिकरणम्

मात्रा गुहायां निहितः कुमारोऽग्नेर्न भिद्यते ।
मातेयं पृथिवी तत्र तस्य नामेतरद् गुहः ।। ६७।।

२२. यमाधिकरणम्

केचिदग्निं यमं प्राहुः केचिदाहुस्त्विषां पतिः ।
परे तु पितृभूपालं धर्मराजं यमं विदुः ।। ६८।।

तमेतं तान्त्रिकाः केचिद्भैरवं परिचक्षते ।
तेषां भवति भाषायां रात्रिदेवी तु भैरवी ।। ६९।।

२३. वाहनाधिकरणम्

सूर्याचन्द्रमसौ नित्यं गतिमत्त्वेन लोकितौ ।
महेन्द्रस्य हरित्वेन कीर्त्येते उपचारतः ।। ७०।।

असौ हंसः सुपर्णोऽसावसौ हरिरसौ वृषः ।
बहुधा वाहनत्वेन भानुमानुपचर्यते ।। ७१।।

सूर्यश्चेदेक एवाश्वो दधिक्रावाऽभिधानतः ।
तदा तु परमस्यैव सादित्वमुपचारतः ।। ७२।।

ब्रह्मविष्ण्विन्द्ररुद्राख्याः परमस्यापि भक्तितः ।
हंसादिवाहनत्वेन तस्मात्तेषां प्रकीर्तनम् ।। ७३।।

२४. द्वन्द्वाधिकरणम्

चतुर्णामपि देवानां द्वे द्वे मूर्ती प्रकीर्तिते ।

एका स्यान्महती मूर्तिर्नभोभानुधरेन्दुभिः ।। ७४।।

अन्या स्यात्पुरुषाकारा लीलार्था मायया धृता ।
धारयन्त्याद्यया विश्वं पालयन्त्यन्यया जगत् ।। ७५।।

अन्तःकरणिनः सत्त्वादुभयत्रान्तरात्मनः ।
सर्वज्ञस्यातिशक्तस्य व्यक्तित्वमुभयोः समम् ।। ७६।।

व्यक्तित्वस्य महामूर्तेर्व्यक्तित्वं पुरुषाश्रितम् ।
नित्यं साधकमिच्छायाः पृथङ्‌ नेच्छास्य विद्यते ।। ७७।।

पुरुषाकृतयस्तेषां चतुर्णां लोकरक्षिणाम् ।
तत्तल्लोकानुसारिण्यो भौतिक्यः सम्प्रकीर्तिताः ।। ७८।।

इन्द्रादयस्ते चत्वारो लीलार्थं पुरुषोत्तमाः ।
ससृजुर्मायया सिद्धाः स्वानुरूपाः सुयोषितः ।। ७९।।

ताश्च लोकेश्वरैः सृष्टाश्चतस्रो लोकनायिकाः ।
लोकशक्त्यभिमानिन्यो भवन्ति पुरुषानुगाः ।। ८०।।

व्यक्तित्वस्य विभेदेऽपि पुरुषस्य नितम्बिनी ।
सततं साधिकेच्छायाः पृथङ्‌ नेच्छावती भवेत् ।। ८१।।

अथ तृतीयोऽध्यायः

१. पञ्चाहुत्यधिकरणम्

पद्मबान्धवपर्जन्यपृथिवीपुरुषाबलाः ।
जन्मप्रसङ्गे पञ्चाग्नीन् होमस्थानान्यपां विदुः ।।१।।

रसः सोमघृणिर्वृष्टिरन्नं रेतश्च कीर्त्यते ।
होमद्रव्यं त्वेकमेव पञ्चधा परिणामतः ।।२।।

विभोर्विभूतिभूतानां भावानामत्र होतृता ।
यथा स्वभावं कल्प्या स्यात्तेषामपि च देवता ।।३।।

पञ्चम्यामाहुतावापो भजन्ति पुरुषाख्यताम् ।
अनुप्रवेशसिद्धान्ताज्जन्मापत्तिस्तु नात्मनः ।।४।।

२. प्राणाधिकरणम्

इमं प्राणमयं विद्यादाप्यो यः पुरुषः श्रुतः ।
सूक्ष्मः सारो ह्यपां प्राणो देहमध्यगतो नृणाम् ।।५।।

अणुरप्येष सकलं शरीरं निजवीचिभिः ।
व्याप्य सर्वाः क्रियाः कुर्वन्नित्यं भवति कर्मवान् ।।६।।

नामान्तरेण श्रेष्ठस्य मूलप्राणस्य देहिनाम् ।
प्राणापानौ समानश्च व्यानोदानौ च वीचयः ।।७।।

प्राणेनान्नः प्रवेशः स्यान्निश्वासोच्छ्वसितानि च ।
अपानो गर्भविण्मूत्रशुक्रार्तवविमोचनः ।।८।।

समानः पाचकोऽन्नस्य व्यानः कर्माणि कारयेत् ।
साहाय्यकादुदानस्य वैखरी वाक् प्रवर्तते ।।९।।

व्यानेन पाणिपादं तु कर्तुं गन्तुं च शक्नुयात् ।
विस्त्रष्टुं प्रभवेन्नृणां पायूपस्थमपानतः ।।१०।।

कर्मेन्द्रियाणि नाणूनि पृथक् चत्वारि तानि तत् ।
अन्तर्भवन्ति प्राणे तान्युक्तिर्भाक्ता पृथक्त्वतः ।।११।।

गन्धस्पर्शरसज्ञानां प्राणेनैव शरीरिणाम् ।
प्राणोऽत्र किञ्चिन्मनसः साहाय्यकमपेक्षते ।।१२।।

ज्ञानेन्द्रियाणि नाणूनि त्रीणि तानि पृथक् ततः ।
अन्तर्भवन्ति प्राणे तान्युक्तिर्भाक्ता पृथक्त्वतः ।।१३।।

मूलप्राणं तमालम्ब्य ज्योतिर्ज्वलति किञ्चन ।
भवन्ति तेन प्राणस्य सुखदुःखादिवेदनाः ।।१४।।

दुःखस्यान्यस्य वा भोक्ता संसृतेर्भारवाहकः ।
प्राणाश्रयः सप्रकाशः सद्रश्मेर्नातिरिच्यते ।।१५।।

तदेकमन्तःकरणं चित्तं शास्त्रीयभाषया ।
सद्रश्मिग्राहकं वस्तु यत्प्राणो देहधारिणाम् ।।१६।।

सोऽन्तरात्मा शरीरस्य शरीरं मनसो महत् ।
कोशः प्राणमयो नाम वेदान्तेषु प्रगीयते ।।१७।।

वातोऽन्तरिक्षं कालो द्यौरिति वस्तुचतुष्टयम् ।
भवत्यन्योन्यसंश्लिष्टं प्राणे सूक्ष्मतमांशकैः ।।१८।।

वायवो वीचयस्तस्य पञ्चदेहस्य चालकाः ।
मृत्यवे स्युरनायत्ता अमृतत्वाय साधिताः ।।१९।।

३. मनोऽधिकरणम्

अन्नसारमयं सूक्ष्मं गुहायां भाति मस्तके ।
आत्मशक्तिस्तदाविश्य मनो भवति नामतः ।।२०।।

ज्ञेयः पाकविशेषोऽत्र निष्पत्तौ सूक्ष्मचेतसः ।
अन्नस्य यावद्घनीभावः तीव्रतमः परः ।।२१।।

अन्तरिक्षमये तस्मिन्नणौ दिक्कालभागयोः ।
अनिवार्या भवेद्व्याप्तिर्मनस्तस्मात्त्रिभागजम् ।।२२।।

अतिसूक्ष्मरसात्मत्वादन्नसारस्य चेतसः ।
चैतसोऽणुर्निजगुणैर्भवत्यमृतरश्मिवत् ।। २३।।

प्रभा जलजमित्रस्य यथा प्राप्येन्दुमण्डलम् ।
मनस्तथा सम्प्रपद्य शीता स्यादात्मदीधितिः ।। २४।।

व्याप्य भासा गुहां सर्वां तथा च प्राणपञ्जरम् ।
प्राणकृत्यानि जानाति स्वकृत्यानि च मानसम् ।। २५।।

प्राणस्य वेदनाश्चेच्छाश्चेतसि प्रतिबिम्बिताः ।
भवन्ति सुखदुःखादिद्वन्द्वसङ्कल्पहेतवः ।। २६।।

चक्षुःश्रवणगोलेभ्यः सूक्ष्मच्छिद्रान्तरिक्षतः ।
मनः प्राणस्य साहाय्यात्प्रपश्यति शृणोति च ।। २७।।

नाणू ज्ञानेन्द्रिये ते द्वे कथनीये पृथक् ततः ।
अन्तर्भूते मनस्येते उक्तिर्भाक्तापृथक्त्वतः ।। २८।।

तदेकमन्तःकरणं सङ्कल्पानां जनिस्थलम् ।
सद्रश्मिग्राहकं वस्तु यन्मनो देहधारिणाम् ।। २९।।

सोऽयं मनोमयः कोशो गीयते गुहया सह ।
प्राणस्य स्यादन्तरात्मा विज्ञानस्य कलेबरम् ।। ३०।।

४. वागधिकरणम्

ज्वलंत्सङ्घर्षणात्कालो वागिन्द्रियमणुस्तनौ ।
ऊर्मिः शब्दमयी तस्य वाणी नादवती भवेत् ।। ३१।।

व्यक्तं तेजश्च सूक्ष्मत्वे प्रणवः स्यान्निसर्गतः ।
व्यक्तत्वे चाक्षरं तेजस्तस्माद्वाक् तैजसी श्रुता ।। ३२।।

सोपाधिरन्तरिक्षेण सोऽणुर्वागिन्द्रियात्मकः ।
व्यापिन्याः सुतरां सूक्ष्मस्तत्र भागो भवेद्दिवः ।। ३३।।

परावागिन्द्रियं नाम्ना तद्गुहान्तर्गुहाश्रयम् ।
विज्ञानमयकोशं तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।। ३४।।

सम्प्रविष्टः सतो रश्मिरणुमेतं तु तैजसम् ।
विशुद्धो मनसः साक्षी विज्ञानात्मेति कीर्त्यते ।। ३५।।

तदेकमन्तःकरणं बुद्धिः शास्त्रीयभाषया ।
सद्रश्मिग्राहकं वस्तु यद्विज्ञांन शरीरिणाम् ।। ३६।।

मनोमयस्यान्तरात्मा विज्ञानमय उच्यते ।
आनन्दस्य शरीरं तत्प्रवदन्ति मनीषिणः ।। ३७।।

पश्यन्ती मनसा युक्ता विज्ञानस्य तु दीधितिः ।
उदानप्रेरिता व्यक्ता वैखरी सैव नामतः ।। ३८।।

शब्द आकाशसञ्चारी बहिरध्यात्ममेव वा ।
वर्णात्मको वेतरो वा वैखरी वागुदीर्यते ।। ३९।।

५. निगमाधिकरणम्

ब्रह्माण्डे यावदस्तीह हृदि तावच्च विद्यते ।
व्यष्टेरनुभवो यावांस्ततो मनसि नाधिकम् ।। ४०।।

शुद्धा प्रज्ञामयी वाणी निगमः प्रेरिता हृदा ।
अधीना मनसो वाणी व्यष्टेरनुभवो मितः ।। ४१।।

मनस्येव स्थितानां वागधीना मनसो भवेत् ।
मनस्त्यक्त्वावतीर्णानां शुद्धप्रज्ञामयी भवेत् ।। ४२।।

व्यष्टेरेव तु पूर्वस्यां व्युत्पत्तिप्रतिभे उभे ।
व्यष्टेर्व्युत्पत्तिरन्यस्यां समष्टेः प्रतिभा भवेत् ।। ४३।।

आर्षाः स्युर्निगमाः सर्वे व्युत्पत्तेर्व्यष्टियोगतः ।
शक्तेः समष्टिसम्बन्धवशात्काव्यानि वेधसः ।। ४४।।

मधुच्छन्दः पुरोगानां कर्तॄणामुपलब्धितः ।
अहमर्थान्वयात्तेषु तथैव प्रार्थनान्वयात् ।। ४५।।

यावदेकर्षिभाषायाः साम्यात्स्वकरणोक्तितः ।
शैली भेदाज्ञद्दषो भिन्ने पौनरुक्त्याद्विधान्तरात् ।। ४६।।

अभेददर्शनेनात्मनाम्ना देवस्य कीर्तनात् ।
मितकालकथायोगात्तन्मात्राचारवर्णनात् ।। ४७।।

मितकालिकभाषातः शब्दस्य च समुद्भवात् ।
कार्यत्वाद्वाक्यबन्धस्य धियां च व्यक्तियोगतः ।। ४८।।

छन्दोऽर्थं न्यासवैषम्यान्मन्त्रकृत्पदिलिङ्गतः ।
गुणार्थित्वोच्यमानस्य वेदे नापौरुषेयता ।। ४९।।

६. हृदयाधिकरणम्

हृदानन्दमयं कोशं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
तस्य स्थानं तु बोद्धव्यं गुहान्तरगुहान्तरम् ।। ५०।।

यद्यपि त्रितयं तुल्यं सूक्ष्मद्रव्यत्रयात्मकम् ।
मानसं चापि विज्ञानं हृदयं च शरीरिणाम् ।। ५१।।

तथापि मानसे द्रव्ये भूयान्भागो विहायसः ।
कालस्य बहुलो बुद्धावधिको हृदये दिवः ।। ५२।।

शरीरिणां सतो रश्मिरादौ हृदयमाविशेत् ।
ततो बुद्धिमनःप्राणांस्तद्द्वारैवाविशेत् क्रमात् ।। ५३।।

अहङ्कृतिर्वास्तविकीहृदयस्यैव मूलतः ।
अन्तःकरणमेकं तदहङ्काराह्वयं ततः ।। ५४।।

सद्रश्मिप्रथमावेशात्तन्मूलं स्यादहंङ्कृतेः ।
अहन्तानुगमोऽन्यत्र रश्मिप्रसरणाद्भवेत् ।।५५।।

प्रसारस्योपसंहारान्निद्रायां हृदि केवलम् ।
व्यक्तित्वं तु मनुष्यस्य विश्रान्तिमधिगच्छति ।।५६।।

अन्तःकरणबाहुल्येप्येकस्मिन्न रविग्रहे ।
व्यक्तित्वमेकमेव स्यादेककत्वादहङ्कृतेः ।।५७।।

प्राणचेतोगताहन्ता प्रायः संसारिणां भवेत् ।
विश्रान्तिर्हृदि तस्याश्च बलवत्प्रकृतेर्वशात् ।।५८।।

प्राणगायां मनोगायां उताहो देहधारिणः ।
देहगेव स्फुरेत्प्रायो मिथ्याज्ञानादहङ्कृतिः ।।५९।।

धीहृद्गतायां मनुजो योगी श्रेष्ठो यथोत्तरम् ।
देहाभिमानलेशोऽपि तदा न स्याच्छरीरिणः ।।६०।।

आनन्दमयकोशस्य स्वयमात्मान्तरो भवेत् ।
विज्ञानमयकोशस्तु तस्य श्रेष्ठं कलेबरम् ।।६१।।

७. अन्तःकरणदेवताधिकरणम्

प्राणमानसविज्ञानहृदयानां यथाक्रमम् ।
वैश्वानरः सुधाभानुर्भास्वानिन्द्रश्च देवताः ।।६२।।

विश्वमीमांसा

(३)

प्रथमोऽध्यायः

१. शास्त्रारम्भाधिकरणम्

रमणस्य गुरोः प्राप्य कटाक्षं ज्योतिरद्भुतम् ।
करोमि विश्वमीमांसां वेदमानानुसारतः ।।१।।

२. सदधिकरणम्

साङ्ख्यानां जगतो मूलं त्रिगुणा प्रकृतिर्भवेत् ।
मतेन तार्किकाणां तु मूलं स्युः परमाणवः ।। २।।

वस्तुतो भुवनस्यास्य सदुपादानकारणम् ।
सतो विश्वस्य चाद्वैतं मृत्तिकाघटयोरिव ।। ३।।

सतो विवर्तो भुवनं सुवर्णस्येव कुण्डलम् ।
दधित्वमिव दुग्धस्य परिणामोऽन्य इष्यते ।। ४।।

हेतुरूपं पुनः कार्यं विवर्ते स्यान्निमित्ततः ।
परिणामे तथा भावो न कस्माच्चिन्निमित्ततः ।।५।।

सत्ताऽनुभूयते लोके या द्रव्यगुणकर्मणाम् ।
कार्येष्वनुगतो धर्मः सा हेतोर्ब्रह्मणः सतः ॥ ६॥

ब्रह्मोच्यते महत्त्वेन सदाभानात्सदुच्यते ।
ज्ञानमेव परं वस्तु सर्वं भादनुभाति तत् ॥ ७॥

गृहीतो विषयो ज्ञानं स्मृतश्च ज्ञानमुच्यते ।
प्रज्ञाविषययोरैक्यं एवं साक्षात्प्रदृश्यते ॥ ८॥

न यदि ज्ञानकार्यं स्याद् दृश्यमानमिदं जगत् ।
ज्ञानेन सह दृश्यस्य तादात्म्यं नोपपद्यते ॥ ९॥

विनाऽन्यस्थूलसामग्रीं सृजति स्वप्नविष्टपम् ।
यथा जीवस्तथा जाग्रज्जगदेतत्ससर्ज सत् ॥ १०॥

व्यवहारे विकाराणामस्तु नाम पदार्थता ।
सत्प्रतिद्वन्द्विवस्तुत्वं पार्थक्येन न सिध्यति ॥ ११॥

३. सगुणनिर्गुणब्रह्माधिकरणम्

कार्यानुगा जगत्यत्र परस्तात्केवला चितिः ।
सतः पादः सकार्याचित् त्रिपादी केवलोच्यते ॥ १२॥

समष्ट्या सगुणं ब्रह्म सकार्याचितिरुच्यते ।
परस्तान्निर्गुणं ब्रह्म कीर्त्यते केवला चितिः ॥ १३॥

४. शक्त्यधिकरणम्

धर्मत्वादपि धर्मित्वात् बोधो द्वेधा प्रदृश्यते ।
धर्मभूतस्तयोर्बोधः शक्तिरित्यभिधीयते ।।१४।।

सर्वविभासको बोधो धर्मो व्यवहृतौ भवेत् ।
बोधो धर्मो मदीयोऽयं बोध इत्यभिमानवान् ।।१५।।

अन्तरं वस्तुनो ज्ञातृ धर्मिज्ञानं तदुच्यते ।
शाखाः समन्ततो ज्ञानं सधर्मो व्यवहारतः ।।१६।।

धर्मधर्मिविभागोऽयं विज्ञातुरभिमानतः ।
समवायाख्यसम्बन्धान्न द्रव्यगुणयोरिव ।।१७।।

बोधः समुद्रवद्बोद्धृ तत्रावर्तवदन्तरम् ।
तस्माच्छक्तिर्महद्द्रव्यं न गुणो नापि च क्रिया ।।१८।।

ऐश्वर्यं सर्वभूतानामस्तु शक्त्यां प्रतिष्ठितम् ।
सा तु स्वतन्त्रं वस्तु स्यान्न गुणः कस्यचिद्विभोः ।।१९।।

५. पुरुषाधिकरणम्

यज्ज्ञानात्यन्तरं वस्तु पुरुषं तं प्रचक्षते ।
अहङ्कारस्य सम्बन्धात्स आत्मा परिकीर्तितः ।।२०।।

ज्ञातुर्ज्ञानं स्वरूपं स्यादावर्तस्य जलं यथा ।
ज्ञानरूपतयैवं ज्ञो ज्ञानान्नार्थान्तरं भवेत् ।। २१।।

विज्ञातृब्रह्मणो रूपमणीयः स्यादणोरपि ।
विज्ञानं ब्रह्मणो रूपं महीयो महतो भवेत् ।। २२।।

अन्तरस्य च शाखानामैक्यं निर्विषयस्थितौ ।
विषयग्रहणेष्वेव विभागः सम्प्रदृश्यते ।। २३।।

स्यादेवं विषयापेक्षी शाखानामन्तरस्य च ।
अविभक्तैकरूपाणां विभागो धर्मधर्मिवत् ।। २४।।

अन्तरावर्तभूयस्त्वादेकस्मिन् बोधसागरे ।
बोद्धारो बहवोऽभूवन् वस्तु नैव तु भिद्यते ।। २५।।

अन्तरं त्वेकदा सिद्धं तिष्ठेदासृष्टि यद्यपि ।
तस्य भेदेन चेष्टा तु नैव स्याद्विषयेऽसति ।। २६।।

उपाधिमन्ति सर्वेषामन्तराणि शरीरिणाम् ।
उपाधिसिद्धिसिद्धत्वात्तानि सादीनि तत्त्वतः ।। २७।।

स्वतः सिद्धं प्राथमिकं निरुपाधिकमन्तरम् ।
परमं पुरुषं प्राहुस्तस्मादाद्यन्तवर्जितम् ।। २८।।

सर्वेषामपि पूर्वत्वात्स प्राथमिक उच्यते ।
आदिकालेन जननात्पुरुषः परमो विभुः ।। २९ ।।

अणीयानणुतोऽपि स्याद्यद्यप्येष परः पुमान् ।
शक्तितः सर्वमाक्रान्तस्तथाऽपि विभुरुच्यते ।। ३० ।।

६. निमित्तप्रकृत्यधिकरणम्

इच्छावत्वेन जगतो निमित्तं कारणं परः ।
प्रकृतित्वादुपादानं कारणं शक्तिरीर्यते ।। ३१ ।।

निमित्तं प्रकृतिश्चास्य सर्वस्य भुवनस्य सत् ।
शक्त्यन्तरस्वरूपाभ्यां अविभक्तमुदीर्यते ।। ३२ ।।

७. मातापित्रधिकरणम्

माता शक्तिर्यतो गर्भात्सूते सर्वमिदं जगत् ।
इच्छाबीजेन सर्गस्य हेतुत्वात्परमः पिता ।। ३३ ।।

तावुक्तौ पितरौ छन्दस्यदितिश्च प्रजापतिः ।
सतीभवौ पाशुपते पाञ्चरात्रे रमाहरी ।। ३४ ।।

ब्रह्मणो निर्गुणस्यैव विभागे मिथुनं त्विदम् ।
उत्तरत्र प्रवक्ष्यामः सगुणस्य तु वैभवम् ।। ३५ ।।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

१. द्विविधाकाशाधिकरणम्

आकाशं द्विविधं प्रोक्तं पूर्वं शुद्धमुदीर्यते ।
अन्यद्रजः समाख्यातमाधाराधेयता तयोः ।। १ ।।

अनुभावयते सर्वं स्वयं चाप्यनुभूयते ।
ज्ञानं दशायामाद्यायां द्वितीयस्यां खमम्बिका ।। २ ।।

तान्त्रिकाणां तु भाषायां आद्या त्रिपुरसुन्दरी ।
भित्तिर्भुवनचित्रस्य द्वितीया भुवनेश्वरी ।। ३ ।।

एवं विशुद्धमाकाशं शक्तेर्नैवातिरिच्यते ।
तस्मादाकाशमानन्दं खं च ब्रह्माब्रवीच्छ्रुतिः ।। ४ ।।

अन्यद्रजो यदाख्यातमाकाशं पूर्वसंश्रितम् ।
स सर्वभूतबीजानां शक्तेरुद्गार इष्यते ।। ५ ।।

न सर्वभूतबीजानि वस्तूनि स्युः पृथक् पृथक् ।
सति प्रागविभक्तानि बभूवुरिति शुश्रुम ।। ६ ।।

यथा स्यात्स्मृतिबीजानां प्रज्ञायामविशेषतः ।
तथा स्याद्भूतबीजानामविभक्तस्थितिः सति ।। ७ ।।

नाणूनि भूतबीजानि प्राक्सर्गात्सति संस्थितौ ।
चितिशक्त्यात्मकान्येव निराकाराणि सर्वथा ।।८।।

शुद्धाकाशप्रकृतिकं यदाकाशं रजोमयम् ।
स एव प्रथमः सर्गः परमस्यात्मनो मतः ।।९।।

नामधेयमसामान्यं द्यौः शुद्धस्य विहायसः ।
रजोमयस्यान्तरिक्षं नामा सामान्यमिष्यते ।।१०।।

अन्यानि गगनव्योमपुष्करप्रभृतीनि तु ।
साधारणान्यपि प्रायः प्रयुज्यन्ते द्वितीयखे ।।११।।

२. मातरिश्वाधिकरणम्

अन्तरिक्षे तु विषये विज्ञानं दीप्यदात्मनः ।
एकाग्रत्वात्प्रवृद्धोष्म जज्ञे दृश्येतरन्महः ।।१२।।

सर्वजीवनहेतुत्वात्तत्तेजः प्राण उच्यते ।
नित्यं शब्दायमानत्वाद्भण्यते प्रणवः स्वरः ।।१३।।

एतत्कर्मार इव समधमद्ब्रह्मणस्पतिः ।
इति यद्भाषितं मन्त्रे स्वरस्य धमनं तु तत् ।।१४।।

व्यापकोऽयं महान्प्राणो मातरिश्वाऽभिधीयते ।
धमनापरपर्यायात् श्वसनाद् व्योममातरि ।।१५।।

प्राणजृम्भणदेशत्वाद् व्योम्नस्तन्मातृतोच्यते ।
भाक्तो भाषा चमत्कारो विज्ञेयः स तु केवलम् ॥ १६॥

श्वसनान्मातरिश्वेव स रुद्रो रोदितीत्यतः ।
सूक्ष्मविद्युत्स्वरूपत्वाद् एषोऽग्निः मध्यमः स्मृतः ॥ १७॥

प्रणवश्च महान्प्राणः सूक्ष्मा विद्युदिति त्रिकम् ।
एकः पदार्थस्त्रिगुणो न पदार्थत्रयं भवेत् ॥ १८॥

देवस्य मध्यमस्यास्य रुद्रवातेन्द्रनामभिः ।
आख्यानं गुणभेदेन नैव रूपस्य भेदतः ॥ १९॥

शाक्तानां प्रणवस्तारा महान्प्राणस्तु भैरवी ।
विद्युत्प्रचण्डचण्डी स्यादभेदः प्राग् वदिष्यते ॥ २०॥

स्वरशक्तिः प्राणशक्तिर्विद्युच्छक्तिरिति त्रिधा ।
चिच्छक्तिरेका कार्याणां भेदतः समपद्यत ॥ २१॥

मन्त्रवर्णमयः शब्दो यद्यपि ब्रह्मणस्पतिः ।
तथापि तत्पदं भक्त्या प्रकृतौ सर्गवर्णने ॥ २२॥

३. वर्णात्मकशब्दाधिकरणम्

प्रणवात्स्वरतो भिन्नो व्यक्तो वर्णमयो ध्वनिः ।
परस्य शक्तिः पूर्वः स्याद्व्यक्तसङ्घर्षजः परः ॥ २३॥

एवं भेदेऽप्यभेदोऽस्ति शब्दयोरुभयोस्तयोः ।
पूर्वः समुद्रवद् बोध्यः परो बोध्यस्तरङ्गवत् ।। २४।।

ब्रह्मणस्पतिरेष स्यान्नाम्नाऽन्येन बृहस्पतिः ।
तान्त्रिकाणां तु भाषायामयमेव विनायकः ।। २५।।

इयं मतेन शाक्तानां मातङ्गी नाम देवता ।
व्यवहारो रुचेर्भेदाल्लिङ्गभेदेन वस्तुषु ।। २६।।

चलनक्रियायोगाच्च तथा नादगुणेन च ।
प्रणवप्रकृतित्वाच्च गुप्तं यन्त्रे च वा सतः ।। २७।।

ब्रह्मणो घोरतपसां ज्वलनादस्त्ररूपतः ।
द्रव्यं किमपि शब्दः स्याद्गुणो नैव विहायसः ।। २८।।

४. व्यक्तसर्गाधिकरणम्

अखण्डस्वररूपस्य प्राणस्य धमनादिदम् ।
अम्बरादखिलं व्यक्तमसतः सदजायत ।। २९।।

सर्वकारणभावत्वाद्यथा ब्रह्म सदीरितम् ।
विकारभूतभावत्वात्तथा व्यक्तं सदुच्यते ।। ३०।।

अव्यक्तत्वेन विश्वस्मादात्मनश्च जडत्वतः ।
विभक्तमिव मध्यस्थं दृष्ट्यामसदिवाम्बरम् ।। ३१।।

आवर्तभास्तत्र तत्र मध्ये गगनवारिधेः ।
जज्ञिरे वायवो व्यक्ताः शक्तेः केनापि कर्मणा ।। ३२।।

प्राणस्य व्यक्तवायूनां भेदोऽभेदश्च शब्दवत् ।
पूर्वः समुद्रवद् बोध्यः परो बोध्यस्तरङ्गवत् ।। ३३।।

आश्रित्य पवनावर्तान् व्यक्तीभूता महोंऽशवः ।
व्यक्तानि समपद्यन्त तेजांसि गगनस्थले ।। ३४।।

प्रत्यण्डं रवि बिम्बानि यानि भान्ति विहायसि ।
तान्येव व्यक्ततेजांसि सिद्ध्यन्ति गगनस्थले ।। ३५।।

पवनोपाधिकं ज्योतिः एवं सूर्यस्य मण्डलम् ।
अपक्षपुच्छमादित्यं वायुमाह ततः श्रुतिः ।। ३६।।

ज्वलद्भ्यः सूर्यरश्मिभ्यः समजायन्त सिन्धवः ।
ऊष्मणः स्वेदवत्तेषां उत्पत्तिरुपपद्यते ।। ३७।।

समुद्रानेव जातानां पूर्वरूपाण्यपां विदुः ।
रवेः कुटुम्बे गोलानामेते स्युर्मूलहेतवः ।। ३८।।

अप्सु सम्पच्यमानासु ज्वलद्भिः सूर्यरश्मिभिः ।
तन्मध्ये समपद्यन्त पृथिव्यः परितो रविम् ।। ३९।।

५. पञ्चभूताधिकरणम्

अन्तरिक्षं व्यक्तवायुं व्यक्तं तेजो जलं भुवम् ।
सूरयः पञ्चभूतानि शास्त्रेषु परिचक्षते ।। ४० ।।

अमिश्रं किञ्चिदप्येषु न भूतमुपलभ्यते ।
बाहुल्यादेव तद्वादः पार्थक्यादुपपद्यते ।। ४१ ।।

शुद्धाकाशं महान्तं च प्राणं यद्भूतपञ्चके ।
विद्वांसो गणयन्त्येके तत्तु प्रामादिकं मतम् ।। ४२ ।।

६. भूतत्रयाधिकरणम्

समीरणेऽन्तरिक्षे च भूतानां त्रिकमुत्तरम् ।
सूक्ष्मरूपतया भाति सूर्यादौ स्थूलरूपतः ।। ४३ ।।

तस्मात् त्रीण्येव भूतानि न पञ्चेत्यपरे विदुः ।
तनुं पञ्चीकृतां पूर्वे विदुरन्ये त्रिवृत्कृताम् ।। ४४ ।।

आप एव बहुत्वेन व्यक्तवातान्तरिक्षयोः ।
अप एवादिमां सृष्टिमत आहुर्विपश्चितः ।। ४५ ।।

अत एवाम्मयः प्राणो वायव्यश्चोच्यते श्रुतौ ।
अप्समुद्रादिभिः शब्दैरन्तरिक्षं च कीर्त्यते ।। ४६ ।।

७. मूलप्रकृत्यधिकरणम्

रक्तशुक्लासिता योक्ता प्रकृतिः शिरसि श्रुतेः ।
साङ्ख्यानां त्रिगुणाऽस्माकं तेजोऽबन्नात्मिका तु सा ।।४७।।

जडप्रकृतिरव्यक्ता त्वन्तरिक्षात्मिका भवेत् ।
किञ्चिद्व्यक्तानिलमयी व्यक्ता दृश्यमिदं जगत् ।।४८।।

८. ब्रह्माण्डाधिकरणम्

साङ्गेन स्वकुटुम्बेन सहैकैको दिवाकरः ।
एकैकं नभसो देशे ब्रह्माण्डमभिधीयते ।।४९।।

कुटुम्बभूतान्सूर्यस्य ग्रहानेव भुवो विदुः ।
इयं च पृथिवी योनिरस्माकं कश्चन ग्रहः ।।५०।।

प्रत्यण्डमपि भासन्ते यथा भुवनबान्धवाः ।
तन्निघ्नास्तान् परीवृत्य भासन्ते भूमयस्तथा ।।५१।।

एतं चन्द्रमसं प्राहुः भूम्यायत्तमुपग्रहम् ।
चन्द्राः परोक्षा अन्येऽपि ग्रहनिघ्ना उपग्रहाः ।।५२।।

पाकाद्रविभुवोर्मध्ये जन्म चन्द्रस्य सिध्यति ।
देवाः सूर्ये भुवि नराश्चन्द्रे तु पितरः प्रजाः ।।५३।।

सूर्यो मतेन शाक्तानां देवता कमलात्मिका ।
भूमिर्धूमावती देवी शुभ्रांशुर्बगलामुखी ।।५४।।

ग्रहराजैर्ग्रहैरेवं तथा पूर्णमुपग्रहैः ।
एकांशेनापि गगनं नैवानन्तमपूर्यत ।।५५।।

विनाशश्च पुराणानां नवानामपि सम्भवः ।
अण्डानामत्र गगने स्यातां पर्यायतः किल ।।५६।।

९. व्याहृतित्रयाधिकरणम्

भूर्भुवः स्वरिति प्रोक्तास्तिस्रो व्याहृतयः श्रुतौ ।
भूम्यन्तरिक्षसूर्याणामभिधास्ताः प्रचक्षते ।।५७।।

१०. सप्तव्याहृत्यधिकरणम्

सप्तव्याहृतिपक्षे तु भूर्भूमिर्भूतधारिणी ।
प्रदेशो व्यक्तवातानां भुवरित्यभिधीयते ।।५८।।

स्वश्चन्द्रमा महो भास्वानन्तरिक्षं जनो मतम् ।
तपः शुद्धा पराशक्तिः सत्यं तु परमः पुमान् ।।५९।।

अथ तृतीयोऽध्यायः

१. इन्द्राधिकरणम्

यदन्तरिक्षे निष्पन्नमन्तरं विश्वचालकम् ।
सगुणब्रह्मणो वेत्तृ भागोऽसाविन्द्र इष्यते ।।१।।

एष ब्रह्मा य ऋत्विय इन्द्रो नाम श्रुतो गृणे ।
इति छन्दसि गीतत्वाद् ब्रह्मा नामान्तरेण सः ।।२।।

तस्येच्छाकल्पितं रूपमस्ति स्वर्गे पुमाकृति ।
आधिकारिकपीठस्थः स देवः सर्वदृश्यराट् ।।३।।

प्राचां मुनीनां भाषायां स्वर्गो यः सर्वसौख्यभूः ।
ब्रह्मलोकं वदन्त्येतं वेदान्तेषु विपश्चितः ।।४।।

ईश्वरं तं समाजेषु कथयन्त्यधुनातनाः ।
वसिष्ठादिमहर्षीणामिन्द्रो व्यवहृतावसौ ।।५।।

वैदिकस्तुतिसम्बन्धाद्यज्ञसम्बन्धतस्तथा ।
धात्वर्थस्य च वैशिष्ट्यादिन्द्रनाम विशिष्यते ।।६।।

पुनरावर्तनं स्वर्गादिन्द्रस्यावरता च यत् ।।
समीर्यते साम्प्रतिकैस्तदनार्षं प्रजल्पितम् ।।७।।

स्तनयित्नुं कीर्तयतामिन्द्रत्वेनोपचारतः ।
उपेक्ष्या अत्र वृद्धानां वाचो विषयभेदतः ।।८।।

पितृलोकं वदन्त्येके स्वर्गत्वेनोपचारतः ।
पुनरावृत्तिवाक्यानां तत्रैव स्यात्समन्वयः ।।९।।

राजा दृश्यप्रपञ्चस्य देवानामुत्तमः प्रभुः ।
इन्द्रो बलिष्ठो विश्वस्मात् वियत्कायः पुमानपि ।।१०।।

२. इन्द्राण्यधिकरणम्

प्रचण्डचण्डी या प्रोक्ता सेन्द्राणी मन्त्रभाषया ।
अस्ति स्वर्गे प्रभोः पार्श्वे नारी तदभिमानिनी ।।११।।

असमाप्ता

धर्मानुशासनम्

प्रथमोऽध्यायः

वाचं देवीं नमस्कृत्य देवं च ब्रह्मणस्पतिम् ।
यथामानं गणपतिः प्राह धर्मानुशासनम् ।।१।।

धर्मज्ञाने प्रमाणं स्युर्निगमा ब्राह्मणानि च ।
अविरुद्धा तथा तेषां स्मृतिश्चादृष्टहेतुका ।।२।।

धर्मं जिज्ञासमानानामार्जवेन विचिन्वताम् ।
अन्तरात्मा प्रमाणं स्यात्तृतीयं धर्मनिर्णये ।।३।।

सन्दिग्धो यत्र वेदार्थो व्याख्यानानां प्रभेदतः ।
स्मृतेश्चाशङ्क्यते दोषो मानं तत्रेदमिष्यते ।।४।।

न गतिर्यत्र वेदानां न स्मृतीनां च दृश्यते ।
तत्रापि धर्मसन्देहे प्रमाणमिदमुच्यते ।।५।।

विहितं नित्यकर्म स्याद्विना सुफलवर्णनम् ।
तच्चेन्निमित्तसापेक्षं नैमित्तिकमुदीर्यते ।।६।।

उभयं काम्यकर्म स्यात्सुफलश्रुतिसंयुतम् ।
पापिनां शोधकं कर्म प्रायश्चित्तं समीर्यते ।।७।।

अक्रिया निन्द्यते यत्र यस्य कस्यापि कर्मणः ।
तत्र तत्कर्म शास्त्रेऽस्मिन् विज्ञेयं विहितं यथा ।।८।।

विधिं विनापि फलतः संस्तुतं कर्म चेद्भवेत् ।
विहितं काम्यकर्मेति तच्च ज्ञेयमिह स्मृतौ ।।९।।

निषिद्धं कर्म शास्त्रेऽस्मिन् पापं ज्ञेयं मनीषिभिः ।
सामान्यतो निन्दितं वा यद्वा निरयदत्वतः ।।१०।।

ऐहिकं दुष्फलं यत्र वर्ण्यते त्याज्यकर्मणि ।
तत्र दृष्टफले कर्मण्यदृष्टं च न कल्प्यताम् ।।११।।

उपादेयस्य करणं हेयस्य च विसर्जनम् ।
वदन्ति द्विविधं धर्मं धर्मशास्त्रविदो जनाः ।।१२।।

पुण्यं यथा बलं कुर्यात्साक्षात्संस्कारमात्मनः ।
त्यागोऽपरस्य संस्कारप्रतिबन्धकवारणः ।।१३।।

संस्कारकस्य पुण्यस्य यत्तु कर्मोपकारकम् ।
उपादेयेषु पठितं जानीयादङ्गकर्म तत् ।।१४।।

सिद्ध एवात्मसंस्कारः पुमर्थो धर्म उच्यते ।
तत्साधनेषु धर्माख्या शास्त्रे ज्ञेयोपचारतः ।।१५।।

संस्कारकृत्स्वया शक्त्या धर्मः प्रोक्तः सनातनः ।
संस्कारकृद्भावबलात्सामयाचारिको मतः ॥१६॥

उत्तरेषु तु धर्मेषु विकल्पानां च सम्भवः ।
विकल्पेषु व्यवस्था स्यात्सङ्घभावानुसारतः ॥१७॥

द्वितीयोऽध्यायः

द्वे शक्ती चरतो मर्त्ये सर्वत्रापि निसर्गतः ।
एका विज्ञानशक्तिः स्यात्प्राणशक्तिरनन्तरा ॥१॥

यस्मिन् विज्ञानशक्तेः स्यादुद्रेकस्तपसो बलात् ।
स ब्रह्मा प्रोच्यते प्राज्ञैर्मुखस्थानीय ईशितुः ॥२॥

अनावरणचक्षुर्यस्त्रिकालज्ञः स्वरूपवित् ।
वृद्धविज्ञानशक्तिं तं विजानीयात्तपोधनम् ॥३॥

स मनुष्योऽपि देवत्वं जीवन्नेव गतो महान् ।
सृजति ब्राह्मणं वर्णं विज्ञानाढ्यं निसर्गतः ॥४॥

जमदग्निर्भरद्वाजो गोतमोऽत्रिश्च कश्यपः ।
वसिष्ठोऽगस्त्य इत्येते ब्रह्माणो ब्रह्मवंशजाः ॥५॥

वीतहव्यो दिवोदासः पृथुश्च शुनकस्तथा ।
हरितो विष्णुवृद्धश्च मुद्गलश्च रथीतरः ॥६॥

आजमीढस्तथा कण्वो विश्वामित्रश्च कौशिकः ।
दशैते ख्यातयशसो ब्रह्माणो राजवंशजाः ।।७।।

ब्राह्मणानामशेषाणामासेतोराहिमाचलात् ।
सप्तैते दश च ख्याता वंशकर्तार ईरिताः ।।८।।

प्राणशक्तेर्भवेद्यस्मिन्नुद्रेकस्तपसो बलात् ।
स राजा प्रोच्यते प्राज्ञैर्बाहुस्थानीय ईशितुः ।।९।।

यस्तु कुण्डलिनीशक्तेर्यन्त्ररूपो भवेन्महान् ।
प्रवृद्धप्राणशक्तिं तं विजानीयात्तपोधनम् ।।१०।।

स मनुष्योऽपि देवत्वं जीवन्नेव गतो महान् ।
वर्णं सृजति राजन्यं विक्रमाढ्यं निसर्गतः ।।११।।

मनुर्विवस्वतः पुत्रः सोमपौत्रः पुरूरवाः ।
प्राचीनौ परिकीर्त्येते राजवंशकरावुभौ ।।१२।।

चालुख्यपह्लवमुखा बहवोऽन्ये च भूभृताम् ।
ससृजुर्विश्रुतान् वंशान् भुवि दुर्धर्षविक्रमाः ।।१३।।

ब्रह्मणामुपदेष्टृत्वान्मुखस्थानीयतेशितुः ।
राज्ञां रक्षाविधायित्वाद्बाहुस्थानीयता मता ।।१४।।

अद्यापि यो भवेद्ब्रह्मा यश्च राजा तपोबलात् ।
ताभ्यां च स्यात्स्वभावेन ब्रह्मराजकुलोद्भवः ।।१५।।

सत्त्वोद्रेको भवेद्यत्र सदा सद्गुणशीलनात् ।
स विट् सङ्कीर्त्यते प्राज्ञैरूरुस्थानीय ईशितुः ।।१६।।

यस्य सर्वाणि कर्माणि परार्थानि दयावतः ।
सत्त्वोद्रिक्तं महान्तं तं विजानीयाद्गुणाकरम् ।।१७।।

स मनुष्योऽपि देवत्वं जीवन्नेव गतो महान् ।
वैश्यं जनयते वर्णं शान्तिमन्तं स्वभावतः ।।१८।।

क्रियया द्विपदां धात्र्या शौचेन विनयेन च ।
शुद्धः शूद्र इति प्रोक्तः शौद्रो वर्णस्ततोऽभवत् ।।१९।।

पादस्थानीयता धातुः शूद्रस्य कथितागमे ।
सम्भूतिरेवं वर्णानामिति तत्त्वदृशां मतम् ।।२०।।

ऊरुपादोपमा वैश्यशूद्रयोरुभोरभूत् ।
वार्तया कर्मभिश्चान्यैः सर्वलोकस्य धारणात् ।।२१।।

ब्रह्मत्वं ब्राह्मणस्यासुं राजन्यस्य च राजताम् ।
वैश्यस्य विट्त्वं शौद्रस्य शूद्रत्वं च समुद्यमः ।।२२।।

इति द्वितीयोऽध्यायः

श्लोकसूचिका
Shloka Index

श्लोकाः	पृष्ठम्
अ	
अक्रिया निन्द्यते यत्र	२१४
अक्षरं परमं प्राहुः	१५६
अक्षरस्याप्यमुज्ञाता	३७
अक्षोभ्यमुनिरेतेषाम्	३६
अक्ष्णोरन्तस्समाविष्ट-	१६
अखण्डं वारुणं ज्ञानम्	१३३
अखण्डस्वररूपस्य	१२७,२०६
अखिलसंशयवारणभाषणम्	१०६
अग्निज्वालावदेतस्य	१६०
अग्नितप्तमयोगोलम्	८२
अग्निसूर्यौ यथा पूर्वम्	१८४
अग्निहोत्रादिकं कर्म	१५४
अङ्गं यथा शरीरस्य	८३
अचञ्चलेन मनसा	६५
अचलस्य तु यच्छक्त-	९१
अच्छिन्नज्ञानधारातो	१८१
अजेशं सर्वसोमेशौ	५४
अज्ञस्य विज्ञस्य च विश्वमस्ति	११५
अज्ञानस्य प्रतिद्वन्द्वि	१०५
अणीयानणुतोऽपि स्याद्	२०२
अणुतेजोमयं किञ्चित्	१४५
अणुरप्येष सकलम्	१९०
अण्डपिण्डोपाधिकत्वात्	१३८
अण्डं वपुषि निःशेषम्	७०
अत एवाम्मयः प्राणो	२०८
अतस्तस्य स्तुतौ श्रोता	१८६
अतिसूक्ष्मरसात्मत्वा-	१९३

अत्यन्तशुद्धमनसाम्	७६
अत्र वर्णाः स्वरस्पर्शा-	५६
अत्र श्लोके भगवता	७२
अत्राद्यानामक्षराणां त्रयं चेत्	४०
अत्रिं मीनेशमेषेशौ	५४
अत्रीणामन्वयज्योत्स्ना	९५
अथ कालकृतात्पाका-	१७६
अथ केन विशेषेण	९०
अथ तत्त्वं प्रवक्ष्यामो	११
अथ भक्तिं समुद्दिश्य	१०२
अथर्वा ऋषिरस्यस्या-	३४
अथवा सकलं चैत-	६७
अथ संवर्गविद्यायाः	१५९
अथाक्षरोद्गीथविद्याम्	१५६
अथानुविद्यामाद्याया	३२
अथान्तरिक्षं सुमह-	१७८
अदयमात्मतनौ कठिनं व्रते	१०६
अद्भुताः सिद्धयः साध्या	७५
अद्यापि यो भवेद्ब्रह्मा	२१७
अधः पृथिव्याश्च दिवः परस्ता-	४८
अधिका भक्तितो विद्या	१५५
अधुना त्वं महाभाग	८७
अनन्तराणां वृत्तीना-	४९
अनन्तराणि रूपाणि	१२९
अनावरणचक्षुर्य-	२१५
अनिच्छयाप्यतो ध्यायन्	७७
अनिर्देशे विशेषस्य	१०
अनुक्तानां प्रकरणे	१४७
अनुग्रहेशेन्दुयुतं वराहम्	२७
अनुप्रवेशो यत्प्राणे	१५१
अनुभावयते सर्वम्	२०३
अनुलोमविलोमतः	४६
अनुविद्यामथैतस्या-	५०

अन्तःकरणबाहुल्ये-	१९७
अन्तःकरणिनः सत्त्वा-	१८९
अन्तः स्वरं विजानाति	१६०
अन्ततो विभ्रतीं शस्त्रम्	३६
अन्तरस्त्वणिमा पूर्वो	१३७
अन्तरं त्वेकदा सिद्धम्	२०१
अन्तरं भगवद्बुद्ध्या	१३६
अन्तरं वस्तुनो ज्ञातृ	१२४,२००
अन्तरस्य च शाखाना-	२०१
अन्तरावर्तकोटीना-	१७४
अन्तरावर्तभूयस्त्वा-	१२५,२०१
अन्तरिक्षं व्यक्तवायुम्	१०८
अन्तरिक्षमये तस्मि-	१९२
अन्तरिक्षे तु विषये	१२६,२०४
अन्तरिक्षे हृदयवा-	१७९
अन्तरे भगवद्बुद्धिः	१३६
अन्तर्याता मतिर्विद्वन्	१०४
अन्तर्यामिणमीशानम्	१३
अन्तर्यामीति यस्सर्व-	१५
अन्तर्यामी स्वयं जीवः	१३
अन्धो हस्तेन संस्पर्शात्	१६१
अन्नसारमयं सूक्ष्मम्	१४३,१९२
अन्नसारमयत्वेन	१४४
अन्यदादित्यरश्मिभ्यः	१६५
अन्यदेव ततो रक्त-	६९
अन्यद्रजोयदाख्यात-	२०३
अन्यद्रजो यदाकाशम्	१२५,२०३
अन्यान् क्रोधीशचण्डेश-	५४
अन्यानि गगनव्योम-	१२६,२०४
अन्या स्यात्पुरुषाकारा	१८९
अन्येषां देवतानां तु	१८
अपरे श्रवणं प्राहु-	१००
अपश्यंस्तेजसो मूलम्	७१

अपां साधारणीनां च १७०
अप्रयत्नेन तु तपः ८९
अप्रियं सर्वमैत्रीघ्नम् ६
अप्सु सम्पच्यमानासु २०७
अभया भूधरः पृष्ठ- २५
अभिन्नं स्वात्मनः प्रीत्या १०२
अभिन्नो विषयी यस्य ९०
अभिमानं परित्यज्य ८१
अभिमानस्त्वहंवृत्तिः १६७
अभूत्पञ्चदशे घस्त्रे ८५
अभेददर्शनेनात्म- १९६
अभ्यासकाले भगवन् १०४
अभ्यासकाले सहजाम् ६०
अभ्यासस्त्वात्मनिष्ठाया १५५
अमरेशो विष्णुरुः स्या- २३
अमलदीप्ततरात्ममरीचिभि- १०६
अमिश्रं किञ्चिदप्येषु २०८
अमुष्यार्कस्य राज्ये तु १८२
अम्बरे भवता नित्यम् १२८
अयं गणपतेर्ग्रन्थ- ११०
अयं प्रागुक्त एवाब्दे ६८
अयं लोको विधिर्नाम १४०
अयुतं जुहुयात् पश्चात् ३०
अरुणशैलगताश्रमवासिनम् १०६
अरुणा करुणातरङ्गिताक्षी ४६
अरुणां केवलामुक्त्वा ४८
अरुणा श्यामला वज्रा ५६
अलोकितात्मनां वाणी १४६
अवरा च वरा चैवम् १४६
अविभाज्यतया श्लिष्येत् १७८
अविलोक्यापि पुरुषम् १७२
अव्यक्ततेजोजन्यत्वा- १८६
अव्यक्तत्वेन विश्वस्मा- १२८,२०६

अव्यक्तमेव प्रणवम् ३९
अव्यक्तात् स्वरतो भिन्नो १२७
अशुद्धा धीः पराची स्या- २०
अशुद्धाहङ्कृतिर्माया २०
असत्यं सर्वपुण्यघ्नम् ६
असङ्गश्च ससङ्गश्च १
असंबद्धानि वाक्यानि ६
असौ विभाकरश्चण्डी १४०
असौ हंसः सुपर्णोऽसा- १८८
अस्तु वा मास्तु वा शापो ३७
अस्माकं पदवन्नैव १७
अस्माकं हृदयं प्रोक्तम् १३
अस्माकं हृदये यच्च १९
अस्माभिस्सकलैर्मान्यो २१
अहङ्कारो द्विधा प्राज्ञैः २०
अहं कुतस्समायातो ११
अहङ्कृतिर्वास्तविकी- १९६
अहङ्कृतिं यो लसति ग्रसित्वा ११७
अहस्तेजस्तमो रात्रिः १३४
अहंप्रत्ययमूलं त्वम् १००
अहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिः ६७
अहंवृत्तिः समस्तानाम् ६९
अहितं सर्वदुःखानि ६
अंशावतारः पवनस्य मान्यो २१

आ

आकाशं द्विविधं प्रोक्तम् १२५,२०३
आजमीढस्तथा कण्वो २१६
आत्मत्वात्सर्वजीवाना- १८४
आत्मत्वेनानुभाव्यः स्या- १७९
आत्मनः सहधर्मिण्याम् ८
आत्मनस्त्रिविधस्यापि १५२
आत्मनाड्यां यदा भाति ८१

आत्मनानुप्रविष्टस्य	१४८
आत्मनोऽभिविमानस्य	१६७
आत्मस्थस्य सहस्रारम्	७०
आत्मस्थितानां नारीणा-	९५
आत्मानमीक्षेत परं प्रपश्ये-	११५
आत्मानमेव मन्वाना	१३६
आत्मानं सर्वभूतेषु	१६२
आत्मा पक्ता स्फुरंश्चेति	३१
आत्मा प्रियः समस्तस्य	१०२
आत्माभासस्त्वहङ्कारः	७४
आत्मैव भासते यस्य	८२
आत्मैवेति विनिर्देशा-	९२
आदर्शे रश्मिवद्व्याप्ति-	१७८
आदित्यसाध्यनामानो	१३०
आदित्यानां द्वादशानाम्	१२
आदित्यानां पतिर्विष्णु-	१८
आदित्यानामहं विष्णु-	१४
आदित्यानुत्तमस्थान-	१९
आदित्येभ्यो द्वादशभ्यो	१९
आदिशेन्नैव कृत्येषु	७
आदिः श्रुतीनां भुवनस्य राज्ञी	५०
आदिः स्वराणामनुनासिके द्वे	५१
आद्यपक्षे तृतीयस्य	१४२
आद्यं कूटं वाग्भवं युग्मकेऽस्मिन्	४१
आद्याया अनुविद्याऽन्या	३४
आद्येन षड्दीर्घयुजा	५२
आधारस्था परा वाक् स्यात्	१४५
आनन्दमयकोशस्य	१९७
आनन्दे तद्दृढा निष्ठा	१६३
आनुकूल्येन सङ्घस्य	८४
आन्तखस्तुने ज्ञाता	१७४
आप एव बहुत्वेन	२०८
आरभ्यते जीवजगत्परात्म-	११२

आरम्भिणां क्षीयमाण- ७६
आरम्भे लक्ष्यभेदेन १६०
आलोकनं परीक्षी स्या- १७६
आवर्तभास्तत्र तत्र २०७
आवृत्तेन द्विस्तु मन्त्रेण मूले ४२
आश्रित्य पवनावर्तान् २०७
आर्षाः स्युर्निगमाः सर्वे १९५
आह तं स भगवानगवासी १०९
आह स्फुटं तत्त्वमसीति वेद- ११८
आहितपशुभयमोहम् ३३
आहुतिः क्रमतः सिद्धम् १४९
आहुतिः क्रमतः सिद्धे १४९, १५१

इ

इकारो माधवः सूक्ष्मो २३
इच्छावत्वेन जगतो २०२
इच्छाशक्तिरियं ज्ञेया ४९
इतरत्र तु सर्वत्र ११०
इति विद्यात्रयं प्रोक्तम् १६१
इति सञ्जीविनीविद्या १६१
इतीयं विश्वमीमांसा १७२
इत्येवं भगवान्पृष्टो १००
इदं विज्ञाय यश्शास्त्रम् २१
इन्द्रमेके परे सूर्यम् १३७
इन्द्रस्य शक्तिं तामेता- १७९
इन्द्रसूर्यौ विदः केचि- १८६
इन्द्रं द्वितीयं जानीत १३
इन्द्रादयस्ते चत्वारो १८९
इन्द्रियं श्रवणं नाम १५
इन्द्रियाणां वरं चक्षु- १६
इममभिमुखीभूता ३८
इमं प्राणमयं विद्या- १९०
इमं मम गुरुः प्रश्न- ६७

इयं प्रदर्शिता विद्या १६३
इयमेव मही ब्रह्मा- १८५
इयमेवात्महत्या यत् १७१
इयं मतेन शाक्तानाम् २०६
इहाखिलानां लोकाना- १७५

ई

ईदृशं गुणगणैरभिरामम् १०९
ईशपुत्रशके बाण- ६२
ईशपुत्रशके राम- ५८
ईशपुत्रशके शैल- ६६
ईशवाक् तामसी नीला ३९
ईशस्य प्रथमा दृष्टि- ४९
ईशस्यानन्दरूपत्वात् १६३
ईशः स्यात्सर्वसिद्धीनाम् ३०
ईशे त्वसङ्कीर्णतया समाधिः ४४
ईश्वरस्य च शक्तेश्च ९२
ईश्वरस्य तु या शक्ति- ९१
ईश्वरं जगुरात्मान- १२
ईश्वरं तं समाजेषु २११
ईश्वरे धर्मभूतोऽयम् १४३
ईश्वरो नामधेयेन १७९

उ

उच्चार्यमाणस्तु गिरा १५७
उच्चार्यमाणे प्रणवे १५७
उत्तमो येन मार्गेण १६९
उत्तमस्येव सर्वेषाम् १५२
उत्तराणि तु दत्तानि १२
उत्तरेषु तु धर्मेषु २१५
उत्पन्नास्ते सतो भावा- १७७
उद्गारः स सतो भूया- १७७
उद्गीथः पुरुषो भानौ १४१

उपकोसलविद्यायाम् १६७
उपगम्य महाभागम् ८६
उपदेशं विभूतीनाम् १४७
उपदेशो द्वितीयार्धे ६२
उपविष्टेषु सर्वेषु ५८
उपादानमशेषस्य १७५
उपादेयस्य करणम् २१४
उपाधिं कञ्चिदाश्रित्य १७५
उपाधिमन्ति सर्वेषा- २०१
उपाधिवशतो गाय- १८
उपायो मार्गणाभिख्यः ६३
उपासकस्य सुतराम् ९८
उपासनज्ञानयोगौ १५५
उपासनादिभिः शुद्धम् ७५
उभयोरात्मशक्त्योः स्यात् १३०
उभयं काम्यकर्म स्या- २१३
उमेशो णो नरकजित् २४

ऊ
ऊर्ध्वविष्टपपर्जन्य- १४८
ऊरुपादोपमा वैश्य- २१७

ऋ
ऋकारो देविका नासा २३
ऋचस्तु योनिं भूताना- ४८
ऋतसत्यविभागोऽभू- १७६
ऋषिभिर्वामदेवाद्यै- २१
ऋषिरस्य महाकालो ३३
ऋषिः स्यान्नाभिजन्मास्य ५१

ऌ
ऌकारः श्रीधरः स्थाणुः २३

ए

एकत्वानुभवादेव	१३२
एकत्वेपि च निष्ठायाः	१५५
एकदा रेचकं कुर्यात्	७२
एकनेत्रो धरापूर्व-	३४
एकः प्राप्तुं प्रयतते	७७
एकविंशेऽह्नि गीतोऽभू-	९६
एकस्य ध्यानतश्चित्त-	७७
एकार उच्यते योनि-	५६
एकीभूतं तु तत्तेजः	१५९
एकोनविंशे दिवसे	९०
एतत्कर्मार इव स-	१२६,२०४
एतदाचारसामान्यम्	१०
एतस्यात्मविचारस्य	७५
एतस्योपासका एव	१५८
एतं चन्द्रमसं प्राहुः	१२९,२०९
एतं मूर्तित्रयं ज्ञेयम्	१३९
एतान्याद्यानि रूपाणि	१२९
एतामेव महाविद्याम्	१६२
एतास्तिस्त्रः पराविद्याः	४६
एतेषां हेतुभूता ये	१७
एतेषु तन्त्रचयसारतयोद्धृतेषु	४२
एवं तत्त्वे विप्रकीर्णे	१२
एवं त्रयाणां द्वैविध्यात्	४०
एवं द्वादश चादित्या	१७
एवं भेदेऽप्यभेदोऽस्ति	१२७,२०६
एवं मम गुरुः प्रश्ना-	५९
एवं विशुद्धमाकाशम्	२०३
एवं विषयजालस्य	१७५
एवं स्वतः प्रकाशत्वम्	१२२
एवं स्वरानुसन्धानात्	१६१
एष आत्मविचारः स्या-	७४
एष तूद्देशतः प्रोक्तो	१६८

एष प्रागुक्त एवाब्दे ७९
एष ब्रह्मा य ऋत्विय २११
एष यामि पितुरन्तिकम् १०९
एष सप्तहयस्योष्मा १३५
एष स्वरात्मकः प्राणो १२६
एषा क्षरोद्गीथविद्या १५९
एषा मुद्रा स्वरस्यास्य १५८

ऐ
ऐश्वरं हृदये ज्ञानम् १७
ऐश्वर्यं सर्वभूताना- २००
ऐहिकं दुष्फलं यत्र २१४

ओ
ओकाराप्यायनी सद्यो- २३
ओङ्कारमीशानमाह १५७
ओङ्कारमेवं विज्ञाय १५७
ओतं च प्रोतमेतस्या- ४९

क
कन्यां न दूषयेद्योषाम् ९
कबलीकृत्य सङ्कल्पा- १२३
करपादादिसंयुक्तो ११
करोतीत्यनया वृच्या ३०
करोमि कर्मेति नरो विजानन् ११९
कर्तव्यस्यानुसारेण १५१
कर्तृत्वाभावतः कर्म- ८२
कर्मेन्द्रियाणि नाणूनि १९१
काञ्चिन्मायां पुरस्कृत्य ३६
कामचारी जपेल्लक्ष- ३६
कामाय भक्तिं कुर्वाणः १०३
कामेन योगमभ्यस्य ५९,६१
कामो गणेशोऽनल शान्तिचन्द्री ३२

कारणं सदुपादानम्	१२१
कार्यानुगा जगत्यत्र	१९९
कार्ष्णेरिवापरं प्रश्नम्	७८
कालभागस्य बाहुल्या-	१८५
कालमारुतसङ्घर्षात्	१८०
कालमेव विदुः कालीम्	३१
कालस्तु शक्तिः सचतुर्दशास्यो	२७
काली तारा सुन्दरी च	२९
काले काले नरः कुर्या-	७
किटिशरीरभृता परिचुम्बिता	५२
किमलं शास्त्रचर्चैव	५८
किरणानां प्रतिद्वन्दी	१३३
किं कर्तव्यं मनुष्यस्य	६४
कीर्त्यते हृदयं पिण्डे	७०
कीर्त्यन्ते मरुतः प्राज्ञै-	१३०
कुटुम्बभूतान् सूर्यस्य	१२९
कुटुम्बभूतान्सूर्यस्य	२०९
कुम्भयोनिमुखमौनिपूजिते	१०९
कूटानां त्रयमिव मूलमन्त्रराजे	४५
कूपे यथा गाढजले तथान्त-	११७
कृष्णपक्षे चतुर्दश्याम्	८
कृष्णो दण्डी विशालाक्षी	२५
कृष्णः सत्यः सात्त्वतश्च	५५
केचिज्जागरितस्थानम्	१६७
केचिदग्निं यमं प्राहुः	१८८
केचिदात्मपदेनात्र	१४६
केचिद्देवगणान्भौमा-	१९
केचिद्भङ्ग्यन्तरेणाहुः	१३८
केवलेन विमर्शेन	६५
केवलं नाम भेदोऽयम्	८६
केशवाद्यनिरुद्धान्ताः	५४
कैलासं केऽपि मुक्तानाम्	९९
क्रमेणायाति किं ज्ञानम्	१०४

क्रमेणायाति न ज्ञानम् १०४
क्रियया द्विपदां धात्र्या २१७
क्रियाशक्तिः पिशाचीव ३९
क्रियां वा योऽनुसन्दध्यात् १५४
क्रीतां धनेन यो वेश्याम् १०
क्रोधबीजचतुष्कस्य ३१
क्रोधीश्वरस्थानगते वराहे २७
क्रोधीशसूक्ष्मामृतयोः समेतम् २९
क्रोधो बीजं शिवा शक्तिः ३६
क्व भाति दिक्कालकथा विनाऽस्मान् ११४
क्षान्तिश्चप्दालको नन्दी २४
क्षान्तिर्महेश्वरी पश्चात् ५५
क्षीरं नीरे यथा तेजो १५४

ख

खमूर्तिर्वासुदेवोऽर्क- १८४

ग

गच्छन् कुर्वंश्च विसृजन् १५४
गच्छेत् तीर्थानि पुण्यानि ८
गतः शताधिकां नाडीम् १६८
गतये लोककार्याणा- ७८
गतिरेवं द्वयोरेका ७७
गन्धस्पर्शरसज्ञानाम् १९१
गवेषणात्प्राप्य हृदन्तरं तत् ११७
गायेन्नामानि देवस्य ६
गायेन्नासन्ति गीतानि ७
गीतो बहुविभूतिर्यो १
गुणादेर्धर्मभूतत्वात् १२३
गुरोर्वचस्तदाकर्ण्य ६७
गृहिणीं न बलाद्गच्छे- ९
गृहीतो विषयो ज्ञानम् १९९
गृहीत्वा तु चितिच्छायाम् ४७

गृह्णतोऽपि स्थिरैकाधीः ७०
गोलस्य प्रश्चात् सूर्यस्य १६५
ग्रहणे च स्मृतौ प्रज्ञा १७३
ग्रहराजैर्ग्रहैरेवं तथा पूर्णमुपग्रहैः १२९,२१०

च
चक्री क्रोधीश्वरो ब्रह्मा २४
चक्री धरा शान्तिरनुष्णभानुः २६
चक्षुःश्रवणगोलेभ्यः १९३
चञ्चलत्वं विषयिणो ९१
चतुर्णामपि देवानाम् १८८
चतुर्णामपि भूताना- १७७
चतुर्थीयं महाविद्या ४८
चतुर्दशेऽष्टमे रात्रौ ८०
चन्द्रमण्डलमाविष्टा १८३
चन्द्रलोकं गतानां च १७०
चन्द्रसूर्यौ समाख्याता- ५६
चन्द्राभिधानं तस्यैव १६
चन्द्रे च हृदयं लब्ध्वा १८३
चपलं तन्निगृह्णीयात् ७२
चलनक्रियायोगाच्च २०६
चलन्देशोन्तरिक्षस्य १८०
चर्यां देहेन्द्रियादीनाम् १०५
चलत्वमेव व्यापारो ९२
चालुख्यपह्लवमुखा २१६
चान्द्रं मण्डलमाविष्टः १३३
चित एकपदार्थत्वात् १२४
चिद्विभूतिस्त्रिधा प्रोक्ता १३८
चिल्लक्षणं सदेवैकम् १७३
चैतन्यच्छाययाश्लिष्टम् ८०
चैतन्यं तु पृथङ्नाड्याम् ८१

छ

छः शनिः कर्पूरो वामो २४
छन्दोगानामुपनिष- १५४
छन्दोऽर्थं न्यासवैषम्या- १९६
छात्राणां वा गृहस्थानाम् १५७
छायामात्रं पामराणाम् १३७
छायामात्रं प्रभाषन्ते १३७

ज

जगत्कर्तुर्यथाऽस्माकम् ३२
जडप्रकृतिरव्यक्ता २०९
जननं मरणं चेति १७०
जपेन वाऽथ मन्त्राणाम् ७३
जमदग्निर्भरद्वाजो २१५
जानन्नेव श्वसेन्नित्यम् १५९
जायते विश्वमीशानात् १६२
जिह्वात्रयं कूर्चयुगं त्रपे द्वे २९
जीवन्त्या एव मुक्ताया ९५
जीवनामव्यक्तिपक्षे ३१
जीवन्मुक्तस्य कालेन ९८
जीवन्मुक्तिं समुद्दिश्य ९७
जीवस्योपाधिरध्यात्मम् १४३
जीवात्मनो जागरिते १६४
जैनैर्व्याकुलिते धर्मे ८७
ज्वलतां सूर्यबिम्बानाम् १८१
ज्वलंत्सङ्कर्षणात्कालो १९२
ज्वलद्भ्यः सूर्यरश्मिभ्यः २०७
ज्वलन्दशायामेकस्याम् १८१
ज्ञातुर्ज्ञानं स्वरूपं स्यात् १२४,२०१
ज्ञानक्रियासमावेशात् १५९
ज्ञानयोगस्तु यत् प्राज्ञो १५५
ज्ञानरश्मिछटाटोप- ३४
ज्ञानस्य चापि सिद्धीनाम् ८८

ज्ञानस्य मुनिशार्दूल १०५
ज्ञानं शक्तेरपेतं यो ८९
ज्ञानिनं केन लिङ्गेन ५९
ज्ञानेन्द्रियाणि नाणूनि १९१
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चापि १४६
ज्ञानेद्रियाणि प्रथमा १४३
ज्ञेयः पाकविशेषोऽत्र १९२
ज्ञेयश्शरीरवत्सङ्घ- ८३

झ

झिण्टीशं भौतिकं सद्यो- ५४

ठ

ठद्वयं भणितमग्निकलत्रम् २८

त

तटस्थलक्षणेनैवम् ९४
ततः शीतां यतः सख्यो ३५
तत्र भोगान् योऽनुभूय १६९
तत्रान्तरविनिष्पत्तेः १७८
तत्रैव लक्षणं चोक्तम् ६२
तत्त्वाक्षरीन्निगमसारमुदाहरन्ति ४३
तथापि भुवि सञ्जातो १८
तथापि मानसे द्रव्ये १९६
तथा प्रविष्टः सादृश्या- १८१
तदा न ज्ञायते प्राप्ति- ७१
तदेकं परमं वस्तु ९३
तदेकमन्तःकरणम् १९२, १९२, १९४
तदेतन्निर्मलं ब्रह्म २०
तद्युक्तं रसनात्वग्भ्याम् १४६
तद्युष्मदोरस्मदि सम्प्रतिष्ठा ११४
तद्रूपशक्तिकल्याण- १
तद्वन्तं परमेशानम् १७

तद्दिशां नयनस्थाने १३६
तन्त्रे सहोदरद्वन्द्व- १४०
तपसस्त्वाश्रमः प्रोक्त- ७९
तपसा दग्धपापस्य ७९
तपस्तदेव दुर्धर्षम् ८८
तप्तस्वर्णरुचिः सुधांशुमुकुटा ५१
तमाकर्ण्य मम प्रश्नम् ८०
तमिमं प्रश्नमाकर्ण्य ६८
तमेतं तान्त्रिकाः केचि- १८८
तमेवं सति निष्पन्नम् १७६
तस्मात्कश्चिन्नावमान्यो १३
तस्मात् त्रीण्येव भूतानि २०८
तस्मात्स्वरूपविज्ञानम् ९४
तस्माद्वसिष्ठशापस्य ३७
तस्मान्न काचन भिदा १४१
तस्य दक्षिणतो धाम ६९
तस्य सर्वमिदं मिथ्या १६२
तस्यालये भगवती ४२
तस्येच्छाकल्पितं रूप- २११
तस्येदं भुवनं कार्यम् १६२
तस्येन्दुरश्मिभूतत्वात् १६९
तान्त्रिकाणां तु भाषायाम् २०३
तान्त्रिकेषु तु मन्त्रेषु १५३
तामेतामखिलेशानीम् ४९
तारणादुदिता तारा ३८
तारा तु प्रकृतिस्तासा- ३९
तारा परावाक् कुहना पिशाची ३६
तावुक्तौ पितरौ छन्द- २०२
ताश्च लोकेश्वरैः सृष्टा- १८९
तिस्रस्तु देवताश्रेष्ठा- १३
तीक्ष्णा रौद्र्यमया निद्रा ५५
तीव्रनिर्विषयध्यानात् १६१
तीव्रं दिवं वीक्षमाणा- १७६

तुरङ्गः सप्तनामैकः १३२, १८७
तुषारदीधितेर्बिम्बम् १८
तुहिनातपयोगेन १३४
तुहिनातपहेतुत्वात् १३४
तृतीयबीजे यो वह्निः ५३
तृतीयस्सविता प्रोक्तः १३
तृतीया यादृशी विद्या ५३
तेजसो रोहितं रूपम् १२८
तेजस्तु दिवि तस्यैव १३
तेजस्त्रिपुरभैरव्या- ५१
तेजः समस्तं विसृज- १३३
तेजःसलिलभूमीनाम् १२८
तेजःसहकृतेनैव ५३
तेजोजलान्नप्राधान्या- १८४
तेजोऽबन्नभवो येषु १८१
तेजो बहिर्गतं प्राहु- १४
तेजो यद्रोचकं नाम ५३
तेषामपि त्रिमूर्तित्व- १४१
तैजसं पुरुषं केऽपि १६७
त्यागं देहात्मभावस्य ७३
त्रयाणामिह गोलानाम् १४१
त्रिकेऽत्र नभसो नाम १७८
त्रिवृत्करणसिद्धान्तः १२८
त्वचस्तु देवता देवी १८
त्वं तु सप्तदशे वर्षे ८६
त्वय्येव परमा निष्ठा ८६
त्विषां पतिर्माधवमञ्चशायी ५०

द

दक्षिणं विग्रहस्यार्धं २५
दक्षिणे विन्ध्यतश्शक्ते- ९५
दण्डं विनैव यतिनम् १०७
दद्यादेव यथाशक्ति ७

दर्शं दर्शं प्रतृप्यन्ति १६५
दिक्कालखाभिमानित्वा- १८३
दिग्देवताख्या तस्यैव १५
दिवं परीक्षमाणस्य १७६
दिव्यं चक्षुस्तदेवाहुः १३७
दिशामिवैकरूपाणाम् १७४
दीनाः शरणमिच्छन्तो १
दुःखस्यान्यस्य वा भोक्ता १९२
दुर्गन्धीनि न सेवेत ५
दृग्दृश्यभेदधीरेषा ७१
दृश्यते द्विविधा निष्ठा ७६
दृश्यते विषयाकारा ११२
दृश्यते सूक्ष्म ओङ्कारः १५६
दृश्योऽयं वैद्युतो वह्निः १३८
दृष्टात्मनां तु सिद्धानाम् १३७
देवताया नरश्रेष्ठ १०२
देवयानं गतो मार्गम् १६९
देवयानेन मार्गेण १७१
देववाचि सुतरामशिक्षितम् १०८
देवस्य मध्यमस्यास्य २०५
देवं वृषं नमस्कृत्य १
देवानामस्मदादीनाम् १६
देवानुग्रहमाप्तः सः १७०
देहतो देवतासेवी १६९
देहात्मबुद्धिर्यावत्स्या- २०
देहात्मभावे ज्ञजडौ समाना- ११५
देहान्ते सम्पदे प्रोक्ता १७२
देहाभिमानी त्वाशाभि- २१
देहाभिमानी सर्वोऽपि १३६
देहे नश्वरताबुद्धे- ७५
देहे संसारिणस्तेजः १६०
देहो न जानाति सतो न जन्म ११६
दैवरातस्य संवाद- ६४

दोषा बह्वशने प्रोक्ता ४
द्योदिवौ परमव्योम १७५
द्यौर्विष्णुर्व्यापकत्वेन १७७
द्रव्यं केवलमीक्षस्व १२१
द्रुहिणो दहनः शेषी ३४
द्वन्द्वानि सर्वाण्यखिलास्त्रिपुटत्र्यः ११३
द्वात्रिंशच्छतसाहस्रम् ४८
द्वादशेमान् महादोषान् ३
द्वितीये तु द्वितीयोऽत्र ११०
द्विधैवं धर्मभूतस्य १२६
द्वे मुद्रे भृगुविद्याायाम् १६४
द्वे शक्ती चरतो मर्त्ये २१५
द्वैतदृष्ट्या तु जीवानाम् १३१
द्वैतं विचारे परमार्थबोधे ११९

ध

धर्म एष परः सूक्ष्मो १६८
धर्मज्ञाने प्रमाणं स्यु- २१३
धर्मत्वादपि धर्मित्वात् २००
धर्मधर्मिविभागोऽयम् २००
धर्म नामापि वृत्तस्य १५०
धर्मस्य कश्चिदेवार्थो १५०
धर्मं जिज्ञासमानाना- २१३
धरण्याः सागरान्ताया २
धाता साक्षात्परः प्रोक्तो १८
धाराव्यपेता या भक्तिः १०३
धिया सहोदेति धियास्तमेति ११३
धिये प्रकाशं परमो वितीर्य ११६
धीनाशः परिणामेन १७४
धीरत्वसम्पदि सुवर्णगिरेरनूनम् १०७
धीहृद्गतायां मनुजो १९७
ध्यायतो देवतां मन्त्र- ७७
ध्रुवो रौद्री जातवेदो ३४

न

न किञ्चिदवमन्येत २
नकुलिहंसकृशानुगिरोयुताः ५२
न गच्छेद्विधवां नारीम् ९
न गतिर्यत्र वेदानाम् २१३
न चाकृतानि पापाय ७६
नचेत्समष्टिविज्ञान- १२२, १७४
न तेषामवतारेषु भवे- १५२
न त्वं स्वामिगिरौ नाथ ८७
न निषिद्धं न विहितम् १०
न परस्य स्त्रियं गच्छेत् ९
न भिदा विष्णुविषये १४१
नमस्कुर्यादुभे सन्ध्ये ७
न मुधा विषयान् ध्यायेत् ३
न यदि ज्ञानकार्यं स्याद् १९९
नराणामिह विश्वेषाम् १३५
न लोकेतामन्यमन्यां वा ३
न वक्ति देहोऽहमिति प्रसुप्तौ ११६
नवनीतं यथा तक्रे १६०
न विदध्यात् सतां निन्दाम् ६
न वेद्म्यहं मामुत वेद्म्यहं मा- ११८
न संसिद्धिर्विजिज्ञासोः ६०
न सर्वभूतबीजानि १२५,२०३
न हन्यात् प्राणिनं कञ्चित् ८
नाकर्णयेत्सतां निन्दाम् ४
नाडीद्वारार्चिराद्येन ९८
नाडीनां मथनेनैवम् ८१
नाडीबन्धोऽभिमानश्च ८२
नाडीशक्तिविलासेन ८१
नाणवः प्रकृतिर्वेदम् १७३
नाणू ज्ञानेन्द्रिये ते द्वे १९३
नाणूनि भूतबीजानि १२६, २०४
नाथ यस्मिन्निमे भेदा ९१

नादिनी कमलिनी प्रियसर्गैः २७
नाद्यादुच्छिष्टमन्यस्य ४
नाद्यान्नरः पर्युषितम् ४
नानात्वं द्वैतकालस्थम् ९२
नानाविधस्य व्यक्तस्य १७७
नान्यं मृगयते मार्गम् ८८
नाभिध्यायेत् क्वचिद् द्रोहम् २
नामधेयमसामान्यम् १२६, २०४
नामान्तरेण श्रेष्ठस्य १९१
नायकः पितृलोकस्य १४२
नाश्लीलं कीर्तयेद् विद्वान् ६
नासाधूनां चरित्राणि ७
निगृह्णन्ती चेतो निज- ३०
निजया परया शक्त्या ९२
निजेच्छया विनिष्पन्नम् १८२
नित्यं स्नानं नरः कुर्या- ३
नित्यमङ्गलवत्त्वेन १८५
नित्यवृत्तिमतां नृणाम् ७२
नित्यं चलनशीलास्ते १४१
निद्रा न विद्या ग्रहणं न विद्या ११४
निनादो योऽयमव्यक्तः ३८
निमित्तं प्रकृतिश्चास्य २०२
निरूप्य हृदयस्यैवम् ७२
निर्गच्छन्ति यतः सर्वा ६९
निर्गता दीधितिः प्राणात् १४४
निर्वाणायास्ति चेदन्यो ७७
निर्वासनेन मौनेन ६०
निवृत्तं सर्वनाडीभ्यो ८२
निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च ५५
निशायामेकविंशेऽह्नि ९७
निशि लक्षं दिवा लक्षम् ३०
निःशात्रवः स रमते ४३
निषिञ्चत्यत्र यद्रेतः १५

निषिद्धं कर्म शास्त्रेस्मिन् २१४
निष्कामं कर्म यज्ञः स्यात् १५१
निष्ठितः सततं विद्वान् १६६
नीलारविन्दसुहृदा सदृशं प्रसादे १०७

प

पक्तारं सर्वभूतानाम् ३२
पचन्त्यां वायुगोलानि १८०
पञ्चमी परमा माता १८५
पञ्चम्यामाहुतावापो १४८, १९०
पञ्चविंशे तु दिवसे १०४
पथोः कालविशेषाणाम् १७०
पदमुक्तमिदं वैदैः १५८
पदार्था अनुभूयन्ते १६५
पदार्थान् कपिलः प्राह १२१
पद्मबान्धवपर्जन्य- १९०
पद्मा गौरी मन्मथो ब्रह्मजाया ४१
परतन्त्रे कुतस्सौख्यम् २१
परमस्य च जीवस्य १२
परमात्मा सत्यलोकः १३०
परस्त्रियं न गृह्णीयात् ८
परस्य न हरेद्वित्तम् ८
परस्य पुंसो हृदयम् १७८
परावागिन्द्रियं नाम्ना १९४
परिच्छिन्नस्त्वनुभवः १७१
परिच्छिन्नं यदात्मानम् १०२
परिणताम्रफलप्रभविग्रहम् १०६
परिणामकृतान्भेदा- १७५
परिणामो यथा स्वप्नः १२२
परित्यज्य सदा दुःखम् १६३
परिपाकेन काले स्युः ८८
परीवृतोऽपि बहुभि- ८९
परेषामुपदेशाय ७६

परेषां कुलनारीषु २
परेषां जातु चिद्दोषां- २
परेषां तेजसा लक्ष्म्या २
परेषां द्रविणेष्विच्छाम २
पैरैरनिन्दितं कर्म १५०
पवनोपाधिकं ज्योतिः २०७
पश्यन्ती मनसा युक्ता १९४
पश्यामि देवदत्तेन ८६
पाकाद्रविभुवोर्मध्ये २०९
पाणित्वं स्थूलदृष्ट्योक्तम् ४७
पाणीन्द्रियं यदीशस्य १४
पाणीन्द्रियेण संयुक्तम् १४६
पाणेः प्राधान्यतः प्राहुः ३१
पादस्थानीयता धातुः २१७
पादस्सर्वाणि भूतानि १५
पापघ्नी वत्सला सर्व- ४८
पार्थिवस्यानिरुद्धाख्या १४२
पार्थिवेषु शरीरेषु १३७
पिण्डेषु भुवनेशानी ५०
पिता द्यौर्जननी भूमि- ७
पितृलोकं वदन्त्येके २१२
पिनाकीशः ककृद्देशः २५
पुण्यं यथा बलं कुर्यात् २१४
पुण्यश्लोकचरित्राणि ४, ६
पुनरावर्तनं स्वर्गा- २११
पुरश्चरणमाद्याव- ३३
पुरा कुमारिलो नाम ८७
पुरुषाकृतयस्तेषाम् १८९
पुंनाम्ना महतीर्मूर्तीः १८३
पुंस्येव द्विविधे जाते १७९
पूर्वमाहुः परं ब्रह्म १७९
पूर्वोऽर्चिरादिमार्गः १७०
पूषा नाम य आदित्यः १६

पृथक्कृतो जनो देहात्	१७१
पृथक् चोपास्यमम्बाया-	३२
पृथगन्तःकरणिनम्	१३७
पृथिव्यात्मा वसुरियम्	१९
पृथिव्यामग्निरूपेय-	५३
प्रकाशकस्यैव हरस्य शक्ति-	५३
प्रकाशमाना भूतेषु	१२
प्रकृतिं त्रिगुणामेके	१७७
प्रकृतिस्त्वदितिर्नाम्ना	१८०
प्रकृतेः शिल्पशक्तिर्या	१८७
प्रचक्षते चिदात्मत्वम्	१२४
प्रचण्डचण्डी या प्रोक्ता	२१२
प्रज्ञागते त्वंहङ्कारे	१४४
प्रज्ञानत्वं श्रुतं लक्ष्म	१२
प्रज्ञानभूतेश्वरधर्मभूत-	४३
प्रज्ञानमेकदा सिद्धम्	१०५
प्रज्ञानस्य प्रवेत्तारो	७१
प्रज्ञाया अप्रमादेन	१५५
प्रणवात्स्वरतो भिन्नो	२०५
प्रणवश्च महान्प्राणः	२०५
प्रतिमानं पुरन्ध्रीणाम्	९५
प्रत्यण्डमपि भासन्ते	२०९
प्रत्येकं बिन्दुसंयुक्त-	३३
प्रत्यण्डमपि भासन्ते	१२९
प्रत्यण्डं रवि बिम्बानि	२०७
प्रत्यक्षमनुमानं चे-	१४८
प्रथमेक्षा यथास्माकम्	४९
प्रथमा देवता सैव	१६६
प्रद्युम्नो बिन्दुरक्रूरो	२४
प्रभा जलजमित्रस्य	१४४, १९३
प्रमाणं दृश्यते लोके	१४७
प्रयत्नमुपकुर्वन्ति	६५
प्रश्नद्वयेन रमणाह्वयम्	९५

प्रश्नद्वयमिदं श्रुत्वा ९५
प्रसूनमार्गणो बीजम् ३३
प्रसारस्योपसंहारा- १९७
प्रागुक्तेऽब्देऽष्टमे मासि ६९
प्राचां मुनीनां भाषायाम् २११
प्राज्ञो रजस्वलां भार्याम् ९
प्राज्ञमेव परे तं तु १६७
प्राण एव पृथग्भूतो १४९
प्राणगायां मनोगायाम् १९७
प्राणचेतोगताहन्ता १९७
प्राणजृम्भणदेशत्वाद् २०५
प्राणमानसविज्ञान- १९७
प्राणरोधश्च मनसा ७२
प्राणरोधेन वृत्तीनाम् ७२
प्राणशक्तेर्भवेद्यस्मि- २१६
प्राणस्य वेदनाश्चेच्छा- १९३
प्राणस्य व्यक्तवायूनाम् २०७
प्राणस्य स्थूलशाखायाः १५९
प्राणस्यैव तु तत्तेजो १५९
प्राणस्योपाधिभूतस्य १४८
प्राणा एकादश व्यष्ट्या १४७
प्राणादपि पृथग्भावम् १७१
प्राणानां कामदिग्धानाम् १६९
प्राणानां भासकं ब्रह्म १७१
प्राणाः समवलीयन्ते ९७
प्राणास्त्रयः पञ्च सप्त १४६
प्राणेनान्नः प्रवेशः स्या- १९१
प्राणेषु सेयं दशसु प्रदिष्टा ४४
प्राणोऽधिदैवतं शक्रो १४५
प्राणो नाडीषु शुद्धासु ७३
प्रादेशमात्रं तं प्राहुः १६७
प्रियं हृद्यं समस्तस्य ५
प्रीतये मुनिविदामनुविद्या ४५

प्रीत्यै स्यादुत्तमस्यैव १५१
प्रेतलोकः शशाङ्कस्तु १३९
प्रोक्तं शुद्धं यदाकाशम् १२५

ब

बके तु बीजं कमलासनाया २७
बद्धत्वभावे सति मोक्षचिन्ता ११९
बन्धूकपुष्पकमनीयरुचिस्त्रिनेत्रा ४२
बलेन विस्मिता यस्य ११
बलो बलानुजो बालो ५५
बहिस्तु दृश्यते रश्मिः १६६
बहिस्सञ्चरतस्तात १०१
बालकेऽपि जडगोशकेऽपि वा १०९
बालाविद्यावदत्रापि ५२
बाह्यस्तु रुद्र इत्युक्तः १५८
बिम्बे यदैश्वरं ज्ञानम् १७
बुद्धिः पराची संसारम् २०
बृहस्पतिर्व्यक्तशब्दः १८६
बोद्धारमात्मानमजानतो यो ११३
बोधो विराजो विविधोऽतिभाति ४४
बोधः समुद्रवद्बोद्धृ २००
ब्रह्मचर्याश्रमे यस्य ७८
ब्रह्मचर्येण शुद्धेन ७८
ब्रह्मचारी गृही वाऽपि ७८
ब्रह्मणस्पतिमेवाहु- ३८
ब्रह्मणस्पतिरेष स्या- २०६
ब्रह्मणामुपदेष्टृत्वा- २१६
ब्रह्मणो घोरतपसाम् २०६
ब्रह्मणो निर्गुणस्यैव २०२
ब्रह्मत्वं ब्राह्मणस्याप्तुम् २१७
ब्रह्म दास्येन योगेन २२
ब्रह्मलोकगतो मुक्त- ९७
ब्रह्मविष्ण्विन्द्ररुद्राख्याः १८८

ब्रह्माण्डस्याधिकार्येष १५०
ब्रह्माण्डे यावदस्तीह १४५, १९५
ब्रह्मा प्राणश्चोदितौ शैववर्णौ ४०
ब्रह्मा योनिः शान्तिरिन्द्रो भवानी ४०
ब्रह्मोच्यते महत्त्वेन १९९
ब्राह्मणानामशेषाणा- २१६
ब्राह्मणोक्तेषु मन्त्रेषु १५३

भ
भक्तिः कामसमेताऽपि १०३
भक्तौ तु परिपूर्णाया- १०३
भक्त्या वा मन्त्रयोगेन १६८
भग एव स्मृतं वीर्यम् १६
भगः कीर्तिर्भगो लक्ष्मी- १६
भणन्ति प्रणवोपाधिम् १३८
भवत्यत्रैव सम्पन्नो १७२
भवन्तु सद्दर्शनसाधनानि ११३
भविता न पुनर्बद्धो ८२
भवेन्न यस्य प्रारब्धम् ८८
भारद्वाजस्य वै कार्ष्णे- ७४
भार्या पुनर्भूः दिधिषोः ९
भावा एते प्रकीर्त्यन्ते १८०
भावेऽहमः सर्वमिदं विभाति ११६
भित्तिस्थानं विना देशम् ४९
भिन्ना तिसृभिराख्याभि- ३९
भिन्नानपि व्यक्तिभेदा- १८३
भीमामाकर्षिणीं शूराम् ३५
भुजङ्गेशपिनाकीश- ५४
भुनक्ति पृथिवी चन्द्रम् १४०
भुवनान्तोचितं भीमम् ३१
भुवनं मनसो नान्य- ७०
भुवर्लोके पिशाचाः स्युः १३०
भूतत्रयस्याप्यव्यक्त- १२८

भूतपाको वियत्यासीत् १३५
भूतरूपतया खांशः १२९
भूतले त्विह तृतीयमुद्भवम् १०९
भूतं भविष्यच्च भवत्स्वकाले ११४
भूतानामात्मनः सर्गे १२३
भूतान्यजगवी वालो ५६
भूदेवताख्या तस्यैव १६
भूमविद्यां पुरा नाथ ८७
भूमिमण्डलमाविष्टा १८२
भूयश्च परिपाकेन ९८
भूर्भुवः स्वरिति प्रोक्ता- २१०
भूलोको गीयते भूमिः १३०
भेदमेतं पुरस्कृत्य ९८
भेदाभासे विजानाति ९०
भैरव उष्णिक् काली २९
भोक्ता सूर्यो हरिर्नाम १४०
भोक्तृत्वमपि भोग्यत्वम् १४०
भोगस्थानं पुण्यवताम् १३०
भौतिकानां तु वस्तूनाम् १३९

म

मज्जतां घोरसंसारे ८६
मज्जन्निव मनो वृत्त्या १६६
मण्डलस्यान्तरं केचित् १३२
मण्डलान्तरसामान्यम् १३२
मण्डले त्वयमेवांशो १५
मण्डले हृदये चेति ३१
मतिस्तु भूमविद्यायाम् १६३
मधुच्छन्दः पुरोगानाम् १९५
मधुविद्यां विजानाति १६६
मनः प्राणश्च वाक् चेति १४६
मनसा चरतो यस्य ७५
मनस्येव स्थितानां वा- १९५

मनुर्विवस्वतः पुत्रः २१६
मनोमयस्यान्तरात्मा १९४
मनो येन जितं तस्य २१
मन्त्रयोगेन देवस्य १५२
मन्त्रवर्णमयः शब्दो २०५
मन्त्राक्षराणां प्राणेन ७३
मन्त्रोऽयं भुवनेश्वर्याः ५०
मयैवं भगवान्पृष्टो ८८
महर्षिं रमणं नत्वा ५८
महर्षीणां दशा तादृक् १५२
महाचीनक्रमेणैताम् ३७
महासरस्वती पूर्वा १८५
महेन्द्रस्येच्छया भूयः १८२
महेन्द्रस्येच्छया शक्ति- १८०
महेश्वरं विदुः शैवाः १३१
महेश्वर्यथवेन्द्राणी १३१
मातरं गुरुभार्यां वा ९
माता ममेति नगराजसुतोरुपीठम् १०७
माता शक्तिर्यतो गर्भात् २०२
मात्रा गुहायां निहितः १८७
मान्यस्स यतिराजोऽपि २१
मायाऽम्बा प्रकृतिः शक्तिः १२३
मार्गोऽयमेव प्राणानाम् १६९
मार्तण्डस्य च मित्रस्य १३२
मांसं योऽन्यस्य मांसेन ४
मितकालिकभाषातः १९६
मित्रः सर्वाणि भूतानि १३३
मित्रेणानुगृहीतः स्यात् १३३
मुक्तत्वस्याविशिष्टत्वा- ९६
मुक्तलोकाश्च ते सर्वे ९९
मुक्तिरेकविधैव स्यात् ९७
मुक्तो भवति जीवन्यो ९८
मुन्याद्यास्युर्दक्षिणामूर्तिपङ्क्ति- ४२

मुख्यप्राणोद्गीथविद्या १६०
मुख्यं नाम तदीशस्य १५६
मुसलीशूलहस्तश्च ५५
मूर्च्छा निद्रातिसन्तोष ७१
मूर्तित्रयान्तराज्ञेयाः १३९
मूलच्छेदस्तु वासिष्ठ १०१
मूलप्राणं तमालम्ब्य १९१
मूलविद्या यथाम्बायाः ४८
मूलवृत्तिरहङ्कारः १४४
मूले येयं घस्त्रवर्णा त्रिकूटा ४१
मृत्युञ्जयं मृत्युभियाश्रिताना- १११
मृदुतमं वचने दृशि शीतलम् १०६
मेघं वदन्ति पर्जन्यम् १८६
मेघादौ दृश्यमानोऽयम् १८७
मे महाकालवैकुण्ठ- २५
मैथिलास्तु कवयन्ति नीलया ४६
मोचयेत्सकलान् बन्धा- ५९
मोहान्नापरमज्ञानम् ३
मौनेन मज्जन्मनसा स्वमूल- ११७

य

य एवं मनसस्तत्त्वम् १४५
य एवं विदनुज्ञात्मा १५८
य एवं विद्वान् सो ४५
यच्च दिव्यं युगं प्रोक्तम् १३४
यजुर्मन्त्रेषु सर्वेषु १५३
यज्ज्ञानात्यन्तरं वस्तु २००
यज्ञशक्त्या तया देवो १५१
यतिनो योगनाथस्य ८३
यत्कर्म सुकृतं प्रोक्तम् ७६
यत्कवित्वप्रदा विद्या ३०
यत्पञ्चकोशात्मकमस्ति देहम् ११२
यत्र स्फुटं केवलमात्मरूपम् ४३

यत्राङ्गान्यवशिष्टानि	२६
यत्सूर्य आत्मा जगतः	१३२
यत्स्वप्रश्चन्द्रिकाऽभावे	१३३
यथा ददासि तपन-	७०
यथा प्रपञ्चग्रहणे	८८
यथा व्योम्नः परं तेजः	१३५
यथा सर्वाणि चक्षूंषि	१४९
यथाऽस्मदादिविज्ञाने	१२२
यथा स्यात्स्मृतिबीजानाम्	१२५, २०३
यथा स्वप्ने च मायायाम्	१७४
यथा स्वभावं सर्गादौ	१७५
यथा स्वभावेन बहून्	१५२
यथोद्गीथो भवत्यात्मा	१४१
यदन्तरिक्षे निष्पन्न-	२११
यदा प्रतीची दृष्टिः स्या-	२०
यदि कालेन भविता	९३
यदि सिद्धान्ततो भेदो	१२
यदीशितुर्वीक्षणमीक्षितार-	११५
यद्यपि त्रितयं तुल्यम्	१९६
यद्यप्यन्यासु विद्यासु	१६१
यद्रूपं प्रथमं दीप्ते	१३६
यश्च भास्करविम्बस्थः	१२
यस्तन्त्रवार्तिकमनेकविचित्रयुक्ति-	१०८
यस्तु कुण्डलिनीशक्ते-	२१६
यस्तु वैश्वानरं पश्येत्	१६७
यस्तेजः पश्य कं ध्यायेत्	१६४
यस्मिन्सर्वे वयं चापि	२०
यस्मिन्वायुर्मातरिश्वा	२०
यस्मिन् विज्ञानशक्तेः स्या-	२१५
यस्य सर्वाणि कर्माणि	२१७
यस्याधुनापि रमणी	१०८
यं विदुर्धवलं केशम्	११
यः कश्चिद्वैदिको मन्त्रः	१५३

यः क्रोधस्य स्थितिं दद्या-	२
यः साक्षिणि सदा तिष्ठेत्	१६४
या क्रिया सहजा नित्या	१५७
या च विद्युदियं दृश्या	१२७
याज्ञिकैः सूर्य एव द्यौ-	१८२
याऽन्तरिक्षेऽभिनिष्पन्ना	१३१
यावत्सिद्धिर्भवेन्नृणाम्	६५
यावद्धृदयमाधारात्	१४५
यावदेकर्षिभाषायाः	१९५
यावदेकैकसूर्यस्य	१८१
यावद्देहे स्वविभ्रान्ति-	१२
ये दोषा देहदहने	९६
येन जिघ्रति भूतेशः	१५
येन सत्येन सत्यस्य	५
येन सर्वं विसृजति	१४
येनाददाति सकलम्	१५
येनासत्येन सत्यस्य	५
ये भास्करस्य सप्ताश्वाः	१३२, १८७
येषां नैतेन विधिना	७२
योगीन्द्राणां महर्षीणाम्	१५१
यो न वेद पृथक् प्राज्ञो	१५५
योषायां विधिनोढायाम्	१

र

रक्तशुक्लासिता योक्ता	१२९, २०९
रमणस्य गुरोः प्राप्य	१२१, १९८
रश्मिद्वारैव देवस्य	१६५
रसः सोमघृणिर्वृष्टि-	१९०
रसो जैवातृको वृष्टिः	१४८
राजभार्या मित्रभार्या	९
राजा दृश्यप्रपञ्चस्य	२१२
रात्रावपि रविज्योतिः	१६५
रुद्राणां प्राणरूपाणाम्	१७

रूपध्यानेन होमेन १५०
रूपमात्मविचारस्य ७४
रूपोद्भवोऽरूपततिप्रतिष्ठो ११६
रूपिण्यरूपिण्युभयात्मिका च ११९
रोमकूपे रोमकूपे १३१

ल
लक्षणं चलनं येषाम् ९३
लक्षत्रयं जपेद्विद्याम् ५२
लक्षत्रितयं तु जपः ४६
लक्ष्मीः कामश्च वीर्यं च १७
लक्ष्यते मूर्तिशब्देन १८५
लक्षमेकं जपेद्विद्याम् ५१
लेख्यो गोरोचनात्केन ३७
लोकमातृकुचदुग्धपायिन- १०९
लोहितो दक्षिणं पार्श्वम् २५

व
वक्तुर्हिरण्यगर्भस्य ३९
वत्स यस्मिन्निमे भेदा ९१
वत्स सत्यं द्विधा गम्यम् ९४
वदन्ति मननं केचि- १००
वन्दारुलोकवरदम् १०८
वरपराशरगोत्रसमुद्भवम् १०६
वरुणस्योपदेशेन १६३
वर्जनीया सुरा सद्भिः ४
वर्धमाना च सा भक्तिः १०३
वर्णावल्यनुसन्धान- १५२
वर्तमाने पुनः पाके १८३
वसवस्त्वधिलोकं स्यु- १४
वसूना गीतमष्टानाम् १४
वस्तुतो देवतैकैका १९
वस्तुतो भुवनस्यास्य १९८

वस्तुतो हृदयं स्थानम्	१३५
वस्तुत्वं समवायस्य	१२३
वस्तु शक्तिश्च विश्वस्य	१२३
वस्तूनि लशुनादीनि	४
वहन्ती तैलधाराव-	१०२
वह्निर्यः प्रथमे बीजे	५३
वागीष्टे जपतां नित्यम्	१४७
वाचं देवीं नमस्कृत्य	२१३
वाचैव शक्यते कर्तुम्	१२४
वाच्यः शब्दप्रकृत्यैव	१५६
वाणी श्वासश्च मिथुनम्	१५८
वातोऽन्तरिक्षं कालो	१९२
वामं कलेबरस्यार्धम्	२५
वायवो वीचयस्तस्य	१९२
वायोर्मूलं भवेत् श्वासो	१५३
वार्यधोरदसुतं धवलेशो	२८
विकारजातं विश्वस्मिन्	१६१
विकारांशपरित्यागात्	१६३
विकृतानि परित्यज्य	१६५
विकृतिः सर्वभूतानि	१२२
विगतमोहमलोभमभावनम्	१०७
विचारे साधिकारस्य	७६
विचारप्रतिकूलानि	७६
विजानन् पृथगप्राज्ञो	१५६
विज्ञातृब्रह्मणो रूप-	२०१
विज्ञानं जयति स्वर्गे	१७१
विज्ञानमेव कालाख्यम्	१३४
विज्ञानस्य गुणत्वं यत्	१२५
विज्ञाने भाति ये भान्ति	१२२
विज्ञायमानविषयम्	७०
विदुः प्रशस्तां तस्यैव	१५३
विदुर्महान्तमात्मानम्	१३८
विद्या कथं भाति न चेदविद्या	११३

विद्यां दिव्यं धनं प्राहुः १५५
विद्युद्दृश्या रवेर्बिम्बम् १३८
विद्युद्रूपं परं ज्योति- १५
विद्येयमचिरात्सिध्ये- ३७
विधयैतच्चतुर्व्यूह- १८४, १८५
विधिं विनापि फलतः २१४
विधेः प्रयत्नस्य च कोऽपि वाद- ११५
विनाऽन्यस्थूलसामग्रीम् १९९
विना शक्तिं नरश्रेष्ठ ९३
विनाशश्च पुराणानाम् १३०, २१०
विनियोगः सर्वासाम् ३०
विपर्यासेन रहितम् १०९
विभक्तं सर्वनाडीषु १५९
विभागस्तु तचुर्धाऽस्य १३४
विभिन्नो विषयी यस्य ९०
विभूतयः कतीशस्य ११
विभोर्विभूतिभूतानाम् १९०
विभ्राजतेऽधो हृदयस्य मूल- ४५
वियत्वनन्तं प्रथमं पुरं स्यात् ४४
विरला ज्ञानशक्तिः स्यात् ४, ४७
विराजिदेवीगतिरुत्तमा सा ४४
विराजो राजसी चित्रा ३९
विराड्विभूतिभूतानाम् १४८
विवर्जयेद्वधूयोगम् ९
विविधप्रहरणविद्या ३३
विविधायुधविद्यासु ३५
विश्वमेतत्सदेवैक- १२१
विश्वरूपो रविर्विष्णुः १३९
विश्वातीतस्य विज्ञान- १७९
विषयग्रहणाभावे १७४
विषयाणामनुभवाः १४४
विषयांत्सम्परित्यज्य ६०
विषयी विषयो वृत्ति- ९०

विषयेभ्यः परावृत्य	६४
विष्णोर्लक्ष्मीसमेतस्य	१८
विसर्गं शकृतः कुर्या-	८
विसर्गं शकृतः कुर्यात्	८
विस्मर्तव्यो नाप्रमत्तैः	१५४
विहितं नित्यकर्म स्या-	२१३
वीतहव्यो दिवोदासः	२१४
वृत्तयो भावना एव	६७
वृत्तान्वितौ चक्रिसहस्रनेत्रौ	३०
वृत्तिर्जपेन मन्त्राणाम्	६६
वृत्तिव्याप्यं भवेद्ब्रह्म	६८
वृत्तेरभावे तु सतो	९३
वृत्राख्या तमसो ज्ञेया	१६
वृथा गुरून्नशङ्केत	२
वेदनाम्नि ब्रह्मकोशे	३
वेदः प्रमाणं प्रत्यक्षम्	१४८
वेदशीर्षचयसारसङ्ग्रहम्	१०८
वेदशीर्षस्थवाक्याना-	१००
वेदस्य माता शब्दात्मा	१४
वेदादिपाकदमनोत्तरकच्छपेशै-	१०७
वेदान्सशास्त्रशतकान्सकलान्विचार्य	२२
वेदाविरुद्धः स्मार्तश्च	१४९
वेदाः सर्वे वरा वाणी	१४७
वैचित्र्यादुच्यते माया	१२४
वैदिकस्तुतिसम्बन्धा-	१७९, २११
वैश्वानरस्य प्रतिमा	१३८
वैश्वानरस्य स्थानं तु	१७
व्यक्तं तेजश्च सूक्ष्मत्वे	१९४
व्यक्तवर्णमयः शब्दो	१२७
व्यक्ताः पृथक् प्रभाष्यन्ते	१२८
व्यक्तित्वस्य महामूर्ते-	१८९
व्यक्तित्वस्य विभेदेऽपि	१८९
व्यवहारे विकाराणा-	१९९

व्यष्टेरेव तु पूर्वस्याम् १९५
व्यानेन पाणिपादं तु १९१
व्यापकं परमं वस्तु १०२
व्यापकोऽयं महान्प्राणो २०४
व्यापार ईश्वरस्यायम् ९२
व्यापारस्तु प्रवृत्तिश्च ९२
व्यापारो न पृथग्वस्तु १२३
व्यापारो वस्तुनो नान्यो ९४
व्यापारो विश्वसर्गादि- ९३
व्याप्तस्य सर्वत्र हरस्य शक्तिः ४९
व्याप्तेन तत्प्रकाशेन ८१
व्याप्य भासा गुहां सर्वाम् १९३
व्याहृतीनां प्रयोगाय १८४
व्योमैव ज्योतिरुद्दीप्तेः १६६
व्रती दिनानि मनुजो ८

श

शक्तिपाकविशेषेण १८१
शक्तिमन्तमपि शान्ति- १०९
शक्तिर्मायास्ति नैवेयम् १७५
शक्तिः समष्टेर्व्यष्टेस्तु १४७
शक्तिः सर्वसमर्थत्वात् १२४
शक्तिः स्यान्नवमं बीजम् ३४
शक्तेर्विभूतिभेदेन २९
शक्तेस्सञ्चलनादेव ९१
शक्त्यन्तानामादितः कूटतोक्ता ४१
शक्त्युल्लासाह्वया सेयम् ९४
शब्द आकाशसञ्चारी १९५
शब्दादिरूपं भुवनं समस्तम् ११२
शब्दानाश्रित्य सर्वाणि १५८
शब्दायमानस्य हरस्य शक्तिः ३८
शरीरं जडमेतत्स्या- ८०
शरीरं सकलं याति १४४

शरीरमात्मनः श्रेष्ठः	१४२
शरीरव्यापि चेत्तेजः	१५४
शरीरसंश्रयं सिद्ध्यो-	९८
शरीरस्यात्मनश्चापि	८०
शरीरादिजुषां पूर्व-	८२
शरीरिणां सतो रश्मि-	१९६
शाक्तानां प्रणवस्तारा	२०५
शान्तिं केचित्प्रशंसन्ति	८४
शापः कृष्णावतारान्त	३७
शास्त्रं श्रद्धावतो हन्यात्	१०१
शास्त्रीयैर्लौकिकैश्चापि	९७
शास्त्रोक्ता भूमिकास्सर्वा	१०५
शिल्पं विचित्रमालोक्य	१६३
शिवस्त्वेकादशः प्राण-	१९
शिवो देवमहीपालो	१८४
शीतस्योष्णं भेषजं स्यात्	१३४
शुद्धाकाशप्रकृतिकम्	१२६, २०४
शुद्धाकाशं महान्तं च	२०८
शुद्धा चिदेव स्त्रीनामा	१२७
शुद्धा प्रज्ञामयी वाणी	१९५
शुद्धो लक्षं जपेन्मन्त्र-	३५
श्रवणं नाम किं नाथ	१००
श्रीकण्ठः केशवोऽकारो	२३
श्रीकण्ठस्स च सम्मान्य-	२२
श्रीकण्ठानन्तसूक्ष्माख्यां-	५४
श्रीबीजाढ्या षोडशी मूलविद्ये-	४१
श्रुतिश्चाह समस्तं चा-	१२२
श्रुत्वा वेदान्तवाक्यानि	१००
श्रेष्ठ एको भवेत्प्राणः	१४७
श्रेष्ठं प्राणमविज्ञाय	१४२
श्रेष्ठमाहुरनुलोमविलोमा-	४५
श्रेष्ठस्य स्यात् प्रकृत्यम्बुभावो	१७०
श्लोकं भगवतो वक्त्रा-	६२

श्वसनान्मातरिश्वेव १२७, २०५
श्वासमात्रं तु यः प्राणम् १४३

ष

षड्दीर्घभाजा बीजेन ५१
षड्दीर्घयुक्तेन बीजेन ४८
षोडशे दिवसे रात्रौ ८६

स

स एव सविता नाम १४
सकलमपि वा वेदार्णं वा ३७
सकलं मण्डलं भानोः १३१
सङ्कर्षणस्यांशमनन्तशक्तिम् ११
सङख्येन कुत्रचित्संज्ञा २६
सङ्घस्य वाङमनःकायै- ८३
स चापि भगवान्मान्य- २१
स चापि वल्लभाचार्यो २२
सतस्त्रितयहेतुत्व- १७८
सतः स्याद्यावती व्याप्ति- १७७
सताराव्याहृतियुता १५२
सतो विवर्तो भुवनम् १९८
सत्तत्त्वसारं सरलं दधाना १२०
सत्ताऽनुभूयते लोके १९९
सत्त्वोद्रेको भवेद्यत्र २१७
सत्प्रत्ययाः किं नु विहाय सन्तम् १११
सत्यकामात्तु जाबालात् १६४
सत्यमेव प्रवक्तव्यम् ३९
सत्यश्चिदात्मा विविधाकृतिश्चित् ११४
सत्यं मृषा वा चिदिदं जडं वा ११२
सत्यं स्वर्गस्य सोपानम् ५
सत्यासत्यविवेकेन ५८
सत्यास्थितिर्नाहमुदेति यत्र ११७

सत्यो नार्यः सुराः सर्वे	६
सदा तिष्ठति गम्भीरो	६०
सदा पश्यति यस्तेजो	१६६
सदाशिवं केपि नाम्ना	१४२
सदाश्रयं गुणघनम्	१२३
सद्दर्शनं द्राविडवाङ्निबद्धम्	११९
सद्यो जातश्चन्द्रचूड-	२६
सद्यौः कालो नभो	१८६
सद्रश्मिप्रथमावेशा-	१९७
सनत्कुमारं ब्रह्मर्षिम्	८७
सन्दिग्धो यत्र वेदार्थो	२१३
सन्देहा बहवो नाथ	८७
सन्न्यासो निर्मलं ज्ञानम्	७८
सप्तव्याहृतिपक्षे तु	२१०
सप्तादित्यास्तु ये गीताः	१३२, १८७
स मनुष्योऽपि देवत्वम्	२१४, २१६
समर्प्य भारमीशस्य	१५०
समष्ट्या सगुणं ब्रह्म	१९९
समानः पाचकोऽन्नस्य	१९१
समीरणेऽन्तरिक्षे च	२०८
समुदायेन सर्वस्य	८४
समुद्रानेव जातानाम्	२०७
सम्प्रविष्टः सतो रश्मि-	१९४
सम्प्रोक्ता भूमविद्येयम्	१६२
सरूपबुद्धिर्जगतीश्वरे च	११२
सर्गस्य शास्त्रवत्त्वेन	१७४
सर्वकारणभावत्वा-	२०६
सर्वकारणभावत्वात्	१२८
सर्वक्लेशनिवृत्तिः स्या-	७४
सर्वजीवनहेतुत्वा-	२०४
सर्वथा वीतसङ्गस्य	७९
सर्वं देहं सहस्रारा-	६९
सर्वं देहं प्रकाशेन	८१

सर्वप्राणात्मकः श्रेष्ठः	१४३
सर्वभूतसमत्वेन	६०
सर्वस्यापि च सङ्घस्य	८४
सर्वं स्वभावतः पश्ये-	३
सर्वाङ्गशक्तिपूर्णाम्	३३
सर्वावभासको बोधो	२००
सर्वासामपि वृत्तीनाम्	७४
सर्वे दृश्या इमे भावा	८६
सर्वेषामपि पापानाम्	१६०
सर्वेषामपि पूर्वत्वा-	२०२
सर्वेषामपि भावाना-	१७३
सर्वेषामपि भावानाम्	३०
सर्वेषामपि भूताना-	१८
सर्वेषामपि लोकानाम्	१५८
सर्वेषामपि शब्दानाम्	१५६, १६५
सर्वेषामप्यधिष्ठानम्	१९
सर्वेषु कामचारोऽस्य	९८
सर्वेषु साममन्त्रेषु	१५३
सर्वेष्वन्येषु भूतेषु	१
सर्वैर्निदानं जगतोऽहमश्च	१११
सर्वोऽपि व्यवहारोऽयम्	९३
सव्यपादाङ्गुलीमूल-	२५
सहजां स्थितिमारूढः	८८
सहवासेन महताम्	७३
संज्ञैकरुद्रः शङ्खी स्या-	२४
संशयश्च विपर्यासो	१०१
संसारिणो योगिनश्च	१५७
संसारी विषयान् पश्येत्	१६४
संस्कारकस्य पुण्यस्य	२१४
संस्कारकृत्स्वया शक्त्या	२१५
संस्कारजनकं कर्म	१४९
संस्कारस्त्वान्तरत्वाच्च	१४९
संस्कारेणान्तरेणैव	१६८

साङ्ख्यानां जगतो मूलम्	१९८
साङ्गेन स्वकुटुम्बेन	२०९
साङ्घिकस्य च सङ्घस्य	८३
सान्निध्याद्भासमानं वा	८१
साम्यात्स्वरूपनिष्ठाया	९७
सा विभूतिर्जगद्भर्तुः	१५१
सिद्ध एवात्मसंस्कारः	२१४
सिद्धत्वाच्छास्त्रवत्त्वाच्च	१७३
सिद्धस्य वित्तिः सत एव सिद्धिः	११८
सिद्धेन पित्रा मात्रा वा	३७
सीमन्तिनी पुनर्बीजम्	३४
सुगन्धीनि निषेवेत	५
सुविमलधियस्तस्य	३८
सुषुम्नायाः पुरोभागम्	१६८
सूक्ष्मस्थूलेऽस्य शाखे द्वे	१४३
सूक्ष्माणां विद्युदादीनाम्	८०
सूक्ष्मामृता पद्मनाभौ	२३
सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञाना-	५५
सूत्रात्मा मध्यमः प्रोक्तो	१३५
सूर्यं पृथ्वीं शशाङ्कम्	१३९
सूर्यमण्डलमाविष्टा	१८२
सूर्यमण्डलसंस्थेन	१६४
सूर्यरूपतयेन्द्रस्य	१३६
सूर्यः शरीरनाम्नैव	१८२
सूर्यश्चेदेक एवाश्वो	१८८
सूर्याचन्द्रमसौ नित्यम्	१८८
सूर्यो मतेन शाक्तानाम्	२१०
सृष्टिश्चर्द्धिः स्मृतिर्मेधा	५५
सोऽणीयांश्च महीयांश्च	१६२
सोऽन्तरात्मा शरीरस्य	१९२
सोपाधिरन्तरिक्षेण	१९४
सोपानवत्परं प्राप्तुम्	७८
सोमशेखरा रामलोचना	५२

सोऽयं भूतभवद्भावि- १३५
सोऽयं मनोमयः कोशो १९३
सोऽहंविचारो वपुरात्मभावे ११८
सौभ्रात्रेण परा शान्ति- ८५
स्कन्दो मुकुन्दः सोमेशो २४
स्तनयित्नुं कीर्तयता- २१२
स्तोत्राणि यानि प्रोक्तानि ५
स्त्रियं परस्य नालिङ्गेत् ३
स्त्रीरूपता यथा पुंसाम् १४०
स्थलमेकमुपाश्रित्य ८०
स्थानं प्राणस्य हृदयम् १४४
स्थानं वैश्वानरस्याहुः १३५
स्थानात् तृतीयात् सर्वोऽपि १७१
स्थितप्रज्ञः स्थितप्रज्ञ- ५९
स्थितिरुद्गीथविद्यायाम् १६०
स्थितिर्वामाङ्गुलीमूलम् २४
स्थितौ स सम्प्रसन्नायाम् १६२
स्थिरो वसुर्वियद्रूपो १९
स्थूलात् क्रियावतः प्राण- १४५
स्थूला वायुमयी शाखा १५३
स्थूलास्वप्पदमप्सु स्या- १७७
स्नानं सन्ध्यां जपो होमः ७५
स्पृहणीया गतिः प्रोक्ता १६९
स्मरन् कर्तारमात्मानम् १५४
स्मृताः कलञवा वर्णा ५६
स्यादेवं विषयापेक्षी २०१
स्वतः सिद्धं प्राथमिकम् २०१
स्वप्रकाशतया तेजः १२४
स्वमनश्शुद्धये शान्तिः ८४
स्वरन्नेव विजानाति १५७
स्वरशक्तिः प्राणशक्ति- २०५
स्वराविर्भावदेशत्वात् १२७
स्वरूपमन्यसापेक्षम् ९३

स्वरूपमाश्रयत्वेन ९३
स्वरूपमाश्रयं प्राहु- ९४
स्वरूपसंस्थितिः स्याच्चेत् १०१
स्वरूपं लक्षणोपेतम् ९४
स्वरूपे वर्तमानानाम् ९६
स्वर्णस्य भूषणानीव १७३
स्वश्चन्द्रमा महो भास्वा- २१०
स्वस्य प्रकृतिभूतानाम् १७०
स्वस्य स्वरूपविज्ञाने ६४, ६५
स्वस्य स्वरूपं विज्ञेयम् ६४
स्वात्मभूतं यदि ब्रह्म ६८
स्वाधीने हृदये वाणी १४५

ह

हरस्य पक्तुः खलु शक्तिरेव ३१
हरस्य बोद्धुः खलु शक्तिरेव ४४
हितं निवर्तयेन्मर्त्यम् ५
हिरण्यगर्भस्य सदा समाधि- ४३
हिरण्मयं यदनघम् १३६
हिरण्मयं वक्ति वेदो १५०
हिरण्मयं वपुरिदम् १५०
हुताशनं नमस्कुर्या- ७
हृत्प्राप्य सद्धाम निजस्वरूपे ११८
हृदयकुहरमध्ये ६२
हृदयस्य यदि स्थानम् ६९
हृदयं परमं व्योम १६६
हृदयं यत्र यत्र स्या- १८१
हृदयं यन्त्रसङ्काश- १३
हृदयादाशिरोनाडी १४३
हृदयाद्युदरं श्यामा २६
हृदादिदक्षपाण्यन्तो २५
हृदादिदक्षपादन्तः २६
हृदादिवामपाण्यन्तो २६

हृदादिवामपादान्तो	२६
हृदानन्दमयं कोशम्	१९६
हृदि सन्निहितो ज्ञानी	७१
हृद्यसन्निहितो मर्त्यो	७०
हृद्यं च मेध्यमायुष्यम्	४
हेतुरूपं पुनः कार्यम्	१९८
हेरम्बो मणिबन्धो गः	२४
होतव्यमग्नौ सन्ध्यासु	७